ЗАПИСКИ

ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО, ПРИСЬВЯЧЕНЕ НАУЦІ І ПИСЬМЕНЬСТВУ
УКРАЇНЬСКО-РУСКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

ДР. ЮЛІЯН ЦЕЛЕВИЧ.

ЧАСТИНА І.

У ЛЬВОВІ

Накладом Товариства імени Шевченка.

З друкарні Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского

1892.

ЗАПИСКИ

ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО, ПРИСЬВЯЧЕНЕ НАУЦІ І ПИСЬМЕНЬСТВУ
УКРАЇНЬСКО-РУСКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

ДР. ЮЛІЯН ЦЕЛЕВИЧ.

ЧАСТИНА І.

У ЛЬВОВІ

Накладом Товариства імени Шевченка.

З друкарні Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского

1892.

ГРОМАДСЬКИЙ РУХ НА ВКРАЇНІ-РУСИ В XIII. ВІЦІ.

I.

Українсько-руські землі, від коли застає їх істория, бачимо ми, що до політичного устрою, в становищу двоїстости. Устрій сей складаєть ся властиве з трох переважно елєментів: перший елємент — се земські обиватєлі, „людіе“, „земля“, се-б то концентрация міст, з геґемоніёю головного міста („город“, „город старійший“), і громада сего міста — віче, яко її заступник; другий елємент — се князь; третій — єго „дружина“, або інакше — „бояре“, „мужі“, „отроки;“ але сї два останні елєменти, в нормальних відносинах, бувають тїсно звязані межи себе й солїдарні, так що взагалї у відносинах громадсько-політичних маємо дві основні ґрупи: землю — й князя з дружиною єго. Сї-ж ґрупи, хоч відносини їх міняють ся часами, хоч пробувають вони інодї в згодї, не злучають ся в одне тїло, не перестають почувати себе за щось окреме, відрубне одна від одної: „земство“ було само по собі, а князь (з дружиною) сам по собі, як каже один історик. У відносинах сїх двох основних ґруп, сїх підвалин й лежить уся вага тогочасної громадсько-політичної історії українсько-руських земель.

Родовід сего політичного устрою ми можемо висьлїдити по усїх українсько-руських землях, опріч початкової Руси — се-б то старої землї Полян. Ми знаємо, що усї сї землї й племена, одне за одним, підгорнули під себе київські князї; починав ся сей процес з „примучування“, екзекутивного вибирання дани, а кінчив ся на тім, що по усїх землях замісць тубильної старшини, чи над нею, посаджено було князїв з київського князївського дому, а сї князї забирали в свої руки земське кермо й розсаджували своїх дружинників по всїх значних посїлостях землї. Та-

ким робом по всіх сіх землях князі й їх дружина (з початку) були чужі, прихожі. Такий родовід тутейшого політичного устрою може й впливав на виробленнє єго двоїстости, але тільки частиною. Бо згодом прихожа княжа династия осїдала, зживала ся з землею, мала її за свою питому, і земля уважала сю династию за свою природженну; в дружину все більше входили елєменти місцеві, й вона ставала з часом в значній частині тубильною. Одначе двоїстість зоставалась: зоставалась через те, що се залежало переважно від інчої причини, від ознак тогочасної власти.

Що до Київщини, властиве до східної її частини, землї Полян, то всїм відоме оповідання, заведене у найдавнїйшу лїтопись, про те, як опанували її прихожі князї з роду варягів-Руси й осївши утворили велику державу. Багато було писано проти сїєї лїтописної традициї й навпаки — в оборону її, багато ще має писатись, але нам здаєть ся, що приняти її жадним побитом не можна й треба уважати за недотепну гіпотезу тогочасних київських книжників, або й самого автора „Повѣсти временныхъ лѣтъ“, вигадану за-для вияснення родоводу київської держави, бо родовід її й тодї, очевидячки, був уже незнаний. Скільки можна гадати з сучасних жерел, Русь не була народом прихожим, а тубильцями, й держава київська виробила ся поволї натуральним процесом, на самому ґрунтї, з племени Полян-Руси, а не привезена звіткись. Отже, значить, тут і династия князївська, і дружина (частиною) були тубильцями з самого початку, не сторонними узурпаторами, а все таки й по Київщинї бачимо ми таку саму двоїстість в устрої державному — очевидячки, се вже безпосередне залежало від внутрішних причин самого устрою, від ознак власти, як сказано.

Власть в ті часи мала характер більше приватний; адмінїстрация й суд вважали ся за такі-ж пожиткові речи як і мито або доходи з княжих сїл. Князь мав землю, громаду земську за обєкт, за жерело до вибирання своїх пожитків. Поки не було в князя доволї засобів, що-б мати свою власну дружину, доти тільки він і залежав від громади, був тільки її урядником. Скоро він заводив дружину в і д с е б е, то вже він почував себе незалежним, у єго були не тільки свої власні, окремі від громади, інтереси, але був уже й окремий, незалежний привід до їх запроваджування. Дружину завше ховав князь від себе, від єго відбирала вона своє удержання, через се від його тільки вона залежала, з ним була й солїдарна, а не з громадою; до громади не знала вона ніяких обовязків, ба навіть до того в якійсь мірі була чужою для неї, бо поміж дружиною завше чимало було люду сторонного, прихожого. З князем, окрім заплати, вязали дружину й однакові інтереси: князь піклував ся за те, що-б

простати свої волости, набувати нові землі, підбивати нові племена, бо ширша волость давала більш богацтва й сили, спроможности до держання велелюдної дружини; і дружині се було на користь, бо разом з тим ширило ся поле для її діяльности, намножали ся уряди, й „княжий муж“ міг осягти собі більш користну посаду, поважніще становище, тай взагалї у богатого князя й дружині було лучче, бо на тогочасну думку добрий князь своїм багацтвом мусив ділити ся з своєю дружиною, як із спільниками, а не ховати для себе. Громадї про се простанне волостий було байдуже, бо земля взагалї мало або й зовсім з того не користувалась. Князю на користь було — з погляду фінансового — ширити свої компетенції в землї, множити своїх урядників та вводити різні „новини“ податкові. Сприяла сему й дружина — з тих же причин; але громадї се вже було прикро, й вона противила ся часом, скільки могла, а ніяк не сприяла. Таким робом князь із дружиною в своїх інтересах і відносинах до громади, до землї були солїдарні, і ставали до неї часом, задля своїх інтересів, навіть у вороже становище. Але коли й не ворогували вони проміж себе, то почували себе все таки за окремі громадсько-політичні ґрупи — князь з дружиною, як сказано самі по собі, а земля сама по собі.

Що до детального висьліджування відносин сїх двох основ громадсько-політичного устрою, то ми знаємо тут взагалї дуже мало. Літописцї наші дуже рідко виходять з кругу околишних справ політики й церкви, поставлень епископів та камяних церков, княжих війн, родин та весіль — і здебільшого тільки припадково розказують нам щось про відносини внутрішні. Де що знаємо ми тільки про Київську землю за XII. в. та за Галичину XIII. в., про інчі землї, про інчі часи — майже нїчого, а часом таки — й просто нїчого. Тим то, що-б ближче вирозуміти тогочасні політичні відносини, треба нам спинити ся на час коло Київщини й Галичини.

II.

По Київщинї земська основа мала, як порівняти з інчими землями, значну вагу в громадсько-політичних відносинах. Силу й вплив свій вона — й її орґан віче — набувають головніще за часи боротьби князїв за київський стіл; тим часом як тягало ся кілька князїв — претендентів, віче могло по змозї підперати своїми силами милого собі князя й вимагати в якійсь мірі од єго, або й взагалї від претендентів, що-б вони задоволяли єго бажання. Апоґей впливу й розвитку київського віча — се се-

редина XII. в.; далї, під кінець сего віку ми знову не маємо за него звісток, громада мов би вдаєть ся в апатию, не здолавши виконати своїх замірів, пригнїчена тяжкими полїтичними обставинами.

Всяку ординарну справу веде в Київщинї князь; вся виконавча власть залежить від єго. Він сам, на власну руку, провадить околичню полїтику, веде війни й годить ся, заводить союзи[1];) князь сам або через своїх мужів править суд, поставляє урядників — „тисяцьких“, „тіунів“, „посадників“, для функций воєнних, фінансових та судово-адмінїстрацийних, він видає закони, бере велику участь в церковних справах. Віче тільки держить загальну контролю над дїяльностю князя й єго аґентів і бере участь в дїяльности їх тодї тільки, як вона чимсь дуже не задоволяє єго. Так ми маємо, наприклад, такі случаї, де віче мішаєть ся у полїтику й вимагає боротьби з Половцями (1068), задержує Сьвятополка й примушує єго покорити ся князям заднїпрянським; віче скаржить ся князю Ігорю на своєвольство єго урядників і добиваєть ся, що-б того не було далї; в договорах з новими князями, т. зв. „рядах“, воно теж ставить їм свої desiderata.[2]) Окрім того князї часом дають свої внески на волю віча, що-б дізнати про погляди громади на ту чи інчу справу й здобути її допомочи.[3]) Треба одначе зауважити, що таку участь у справах віче могло брати тодї тільки, як мало силу над князем, або той з власних своїх плянів та интересів мав за краще уважати на волю віча чи землї; інакше приходилось терпіти та коритись мовчки до кращих обставин, коли трапить ся милїщий кандидат і спроможність до запровадження єго на стіл, намісць немилого князя.

Контролюючи княжу дїяльність, мішаючись іноді в полїтику чи адмінїстрацию, віче нїколи не виявляє за весь вище показаний час змагань до того, що-б побільшити свої функциї, скоротити княжі, взагалї реформувати свій полїтично-громадський устрій. Народні повстання того часу не мають нїколи на метї того, що-б знижити або обмежити княжу власть, а тільки перемінити непопулярного князя на більше милого; вони прямують завше проти о с о б и того чи інчого князя, а не проти князївського інституту. Так скинувши Із'яслава 1068. р., садовлять за князя Всеслава; кличуть 1113. г. Мономаха, що-б не сїв у Київі Ярослав Сьвятополкович; кличуть 1146. р. Із'яслава, що-б вигнав з Київа Ігоря, й таке

---

[1]) Тільки як би князь хотїв, що-б у війні помагала єму земля своїми „воями“, земським військом, то на се здаєть ся de jure треба було згоди й дозволу віча.

[2]) Лѣтопись по Ипатскому списку, вид. 1871 р. С.-Петербург, с 120, 172-3. 229, 324.

[3]) Зразки тому дивись наприклад там-же с. 169—170, 243, 265.

інче.[1]) Ми не бачимо навіть майже ніколи (противні випадки рідкі й маловажні), що-б віче заходилось заховати собі якісь певні ґарантиї, поставити князю кондиції й застерегти себе від дальших кривд. Згадаємо на зразок дещо більш характерне. Так 1097 р. Сьвятополк, князь у громаді непопулярний, хотїв утїкти з Київа перед находом задніпрянських князїв; Кияне з причин політичних не пустили єго й уступили ся за него перед тими задніпрянськими князями, але вони в сїм разї нїчого не вчинили, що-б у так здатному часї узяти від Сьвятополка які небудь ґарантиї на дальше. Коли 1146 р. Кияне заскаржили ся Ігорю на єго тіунів і те-ж були в такому становищу, що могли вимагати від князя, чого хотїли, віче допевняєть ся тільки, щоб князь сам правив суд, як що будуть які незадоволення через єго тіунів, — тай по всему, а князю самому воно не ставить нїяких обмежень, кондиций („Ратша ны погуби Киевъ, а Тудоръ Вышегородъ[2]); а нынѣ, княже Святославе (брат Ігоря), цѣлуй намъ хрестъ, и зъ (за) братомъ своимъ: аще кому насъ будетъ обида, то ты прави".[3])

Взагалї князя уважали за елємент в громадському устрої конечне потрібний; земля піклувалась завше, щоб мати собі князя, й без него почувала себе дуже нїяково; — тому ми маємо в жерелах кілька зразків, досить ясних.[4])

Що до відносин князя й дружини, то ми взагалї бачимо їх по Київщинї завше солїдарними; як виходять коли непорозуміння — то з особистих яких небудь причин, але дружина завше звязана безпосередне з князем і яко інститут нїколи окремо не виступає.[5])

Зовсїм інакше як по Київщинї склали ся відносини громадсько-

---

[1]) Ипат. с. 120—1, 198, 230, дивись також с. 284; Лѣтопись по Лаврентіевскому списку вид. 1872. р. С.-Петербург, с. 296 - 297.

[2]) Місто над Днїпром, трохи вище Київа.

[3]) Ипат. с. 229.

[4]) Так 1069 р., коли Всеслав, що Кияне наставили були собі за князя замісць Із'яслава, втїк з Київщини, Кияне не відважили ся бороти ся з Із'яславом, закликали до себе Сьвятослава, а як той не згодив ся, покорили ся Із'яславу. Ще виразнїщий випадок маємо 1154. р., коли Мстиславичі, програвши справу, кинули були Київщину: „тогды тяжко бяше Киянамъ, не осталъ бо ся бяше у нихъ ни единъ князь у Киевѣ", й Кияне прийняли до себе непопулярного Із'яслава Давидовича, щоби мати якогось князя. (Ипат. с. 120—2, 327).

[5]) Непорозумівшись з князем, дружинник або пристає до інчого князя, або кидає зовсїм княжу службу — в першому разї він все таки зостаєть ся звязаний з князем, хоч не тим, а другим, в останньому разї він вже перестає бути дружинником і виступає яко частина земської громади.

політичні в Галичині — з причин історичних. Історія сего краю більш менч відома нам з кінця XI. в. Викинувши боротьбу Давида Ігоревича й Сьвятополка київського з Ростиславичами 1098—1099 р. й аж до Володимира Ярославича (од 1187 р.) нїхто не квапив ся забрати Галицьку землю, за весь майже XII. в. (до того-ж Володимира) ми маємо тільки два випадки боротьби за столи між князями галицькими (Володимирка з Ростиславом, а потім з сином Ростислава — Іваном Берладником.[1]) Княжий рід галицький був не велелюдний і на останку всї галицькі землї держав сам один Володимирко, а по нему — Ярослав. В таких обставинах громада не мала случаїв, щоб брати участь в справах політичних і розвинути свою дїяльність. До того князї галицькі, дуже талановиті що до справ політичних, набули собі велику силу, широкі засоби, й мали спроможність зовсїм віддалити громаду від політики й панувати без громадської контролї; так воно й стало ся. О половинї XII. в. ми бачили ще рух у громадї: кілька раз вона захожуєть ся, що-б наставити намісць Володимирка свого популярного кандидата кн. Ростиславича Берладника, але сї бажання не справдились, за їх тяжко скарано, й Володимирко мабуть ужив усїх заходів, що-б надальше знищити такі змагання громади.[2]) Віче зовсїм занепало, перевелось по Галичинї.

Але натомість постав князям інчий суперечник — боярство-дружина. В боротьбі з громадою князї сперали ся на дружину; коли громаду було вовсїм підбито й усунено від справ політичних, не стало спільного противника — не стало й стімула до солїдарности князя з дружиною. До того по Галичинї бояре самі по собі набули великі засоби: через малолюдність княжого роду всї, й найважнїйщі, посади, які по інчих землях звичайно віддавано князям, займали по Галичинї бояре (так воны мали в держанню значні міста, як Перемишль, Звенигород). Боярство галицьке було переважно не перехоже, а осїле; займаючи різні уряди, часом за кілька поколїнь, воно прибрало значні маєтности, великі кошти, ховало власні свої дружини; а через богацтво, як і через держання урядів, мало по місцевостях значний вплив на людність. Набутком усего сего було, що тим часом як по Київщинї дружина стоїть завше в непоріжняному звязку з князем, в Галичинї вона виступає самостійно, яко окремий елємент громадський.

Коли почали ся непевні часи пісьля смерти Ярослава, а потім Романа, громада відгравала дуже не значну ролю в боротьбі партій й уся-

---

[1]) Ипат. с. 226, Stryjkowski. Kronika I p. 189.

[2]) Ипат. с. 226, 342.

ких політичних завірюхах; здебільшого вона пасивно приймала набутки сієї боротьби, сумирно корилась усякому господарю часу. Жерела доволі виразно виявляють, що вона сприяла найбільше своїм природженим князям, але атрофірована попередньою княжою самовластною політикою, вона не вміє виступити за них рішуче та до того — треба признатись — і Романовичі не вміли очевидячки сперти ся на сю підвалину. Головну ролю відгравають бояре, як ляльками перекидаючись князями, шукаючи кандидатів найбільше здатних до запровадження своїх політичних плянів. Які були сї пляни, зовсім виразно виявляє сучасний літописець, росказуючи, як бояре галицькі „Данила княземъ собѣ называху, а самѣ всю землю держаху“ [1]); мати князя тільки для приліки й на власну руку, по своїй волї порядкувати землю — такі були змагання боярства. Декому з них удавалось на якийсь час і „вокняжити ся“,[2]) але княженя сї були ефемерні: перешкаджала боротьба партій й особисті інтриґи, втручання сторонних державників; до того, що дуже важно, — бояре не мали, знать, за собою запомоги від громади, раз — через ту-ж таки її атрофію, друге — що вони, здаєть ся, й недбали про популярність, піклуючись тільки про власну користь й збогачення своїх кліентів. Принаймні літописець (правда, що прихильний до князівського роду), оповідаючи про їх порядкування, каже, що бояре „грабували землю“.[3]) Тим то громада, хоч пасивно доволї, але все таки більш підпирала Данила, анї-ж бояр: одного князя було лекше задоволити, ніж сїх урядників-аристократів, вже попереду відірваних від громади, відбіглих усяких моральних з нею звязків.

Скільки можна гадати, Київщина й Галичина з погляду громадсько-політичного устрою були мов би полюсами на тогочасній Україні-Руси; в першій громада набула найбільшого на той час (хоч абсолютно все таки не великого) впливу на справи земські; в Галичині вона була, здаєть ся, більш як де пригнічена, атрофірована й княжа власть, поки не повстало боярство, набула найбільшої сили. Інчі землї українсько-руські займали посередні становища між сїх двох полюсів. Комбінуючи звістки про їх, не маємо причини думати (хоч не завше можемо те конечне зафактувати), що-б княжа власть мала тут де небудь таку абсолютну перевагу, як по Галичині. З другого боку, дуже мале число звісток про діяльність громади, хоч залежить перш усего від загального напрямку

---

[1]) Ипат. с 525.

[2]) Ипат. с. 488, 489, 525 і т. и.

[3]) Ипат. с. 525.

літописців, все таки надає думку, що віче тут не було так розвинене, як у Київщині. Се могло залежати від різних причин: або земля жила в згоді з князем і не мала припадків до протестів та боротьби (так і по Київщині ми не знаємо нічого про діяльність віча за часи декотрих популярних князів, як Мономах і син єго Мстислав); або бракувало сили і енергії у громади; або князі не сприяли такій участи громади й нищили її по змозі. По кожній майже землі знаходимо ми свою природжену династию, котрої земля тримаєть ся, підпирає її й противить ся претенсиям сторонних претендентів. Незадоволені яким небудь князем громадяне шукають собі більш симпатичного кандидата; боротьби чи ворожнечи з княжим інститутом ми не помічаємо. Так по Переяславщині люде за часи боротьби Юрия з Із'яславом Мстиславовичом сприяють Юрию („Гюрги намъ князь і свой, того было намъ искати и далече“ [1]), беруть собі князів з єго сїмї замісць Із'яславичів і живуть у згоді з ними. У Чернигівців своєю питимою династиєю був рід Сьвятослава Ярославича, земля очевидячки тримаєть ся єго й підпирає в єго боротьбі проти претенсій рода Всеволодового; тут ми маємо властиве тільки одну звістку за діяльність віча: коли 1138. р. військо князя київського Ярополка облягло Чернигів, і князь чернигівський Всеволод хотїв уже тїкати до Половців, віче затримало єго й примусило покорити ся Ярополку, що-б заховати землю від руйнования; се властиве єсть така-ж контроля віча, про яку ми казали вище.[2]) Подібно до того на Волині щиро тримають ся роду Із'яславого (з Мономаховичів), а Турів ці підпирають нащадків Сьвятополка Із'ославовича (київського).[3])

III.

Оглянувши таким робом громадсько-політичні відносини по всїх землях українсько-руських, ми нігде — до XIII. в. — не знаходимо в жерелах наших принципіяльної боротьби громади з князем, змагань до реформования княжої власти, обмеження або зниження її. Щось інче бачимо ми по Галичині, але й там змагаєть ся не громада, не віче, а бо-

---

[1]) Ипат. с. 255, 267,

[2]) Ипат. с. 141, 160—1, 216; див. Исторія Сѣверской земли Д Багалія с. 277, 279.

[3]) Тільки хіба за запомогою люду й міг відбити ся Юрий Ярославович турівський від нападу кн. київського Із'яслава Давидовича й Мстиславовичів 1158. р — Ипат. с. 337—338.

ярство, і воно в сім разї не було заступником громади. Так і дійсне воно може було скрізь по українсько-руських землях, що громада не борола ся тоді з княжою властю; але се жадним побитом не наводить, ніби громада була зовсім задоволена своїм княжим statu quo й ніяких поліпшень не бажала — зовсім навпаки! Не кажу вже за поодиноких непопулярних князїв — відносини громади до їх виявляли ся, наприклад, по Київщині грабованнем їх дворів пісьля смерти — але й взагалї, за малими винятками, як тільки були ще вони, громада була мало задоволена сучасною громадсько-політичною орґанїзацією. Ми частенько знаходимо по наших і по дальших північних землях, де князї київської династиї утворили подібний же устрій громадський, — заскарження громади на неправий суд, на тяжкі „продажи“, се-б то грошеві кари, на княжих урядників. Заскарження йдуть через весь час, починаючи від тих Деревлян, що надумали ся з сїх причин забити князя Ігоря („аще не убемъ его, то вси ны погубить“[1]), і до того північного книжника XII. в., що научаючи людий корити ся князю, докоряє їм, що вони не знають писанія: „идѣже законъ, ту и обидъ много“ (де закон, се-б то взагалї всяка власть, порядкованя, там мусять бути неправда[2]), або преславного мудреця Данила (т. зв. Заточника), що навчає: не держи собі двора коло княжого двора, не держи села коло княжого села, бо тіун (се-б то княжий), як той огонь з трута, а рядовичи (низчі урядники) — іскри.[3]) Таким способом думка про власть для сучасного чоловіка безпосередне вязала ся з думкою про кривду, утиск; власть і утиск ставали в якійсь мірі ніби синонїмами. Ще більше скаржили ся на те, що князї в своїх спірках, „которах“, недбали зовсім про добробут народний, затягали за-для власної користи свої волости до війни, грабували землї та наводили на їх усяку дич степову — се було болячче місце сучасної громади.

Звичайно більше чи менче задоволенне чи не задоволенне, більша чи менша популярність князя залежали від єго вдачи й талановитости, але були тут і загальні причини. Перш усего залежало тут від тієї дво-

---

[1]) Ипат. с. 34.

[2]) Лавр. с. 351.

[3]) Я подав сї вирази, як більш характерні, хоч вони відносять ся властиве до земель не українських, але як подаваю вгорі, в устрою громадсько-політичному тих земель було багато подібного до земель українських; порівнявши наприклад оповіданя літописця за князювання Всеволода Ярославовича київського († 1093), оповіданя аґіоґрафів за Сьвятополка Із'яславича, Науку Мономаха й т. інше, переконаємось, що сї вирази можна прикласти й до українських відносин.

істости громадсько-політичного устрою, від окремности князя й громади. Громада хотіла, що-б її можна було здати ся на князя, але як се було можливо, коли з князем заходили принципіяльні ріжниці, коли князь мав свої окремі інтереси та щей до того свої окремі, незалежні приводи до їх виконаня. Князь, як то доводили ми вже вище, хотів би зібрати як найбільше земель для себе, для дітий, і для сего збирання витягти як найбільше засобів у громади — громаді се збирання було мало цікаво й проводити єго своїм коштом, своїми силами було їй зовсім не охота. Князь хотів би пересісти з сего стола на вищий, славнїщий, а на свому сучасному осадити сина чи кого там, і він допевняв ся, що-б завести й громаду у сю боротьбу, що-б і вона узяла в їй участь — громаду се зовсім не обходило, і т. і.

Друга причина була ось яка: рідко де траплялось так, як от у Галичині, що князївство переходило від батька просто до сина безпосередне. По інчих землях стіл переходив або по черзі від однієї сїмї до другої в тійже династиї — от як чернигівське князївство переходило по черзі з сїмї Олега Сьвятославовича до сїмї Давида Сьвятославовича й навпаки, а пізнїще также чергували сїмї Всеволода й Сьвятослава Ольговичів, або — як по Київщині та Переяславщині, — князївство здобували князї з далеких чужосторонних династий. В Київщині, наприклад, всякий князь добре знав (се найбільше відносить ся до часів пісьля Мономаха), що сину свому стола передати єму не вдасть ся, що хіба через кілька десять лїт доведеть ся тому сину долїзти київського стола, а тепер, пісьля смерти, здобуде сей стіл (як ще за життя не перехопить) князь з якої небудь чужої, ворожої династиї — пісьля Смольнянина Черниговець, пісьля Волинця — Ростовець. В таких обставинах слабішав звязок князя з землею, з громадою, пропадали, менчали стімули до того, що-б дбати єму про добробут земский, народний; князь почував себе мешканцем на час, чужим у землї. Новий чужесторонний князь часто нищив те, що робив єго попередник; не було сталости, консеквентности в громадських відносинах. Всякий князь наводив з собою своїх дружинників-земляків, чужениць, що не знали анї тутешних обставин, анї звичаїв, що не були звязані з землею жадними моральними звязками, не мали жадних моральних перешкод до самовольства й власного пожиткованя.

Цікавий з погляду сієї ріжниці, браку солїдарности у князя й віча маємо епізод з істориї Київщини. Із'яслав Мстиславович був певне один з найпопулярнїйших київських князїв; коли Юрий побив єго 1149. р. під Переяславом, він з братом Ростиславом обернув ся до київського віча за новою запомогою, хоч саме перед тим обманув був громаду, бо

здобув собі попередню запомогу тільки з тим, що не доведе діла до війни, а сам навпаки викликав крик до бійки. „Господина наша князя! одказало віче“, не погубита насъ до конца. Се нынѣ отци наша и братья наша и сынови наши на полку, они изоимани, а друзии избьени и оружие снято. А нынѣ ать не возьмуть насъ на полонъ, поѣдита въ свои волости. А вы вѣдаета, оже намъ съ Гюргемъ не ужити; аже по сихъ днехъ кде узримъ стягы ваю, ту мы готовы ваю есмы.“[1]) Ізяслав з Ростиславом з тим поїхали геть.

Ся відповідь віча єсть гіркий докір і самому Із'яславу й тогочасному княжому устрою: саме перед тим князь обманив з своєї користи людий, віче мусіло сердитись на єго й з ним разом воно признає, що Із'ярослав для їх все таки князь найкращий — кращого нема. Слова віча: „господина наша князя, не погубита насъ до конца“ — можна-б поставити епіґрафом тогочасних відносин князя й громади.

При таких обставинах, мусимо спитатись, що-ж примушувало, нахиляло громаду годити ся з княжою властю, ба навіть тримати ся її часами дуже гаряче, як то наводять згадані вище зразки. На се можна знайти кілька причин — я виложу ті, які менї здають ся більш певними, виразними.

Перш усего деякі князї своїм тактом, чи приємним особистим характером вміли якось таки зменчити, закрити перед очима громади ті аномалії устрою й придбати популярність, так наприклад було в Київщинї з Мономахом, Із'ярославом і т. ін.

Усякий князь мав у громадї свою особисту клїєнтелю, своє сторонництво. Дружина єго як не уся то хоч частиною була з родів місцевих — вона, значить, теж мала якийсь вплив у громадї. Таким робом князївсько-дружний устрій сам по собі якусь частину громади мав за собою.

Далї, в усякому концентрованому орґанїзмі громадському мабуть знайдеть ся якась частина громади, для котрої ся концентрация користна. З-єдиненнє в одну землю города з пригородами, наприклад, могло бути до смаку людности города, як не всїй, то частинї, бо підбивало під вплив города пригороди; воно могло бути користним з поглядів торговельних чи промислових; воно давало більш засобів боронитись спільними силами. Тим часом, як менї здаєть ся, з-єдиненнє міських округів в одну землю, з геґемонїєю „города“, формувалось, може хіба з якими винятками, князївсько-дружинним устроєм. Перед запровадженнєм сего

---

[1]) Ипат. с. 268.

устрою міські округи вязали ся тільки спільними ґеоґрафічними, етноґрафічними, торговельними звязками, але сї звязки були більш моральні або припадкові, не виявляли ся в реальних формах. Укладали ся сї округи в більш менш щільну, з-єдночену цїлість тільки тодї, як з-являла ся дружина з князем; князь з дружиною були властиве ферментом концентрації. Але чи сяк, чи так воно було що до родоводу, але в тогочасних обставинах як би не стало князївсько-дружинного устрою, то се був би кінець і земської концентрації. Віче земське, чи віче „го́рода", що було майже однакове, не мало орґанів виконавчих, через які-б воно могло правити своїми пригородами з їх вічами, тим більше — своїми анексами. Концентрация земська держалась княжими урядниками — єго дружиною. Без них міські округи мусїли-б знову розпасти ся, роздїлити ся, й з е м л ї не стало-б.

Але що чи не головнїще — в тогочасних обставинах спекати ся князївсько-дружинного устрою було дуже трудно. Рід сьв. Володимира уважав мов би за свою привілеґію, чи монополію, що-б князювати в землях руських. Земля без князя була наче-б res nullius, на яку князь, що́ перший трапив ся, міг би заявити й заявив би претенсиї. Тим то між інчою земля й піклувала ся, що-б завше мати князя, що се в я к і й с ь м і р і обороняло її від сторонних претенсий. Повстати на устрій княжий — се значило — викликати на боротьбу не тільки отсего свого князя, а — можна сказати — усю княжу силу земель руських. Се в тогочасних обставинах було тяжко.

Розпочати боротьбу з княжою інституциєю, що-б обмежити її власть, обставити певними кондиціями, розпростати функциї віча й додати єму орґанів виконавчих — се був би самий кращий, самий користний напрямок в тогочаснїй ситуациї, але такий напрямок вимагав чималого полїтичного розвитку, сталости й такту й великої солїдарности в дїяльности громадськїй — сего всего бракувало. На довгий полїтичний процес не ставало снаги. Натомісць громада марила здобути собі такого князя, що-б за їм і догляду не треба було, що-б він сам „добра хотїв усїм серцем Руській землї";[1]) а не можна було здобути-й вона корилась, незадоволена і нездатна до полїпшень, не милому князю, ждучи кращих обставин, милїйшого кандидата.

---

[1]) Ипат. с. 368.

IV.

Така, як здаєть ся з студийования жерел, була полїтично-громадська ситуация, загальні відносини до XIII. в. В XIII. в., найбільше о пополовинї єго, помічаємо ми відміну в відносинах, таку, що по деяких місцевостях України-Руси знати дуже енергічне змаганнє громади до скасования устрою князївсько-дружинного.

Річ дуже важна, але на превеликий жаль ми дуже мало знаємо за сей рух. Се через те, що ми не маємо такої лїтописи чи інчого жерела, яке-б виходило з серед прихильників сего устрою або хоч з самих тих місцевостий, де був він. Лїтописи, які ми маємо, писали ся по інчих, більш або менш відлеглих місцях, писали ся прихильниками князївсько-дружинного устрою, для котрих противний рух був не симпатичний, ба навіть не зрозумілий; їм було не мило говорити про єго, й вони хіба припадково промовили за него кілька слів, з поводу боротьби своїх князїв з сїм устроєм. До того в життю сїх безкняжих громад було зовсїм мало такого, що могло-б звернути на їх увагу сторонного письменника; життє се йшло тихо, — мирно, без незвичайних, крикливих вияв, випадків. Отже не диво, що ми маємо за сей рух тільки всего, що кілька дрібних, поріжнених відомостий, не знаємо навіть добре єго района, ані того, як ішов, розвивав ся сей процес, як орґанїзували ся в нових обставинах громади — взагалї більш маємо гадати, анї-ж на певно констатувати, хоч саму істоту сего руху, єго головне прямованнє, загальний єго характер можна, нам здаєть ся, зафактувати зовсїм певне й рішуче.

Перш усего на сій стежцї знаходимо ми преславних Болоховців, що задали таку добру загадку історикам Руси[1]). Виступають Болоховцї по перший раз коло 1232—3 років: королевич угорський Андрій розпочав похід на Волинь на Данила; похід сей не вдав ся; нам цїкаво те, що лїтопись, оповідаючи про союзників Андрія, каже, що з ним був Олександер Всеволодович, кн. белзський, Гліб Зеремієвич, „инии (се-б то декотрі) князи Болоховьсции“ и Угоръ множество.[2])

---

[1]) Важнїщі розправи за їх такі: проф. Дашкевича: Болоховская земля и єя значеніе въ русской исторіи (в Трудах III археологичн. з-їзду (київського), т. II-й окремо. єгож: Повѣйшіе домыслы о Болоховѣ и Болоховцяхъ (Київські „Университетскія Извѣстія“ р. 1884кн. IV-й окремо) — тут подано й перегляд лїтератури що до сієї справи, й Молчановського — Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г. (ті-ж Университетскія Извѣстія 1883—4 р. й окремо).

[2]) Ипат. с. 511; оповідає ся про се під 1231 р., але хронольоґія галицько-волинської лїтописи не має жадної ваги; сего року Михайло Всеволодович, що збираєть ся в сему епізодї йти на Київ, на Володимира Рюриковича, був ще з ним приятелем — див. Лавр. с. 434.

Потім виступають вже коло 1235 р.: коли Данила побито в Київщині й боярство на якийсь час виперло єго з Галича, от у сей час галицькі бояре „и вси Болоховсции князи съ ними“ напались на волинські волости Данила, повоювали береги р. Хомори (тече у Случ з лівого боку) й пішли до Каменця[1]), але потім повернули назад. Данилові бояре, відобравши запомогу, нагнали й забрали їх у полон. Михайло, кн. чернигівський й Ізяслав (роду з князів, мабуть, смоленських), що сидів тоді у Київі, вимагали у Данила, що-б він пустив сіх вязнів, але той на се не згодив ся[2].)

Пісьля того лїтопись якийсь час мовчить за Болоховців, аж вони з-являють ся знову вже пісьля находу Батия, в 1242 - 3 роках: тоді Ростислав Михайлович, борючись з Данилом, „собра князѣ болоховьскые и останокъ Галичанъ, приде ко бакотѣ,“ але єго відбито; Ростислав пішов за Днїпро. Тоді Данило напав ся на князїв болоховських: „гради ихъ огневи предасть и гребля ихъ роскопа... Данилъ же возьма плѣнъ многъ врати ся, и поима грады ихъ: Деревичъ, Губинъ и Кобудь, Городѣцъ, Божскый, Дядьковъ. Приде же Курилъ, печатникъ князя Данила, со треими тысящами пѣщець и трьими сты коньникъ, и въдасть имъ взяти Дядьковъ градъ. Оттуда же плѣнивъ землю болоховьскую и пожегъ, оставили бо ихъ Татарове, да имъ орють пшеницю и проса; Данилъ же на нѣ болшую вражьду держа, яко отъ Татаръ болшую надежду имѣаху“. При сему лїтописець згадує, що Данило був виручив болоховських князїв, коли вони зайшли були в волости Болеслава, князя мазовецького, й той забрав був їх; Болеслав не хотїв попереду їх пустити, кажучи, що вони „суть особнии князи“, а не підданці Данила, але за подарунки пустив їх; се тепер лїтописець пригадує болоховським князям, яко кару за їх невдячність[3]).

В останнїй раз Болоховці з-являють ся в 50 роках XIII. в.[4]) Данило розпочав похід на землї, що безпосередне підлягали Татарам, і тоді „воевахуть людье Данилови же и Василкови Болоховъ“, та мабуть не

---

[1]) Се, мабуть, єсть сучасна Каменка на Случі, на північ від р. Хомори, — див наприклад: Барсова Географія начальной лѣтописи с. 288—290.

[2]) Ипат. с. 516; тут оповідаєть ся про се під р. 1235, на сей раз дата правдоподібна, бо се трапилось скоро після київського погрому (Михайла й Ізяслава), а той був 1235 р. — див. лїтопись Новгородську першу — Полное собр. лѣтоп. III. с. 50.

[3]) Ипат. с. 526—7.

[4]) Випадок сей трапив ся як видко з Галицько-волиньскої лїтописи, пісьля коронации Данила (1253 р.) й перед находом Бурундая (1258 р.); в лїтописи стоїть він під 1255 р. Див. за се Дашкевича Княженіе Даніила Галицкаго с. 85 і 99.

примусили їх корити ся, тільки пісьля похода Шварна Даниловича, на весну, — „придоша Бѣлобережцѣ и Чарнятинци и вси Болоховци къ Данилу“[1]).

Отсе й усї звістки за Болоховців у XIII. в., раніще у XII. в. — згадуєть ся тільки Болохово: Володимирко, йдучи на Київ, „перешелъ Болохово, идеть мимо Мунаревъ къ Володареву“[2]). Ті сїм болоховських міст, що подано вище, більше нїде не згадують ся, окрім Божського, але Божський — се теж загадка; їх було очевидячки кілька на Вкраїні.

Чимало сперечали ся з того, де жили Болоховці. Найбільше розповсюжений і на мою думку — правдоподібний, ба навіть певний, єсть вивід проф. Дашкевича: на його думку, Болоховцями звали ся мешканці по обох боках горішньої Случи, на південь від Хомори, й по лївому боцї Бога, межи р. Десни й Межибожа. Тут справдї єсть місцевости Губин, Кудинка, Деревич, з давними городищами; дуже правдоподібно, що се й єсть болоховські міста Губин, Кудин і Деревич[3]).

Про сю територию ми дуже мало знаємо взагалї; нїчим вона не визначаєть ся в попереднї часи; ми не знаємо навіть, яка етнографічна основа була тієї людности — чи деревлянська, чи яка інча. В XII. в. ся місцевість належала до Київщини й належала до того удїлу її, котрий складали Котельниця (на р. Гуйві, допливі Тетерева), Божський. Межибоже й ще якісь два міста, на ймення нам не відомі. Незвичайна політика Болоховців XIII. в. надавала деяким ученим думки, що то були люде не славянського роду. Так Зубрицький і проф. Шараневич мають болоховських князїв, чи й усїх Болоховців за зрущених Половців[4]), а Петрушевич, Калужняцкий — за Волохів[5]). Одначе, як справедливо доведено, нїщо в жерелах наших не натякає, що-б Болоховцї не були тубильцями; побутом своїм вони нїяк не відрїжняють ся від інчих обивателїв України-Руси[6]). А ргіогі можна гадати, що тут, на окраїні залюднених місцевостий, оселяли також турецьких, половецьких, торських, пе-

---

[1]) Ипат. с. 555.

[2]) Ипат. с. 278. Мунарев не відомий, Володарев — се Володарко на Роси. Болохов радуєть ся ще в Ипат. с. 376, але по других списках натомісць — Борохов,

[3]) Кудінка — на Богу, Губін на межі повітів Сґароконстантинівського й Новоград-волинського, Деревич — Новоград-волинського; див. Новѣйшіе домыслы с. 25—26 (окремого видання).

[4]) Зубрицького Исторія Галицко-Русскаго княжества III с. 138, Шараневича Исторія Галицко-Володимирской Руси с. 104.

[5]) Дивись за се Новѣйшіе домыслы Дашкевича с. 5 й далї,

[6]) Про се дрібнїще диви ся в Дашкевича — болоховская земля с. 71—3 (в Трудах)

чеїжських приходців, так як і на Пороссю, хоч на се й нема ніяких доводів по жерелах. Що-ж до звичайного політичного напрямку Болоховців, то він залежав певне не від етноґрафічних причин, а від тих громадських обставин і відносин, які я силкував ся виложити в попередних словах; такий же політичний напрямок бачимо ми в той час і по таких містах, де вже жадним чином не можна гадати про якихось чужеродців — отже нема чого з сего поводу й Болоховців повертати та Татарів чи Волохів.

Чимало гадано було про родовід князів болоховських: декотрі мали їх за князів з дому сьв. Володимира, властиве з Ольговичів, уважаючи на те, що Михайло Всеволодович зве їх „братією“ (але се єсть річ маловажною); інчі уважали їх за нащадків первістних, тубильних князів місцевих, що заховали ся тут якось, під властю дому сьв. Володимира, аж до XIII. в. Ті мають їх за бояр галицьких, що примостили ся тут князювати, як про те піклували ся вони й по Галичині. На останку деякі уважають їх за людей виборних, громадських, таких „ліпших людий“, „старців людських“, „старійшин градських“, які колись порядкували по громадах в часи передкняжі.

Не будемо спиняти ся тут і дрібязково переглядати всї отсї гіпотези[1]). Для нас вагу мають ось які подання жерел: болоховські князї всї рази з-являють ся в звістках наших в гуртї, купою, й-що незвичайне — лїтописець їх ніколи не називає по йменням, по батькам, як то має звичай з інчими князями. Князї сї дуже завзято борють ся з князем Данилом — головним заступником князївсько-дружинного устрою на тогочасній Українї-Руси. Вони піддають ся добрею волею Татарам і вповають на їх в своїй боротьбі з Данилом. Вони очевидячки мають за себе громаду, суть її заступниками й провадять свою політику в згоді з її бажаннями[2]). В останній звістці болоховських князів вже не чути, але боолховська громада провадить ту-ж саму політику, що й попереду. Нїгде не видко дружинного елєменту.

Розмірковуючи й комбінуючи сї подання, треба признати, що болоховські князї й громади, як порівняти їх з тими загальними громадсько-політичними відносинами Украіни-Руси, які висловлено в горі, становлять

---

[1]) Перегляд їх — в тій розправі проф. Дашкевича Болохов. с. 94 і далї.

[2]) Се зовсім виразно виходить з того, що балакаючи за підданьство Болоховців Татарам, лїтописець потім переходить до князів, яко до чогось відрізного, нового („князѣ же ихъ изъятъ руку Болеславлю“) й тим дає знати, що політика, за яку він перед тим казав, була громадською, а не княжою тільки.

якусь нову, відмінну прояву. Хтоб не були з себе болоховські князі, вони, очевидячки, були князями не дружинними а земельними, такими, що стояли в безпосередньому звязку з громадою, залежали від неї. Громади борють ся що є сили з системою князівсько-дружинної земської концентрації й задля сего запобігають Татар. Вони, очевидячки, порвали звязки з князівсько-дружинним устроєм. А як нове вино в старі міхи рідко доводить ся вливати, то більш, менї здаєть ся відповідним обставинам й поданням жерел буде признати князів болоховських за людий громадських, виборних, а не за князів з династії Володимира або бояр галицьких (щоб заховали ся до тих часів старі земські князї — то не досить правдоподібно). Добре наведено анальоґію князів болоховських з „князями“ се-б то старшинами сїльских громад волоських, й пізнїщими „вотаманами“ подільських громад[1]); як і вони, болоховські князї могли бути виборною громадською, міською й сїльською, старшиною, тим паче, що на не великій території, яку ми обмежили в горі, їх було чимало. Що в останнїй звістці про болоховських князів не чутно, то се можна так розуміти, що через малий вплив їх не було видко поза громадою, або так, що інституция княжа (хоч би й князів земських) згодом пропала тут й порядкувало саме тільки віче.

Як се трапило ся Болоховцям вибити ся спід князівсько-дружинного устрою й земської концентрації? Се можна обяснити так: Болоховська територия лежала в кінцї XII. й початку XIII. в. на межі трох князївств: київського, волинського й галицького. За часи тієї завірюхи, що розпочала ся на Вкраїні з кінцем XII. в., а ще більше — пісьля смерти Романа, коли не стало дужих князів ні по Київщинї, ані на Волиню, ні по Галичинї, болоховській Вкраїнї, лекше, як кому, було вибити ся спід князівсько-дружинної земської концентрації й заснувати інчий устрій. Болоховцї якось зуміли скористуватись з обставин і зробили се.

V.

Але не скрізь по Вкраїні обставини складали ся так здатно, як у Болоховців. Через се по інчих місцях рух проти князівсько-дружинного устрою бачимо ми тільки за часи Батиєвого находу. Сей нахід татарський, скільки можна гадати, мав великий вплив на громадські відношення. Хоч вагу его задля залюднення, економічного добробиту здебіль-

---

[1]) Див. Дашкевича Новѣйшіе домыслы с. 15, Молчановского ор. с. с. 158, 161. Записки товариства імени Шевченка том I.

шого в науці побільшувано, — він, наприклад, не обернув в нівець Київщини, як то гадають, а мабуть і Переяславщини, принаймні на се ми не маємо певних доводів[1]) — але все таки Татари наробили превеликого шелесту. Паніка йшла попереду ордами Батия, сила народу тікала перед ними; здавало ся, що весь попередній устрій громадський, всі попередні відносини йшли на нівець, гинули на віки. Князі покидали свої волости, дружина розтікала ся то-ж — як не вся, то в значній частині. Таким чином людність, чи переважна більшість її (бо подекуди може й держали ся залоги княжі) вислобожена була з звичайних пут князівсько-дружинного концентрацийного устрою; руки на сей час були в неї вільні. Татарська сила здавала ся такою незмірно великою, що тільки-б заноБігти її, сховатись за неї — й здавалось, що вже не то що князь, а й ніяка сила на землі тоді не страшна.

Незадоволеннє князівсько-дружинним устроєм і земською концентрацією, очевидячки, було по деяких місцях велике; впливу князя й дружини на громаду на той час не було; причини, сторонництва, які підпирали той устрій, чи підупали подекуди, чи переможені були противними, чи знищились на той час. Там де складали ся так обставини, громади користувались з татарського находу, заводили з Татарами зносини, віддавали ся їм у безпосереднє підданьство, щоб тим здобути собі убезпечення від руйнованьь, опіку й оборону від своїх попередніх князів й утворяли новий устрій.

Ся реформа властиве була тільки поворотом до старого, передкняжого устрою. Земля знову розпадала ся на місцеві округи, міські й сільські, незалежні, звязані тільки спільними інтересами, почуттєм спільної народности, і таке інче. Громада кожна незалежно порядкувала в себе, через своїх орґанів. Стану дружинного нема; князь де й єсть, через се підлягає зовсім впливови громади.

Для Татар ся реформа була користна — такий устрій для їх був безпечнїщий: окремі місцеві громади не мали такої спроможности до оборони, до опору, як сконцентрована земля, з князем, з дружиною. Отже з сього погляду вони мали сприяти такій реформі. Татарська-ж протекция не була тяжка для громад, бо у внутрішні справи Татари не мішались, ходило їм тільки о вибиранє дани; й ся дань була чи не лекша від княжої.[2])

---

[1]) Що до сего — дивись Монографія В. Р. Антоновича т. I. с 224 й далї.

[2]) Принаймні лїтописець в поданому в горі епізоді (Ипат. с. 586) каже, що Болоховці давали дань Татарам пшеницею й просом — така дань навряд що-б була тяжка; а що княжа дань була не легенька, за те свідчить відомо розпись дани (сріблом) кн. Ростислава Смоленського — Князівство смоленське, не так велике, виносило

Такі думки про реформу подають небогаті подання жерел, як їх скомбінувати й порівняти з відомостями за попередні й пізніщі часи. Переглянемо тепер подання жерел наших. Перше місце мусить зайняти тут оповіданне Галицько-волинської літописи про похід Данила „противу Татаромъ“. Про єго згадувано вже й вище, тепер подамо єго, як дуже важне, цілком усе:

„По рати же кремянецкой куремсинѣ, Данилъ воздвиже рать противу Татаромъ. Сгадавъ съ братомъ и со сыномъ, посла Деонисия Павловича, взя Межибожие, потомъ же воевахуть людье Данилови же и Василкови Болоховъ, а Львови Побожье и люди Татарьскыя. Весне же бывши посла сына своего Шварна на Городокъ, и на Сѣмоць, и на вси городы, и взя Городокъ и Сѣмоць и всѣ городы сѣдящия за Татары, Городескъ и по Тетери до Жедечева. Възвягляне же сольгаша Шварномъ, поемше тивуна не вдаша ему тивунити; Шварно же приде, поймавъ городы вся, и по немъ придоша Бѣлобережцѣ и Чарнятинци и вси Болоховци къ Данилу. Присла же Миндовгъ къ Данилу: „пришлю къ тобѣ Романа и Новогородцѣ, абы пошелъ къ Возвяглю, оттуда и къ Кыеву; и среще срокъ во Возвягля.[1])“

Пісьля сего розсказано про похід Данила й облогу Звягля. Наперед Данило послав Шварна й із ним 500 рати; „грожанѣ же видивши ратныхъ мало со княземъ, смѣяху ся, стояще на градѣ“. Коли-ж прийшов Данило з усім військом, Звягляне перелякались, „и не стерпѣша и здашася“. Але Данило спалив зовсім місто, а людий розділив і роздав синам — Шварну й Льву. Не відібравши помочи від Мендовга, Данило далі на Київ не пішов, а вернув ся із Звягля до дому.[2]).

Літописець, оповідаючи про сю кампанію Данила, називає її „ратію противу Татаромъ“. Тим він дає знати, що місцевости, на які розпочав рать Данило, підлегали безпосередне Татарам. Деякі з сіх міст на певне відомі, інчі — ні; Звягель есть сучасне місто Новоград-Волинський, на середній Случі; за Білобереже уважають білі береги горішньої Случи; здаєть ся й Городок із Семоцем були десь коло Случи. Городеск есть село на Тетереві вище Радомисля, Жедечев десь, мабуть, був на вершині Тетерева. Таким робом з сего подання літописи виходить, що гро-

---

однієї дани, опріч судових й інчих побічних доходів, більше 3 т. гривен (по пів фунта) грамота видана в „Дополненія къ актамъ историческимъ“, т. I. Н. 4, також в Христоматіи проф. Владимірського Руданова, ч. I.

[1]) Ипат. с. 555.

[2]) Инат. с. 556.

мади, які безпосередне підлягали Татарам, в той час, се-б то в 50-х роках XIII. в., займали територию по середній та горішній Случи, також Тетереву й горішньому Богу. Літописець називає тих, що жили коло Богу, „людьми татарськими“, а тих, що мешкали на північ, в районі Случи і Тетерева — „городы, сѣдящия за Татары.“ Проф. Дашкевич уважає се за політичні терміни й думає, що була ріжниця в відносинах до Татарів мешканців південних і північних[1]); що до термінів, то хто ще єго зна, але зовсїм може бути, що така ріжниця в відносинах була й справдї. Нїгде одначе не бачимо ми анї залог, анї урядників татарських. Підлягали сї громади Татарам, очевидячки, доброю волею: вони зовсїм не хочуть вертатись під руку Данилови. Болоховців кілька раз „примучено“, а вони все таки пручають ся й вибивають ся спід власти Данила. Звягляне під натиском мусїли прийняти до себе тивуна від Шварна, яко ознаку своєї підлеглости, але се була тільки викрутка: вони не дали єму порядкувати, й тільки переважна Данилова сила примусила їх здати ся на єго ласку. Всї громади борють ся з Данилом, знати, кожна на власну руку; вони окремі й самостійні, між ними не видно інчого звязку, окрім солїдарности з причини спільних інтересів. В їх нїде не виступають анї князї, анї яка інча старш, навіть у Звяглї, про котрий оповідаєть ся дрібнїще; се так само як у Болоховців, і взагалї можна обяснити тільки таким чином, що не було тут старшини такої, що-б стояла над громадою; чи були князї, чи старшини, чи як би вони не звали ся, але всїм порядкувала громада. Дружини теж не видко. Двоїстість устрою, очевидячки, скасовано. Болоховцї виступають однаково з інчими громадами; нїщо не перешкожає думати, що всї отсї громади взагалї мали один напрямок політичний, один, може з деякими варияциями, громадсько-політичний устрій.

Ся звістка літописи, як сказано вже, дотикаєть ся безпосереднє тільки териториї горішнього Богу, середньої й горішньої Случи й Тетерева. Що було дальше на схід, на північ, літопись не каже. Але що рух проти князївсько-дружинної концентрациї не обмежував ся самою тільки сїєю териториєю, на се єсть кілька указок в жерелах.

Оповідаючи про те, як тїкав Данило від Татарви в Угорщину й Польщу, літописець каже, що повертаючись з Мазовії, Данило прийшов поперед усего до Дрогичина (тепер містечко на західному Бугу), але єго туди не пустили: „И восхотѣ внити во градъ и вѣстьно бысть ему, яко „не внидеши во градъ“. Оному рекшю: „яко се былъ градъ нашь

[1]) Болоховская земля с. 103.

и отець нашихъ“ — „вы же не изволисте внити въ онь,“[1]) и отъиде мысля си, иже (еже) Богъ поемже отмьетье створи держателю града того и въдасть и въ руцѣ Данилу; и обънови и созда церковь прекрасну святое Богородици, и рече: „се градъ мой, преже бо прияхъ и коньемъ“[2]).

Хоч у сему оповіданню лїтописи головну ролю держить наче-б сей „держатель града“, але очевидячки він той вчинок вчинив не своєю тільки волею, але мав за собою громаду. Як видно з оповідання Дрогичинцї поставили Данилу опір дуже твердий, так що він мусїв „брати коньемъ“, се-б то приступом (штурмом) місто: се не могло-б статись, коли-б то не було рухом народним, а тільки особистою інтриґою якогось галицького боярина. Противлячись Данилу так рїшуче, громада могла вповати тільки на татарську силу, безпосередне, чи посередне: що Данилову силу зовсїм знищено находом татарським.

Друге дуже цїкаве оповіданнє тієї-ж галицько-волинськоі лїтописи належить вже до інчої, південно-східної окраїни Данилової держави: взагалї, як бачимо ми, сей рух проти князівсько-дружинного устрою й земської концентрації виявляєть ся найбільше по окраїнах, відлеглих від центрів сего устрою. Коло 1253 р., скоро пісьля коронації Данила, „приѣхаша Татарѣ ко Бакотѣ, и приложи ся Милѣй къ нимъ“. Данило сам тодї пїшов був на Литву й послав у Бакоту сина Льва: „изъѣхавше (себ то несподївано напавши) Яша Милѣя баскака, и пруведе Левъ Милѣя отцю си, и бысть Бакота королева отца его; потомъ же сдумавъ со сыномъ и отпусти и (се-б то Милїя), а поручникъ бысть Левъ, яко вѣрну ему быти: и паки приѣхавшимъ Татарамъ и створи льсть и предасть ю паки Татаромъ Бакоту“ (Бакота — тепер село на Днїстрі, колись була головним містом т. зв. Понизя, се-б то Поднїстрянщини, південно-східної окраїни держави Галицькоі.[3])

Узявши се поданнє лїтописи само по собї, також можна-б думати, що тут рїч іде про якусь інтриґу галицького боярина; але порівнявши сю звістку, як і Дрогичинський епізод, із звістками про громади Бога, Тетерева й Случи, далеко правдоподібнїще буде прийняти, що й бакот-

---

[1]) Сі слова можна й так і інакше розумїти, що залежить від пунктуації; я приймаю пунктуацию, яку прийняли редактори Ипат. лїтоп. в сему й попередньому виданнях (в Полн. собр. рус. лѣтопис т. II. с 178) — „ви же не изволисте“ тодї виходить як відповідь Дрогичинців: „а ви-ж не схотїли обороняти се місто від Татарів“, оттаке-б щось. Але можна сї слова віднести й до Данила.

[2]) Ипат. с 524.

[3]) Ипат. с. 549 — 550; дрібнїще про сей епізод дивись у д. Молчановського с. 148 і далї.

ська справа була не особистою інтригою, а громадською справою, що тут ми маємо прояв того-ж громадського руху; тим більше, що такого Милія ми не знаємо межи Данилових боярів; може то був якийсь заступник громади, чоловік місцевий. Цікаво, що з сего епізода видко, як Татари сприяли сему громадському руху й з охотою приймали до себе у безпосереднє підданство. Що ще цікаво — се поданий вгорі варіянт, з якого виходить, що Татари наче-б поставили Милія своїм баскаком у Бакоті; але з попереднього вищання Галицько-волиньскої літописи знати, що в деяких кодексах її пишеть ся „Милѣя и баскака“[1]); як баскак був властиве тільки фіскальним, а не адмінїстрацийним урядником, то сей останній варіянт здаєть ся мені більш правдоподібним.[2])

Як то вже й вгорі було сказано, літописець подає сї звістки припадково, коли згадує про боротьбу князїв з сїм рухом. Таких прояв сего руху певне було далеко більше на великих просторах Данилової держави. Були вони, мабуть, не тільки по его державі.

Літопись нїчого не каже нам за полїтично-громадський устрій та відносини земель, що на схід Тетерева — Київщини, Переяславщини. Де що можна одначе вивести з деяких інчих історичних подань.

Пісьля 1240 р. — находу Батия — Київ не належав до держави Данила; 1245 р. тут сидїв воєвода Дмитро Ейкович, намісник Ярослава — мабуть Ярослава Всеволодовича, князя володимирського (північного)[3]); хоч оповідаючи про мандрівку Данила до хана, літописець і каже про Данила „обладавшу Рускою землею, Киевомъ и Володимеромъ и Галичемъ“[4]), але сїх слів ми не повинні прикладати до тогочасних волостий Данила, бо слово „обладавшу“ може відносити ся й до часів минулих; похід Данила на Київ в 50-х роках не дійшов до скутку, а потім вже було ему не до поступования на схід. З подань літописи можна гадати, що границя галицько-волинська пісьля 50-х років на сходї лежала десь коло Горини[5]); про те, що Київ належав до держави Данила, навіть Льва, сьвідчить, правда, Стрийковський[6]), але его сьвідоцтво, очевидячки, єсть тільки недотепна вигадка.

---

[1]) Полн. собр. рус. лѣтоп. II. с. 191.

[2]) Его приймає в своїй вгорі названій розправі і д. Молчановський с. 152.

[3]) Ипат. с. 535. Зубрицький й проф. Шараневич мали сего Ярослава за Інгваревича, Данилового брата в других (Ист. Гал-Рус. княж. III. с 155, Ист. Гал.-Волод. Руси с. 92), але на се трудно здати ся (див. Дашкевича Княженіе Дан. Далицк. с. 63).

[4]) Ипат. с. 536.

[5]) Тут стрічали Татарів волинські князї — див. Ипат. с. 562, 588; порівняй Дашкевича Княжен. Дан. Г. с. 72, Болохов. з. увагу 138.

[6]) Кроніка I. р. 286, 291, 306 й інчі.

Так само Київ не належав і до князів Великої Руси — володимирських та московських; остання певна згадка про їх власть над Київом належить до 1249 р., коли хан поставив Олександра, т. зв. Невського, сина Ярослава Всеволодовича, князем над Київом; нема ніяких указок на те, що-б Київ підлягав єму реально, а єго заступникам і нащадкам — навіть номінально[1]). Тимчасом не було по Київщині й власних, окремих князів: се зовсім виразно виходить з тих місць літописи, де показано, які князі допомагали Татарам у їх походах[2]): з них знати, що між Волинію й Дніпром, очевидячки, не було ніяких князів. Юрий пороський, що згадуєть ся раз під 1289 р., був мабуть князь титулярний без волости[3]).

До того ще треба уважати на одну звістку. В мандрівці Плано-Карпіні 1246 р. через Україну-Русь сказано, що Канів підлягав Татарам безпосередне — sub Tartaris erat immediate[4]). Зваживши усі отсі поданя й порівнявши їх з поданими вгорі звістками за рух волинський, не буде, здаєть ся, дуже сьміливо гадати, що й східня Київщина, від Тетерева й до Дніпра, те-ж підлягала Татарам безпосередне, тим більше, що в поданій звістці про плани похода Данила на „людей татарських“ експедиция на Київ з'являєть наче-б часткою усієї сієї кампанії.

Київщина в такім разі теж позбула ся князівсько-дружинного концентрованого устрою й розбила ся на окремі громади: Я вже висловив, що з знищеннєм князівсько-дружинного устрою знищенне земської концентрації було неминуче. Така гіпотеза правдоподібна й а ргіогі: незадоволенне княжим устроєм можна зауважити по властивій Київщині, а Татари з свого боку мали піклувати ся й нахиляти людність до безпосереднього підданьства й скасованя небезпечного для їх князівсько-дружинного устрою.

Що було за Дніпром? За се ми нічого не знаємо. Одначе як стара Переяславщина в звістках тогочасних політичних зістає зовсім порожним місцем, а повірити тому, що вона зовсім лежала пусткою, ми ніяк не можемо, то можемо гадати, що й тутейша людність, може далеко-далеко

---

[1]) Правда, що в т. зв. Густинській літописи після Олександра Київ належить до єго брата Ярослава Ярославовича (Полн. собр. рус. лѣт. II. с 344), але як на се не маємо жадних указок в північних жерелах, то мусимо звістку Густинської літописи уважати за помилку.

[2]) Дивись найпаче Ипат. с. 575 и 588.

[3]) Ипат. с. 612; за титулярного єго мають декотрі письменники, як проф. Дашкевич, Сергієвич, Лінниченко.

[4]) Мандрівка Плано-Карпіні в виданню Язикова (Собраніе путешествій къ Татарамъ) р. 10.

поменчавши з находу татарського, теж складала невеличкі громади, безкнязівсько-дружинного устрою й концентрації, в безпосередному підданьстві у Татар.

VI.

Про загальний устрій громад, про їх відносини до Татарів маємо дуже цікаве поданнє, хоч воно належить до часів пізнїщих, до XIV. в., й дає нам основу властиве для анальоґій в давній литовсько-руській лїтописи (інакше називаєть ся 1 л.-рус. лїтопись, лїтопись Даниловича, Попова, лїтописець литовський). Оповідаючи про порядкуваннє князїв Кориятовичів на Поділлю, лїтописець каже, що Поділлє належало до трох братів, татарських князїв-дїдичів сеї землї, „а отъ нихъ заведали атамани, и бойскаки (баскаки) пріѣздяючи отъ тыхъ атамановъ имовали (брали) съ Подольскои земли данъ.“ В цїлій землї не було жадного „города“, се-б то фортецї, анї камяного, анї деревяного.[1])

З сїеї звістки знати, що Татари не мішали ся в громадське життя руської людности, задоволялись відбираннєм дани. Дань сю збирали татарські баскаки тільки приїздячи на час, а з людом не мешкали. Земля складала ся з окремих, певне — дрібних, міських і сїльских громад. Заступниками їх були отамани (ватаманами на Поділлю називали ся й пізнїще, аж до XVIII. в., сїльскі голови); отамани сї, знать, були з тубильців, або виборні, або наставляли їх Татари в порозумінню з громадою: очевидячки, отамани бували з людий громадї милих, бо й мали вплив на неї, бо Кориятовичі, осївши Поділлє, як оповідає та-ж лїтопись, увійшли в порозумінне з отаманами й на їх спираючись, повстали на Татар: „войшли у пріязнь со отаманы, почали боронити Подольскую землю отъ Татаръ, а босакомъ выхода (дани) не почали давати“[2]). Татари дбали тільки ще про те, що-б не давати руській людності приводів до опору: не дозволяли їм будувати фортець (як і на Волині Бурундай примусив князїв знищити фортецї. Само собою, що при такому устрої не можливе було й істнуваннє дружини.

Сї ознаки устрою взагалї згожують ся з тими поданнями лїтописи про громади волинські й київські, що ми подали вгорі. Можна гадати,

---

[1]) Лїтопись у виданню Попова с. 44. (Ученыя записки Академіи Наукъ (петербурської) т. 2). — У виданню Даниловича (Latopisiec Litwy) p. 49—50. Pomniki do dziejów litewskich p. 19. Зведений текст у д. Молчановського ор. с. с. 171—2.

[2]) Вид. Попова в с.

що по усіх тутейших місцях взагалі устрій був більш менч однаковий, бо взагалі спільні були громадські й політичні обставини.[1])

Богато кому може здатись неймовірним, що-б тогочасні Українці охоче, своєю волею нищили свій національний державний устрій та віддавали ся в безпосереднє підданьство Татарві. Ми так призвичаєні до традиційних (тай не зовсім і несправедливих) нарікань на татарську зверхність, до всяких страхів татарских находів, мордования, нищення, що нам якось неможливим здаєть ся, що-б істнував якийсь modus vivendi з сією жорстокою, варварською масою. Тим часом ми маємо кілька звісток, досить виразних, що засьвідчують нам противне. Я попереду нагадаю кілька фактів, що належать до попереднїх часів. З лїтописий ми знаємо, що серед степів половецьких, серед тієї варварської маси були міста з людностю осїлою, наче-б християнською, очевидячки — не дикою половецькою.[2]) Ми знаємо, що на тих степах пробували якісь „бродники", мабуть роду славянського, що з своїм воєводою Плоскинею брали участь і в першому находї Татарів на українські степи 1223 р.[3]). Ми знаємо, що серед воєн Половців з Русею через степи половецькі ходили одначе купецькі каравани на Русь.[4])

Що до Татарів, то я нагадаю тут цїкавий епізод, заведений в кілька збірників північних — про Олега князя рильского й Сьвятослава князя липецького (в Курщинї): баскак татарський Ахмет осадив дві слободи на землях Олега; у баскака з князями вийшли спірки зза сїх слобод, слободяне докучали княжим підданцям, князї нападали на слободян; Татари за се винищили все їх князївство, а на останку князї розігнали сї слободи. Увесь сей епізод написаний з погляду князївського, дуже вороже для Татар, але нам дуже цїкава звістка про слободи: „и умножишася людей во свободахъ тѣхъ, со всѣхъ сторонъ сошедшеся, насилїе творяху христіаномъ, сущимъ Курскія области[4] (а пізнїщий збірник, Никоновський, додає: „и быша тамо торгы и мастеры всякія, и быша тѣ велики двѣ свободы, якоже грады великіа)[5]): очевидячки під

---

[1]) Дрібнїще про сей устрій див. у д. Молчановського с. 156 і далї.

[2]) Ипат. с. 192; Барсова Географія Начальной лѣтописи с. 151 й у Голубовського — Печенѣги, Торки, Половцы, гл. IV.

[3]) 1. Новгор. с. 40.

[4]) Ипат. с. 429.

[5]) Полное собраніе русскихъ лѣтописей т. VII. с. 176, т. IX. с. 162. Никоновський збірник часто тільки риторично амплїфікує давнїщі подання жерел, але поданий варіянт єго в кожнім разї цїкавий, бо редагував ся збірник в той час, коли відносини Татар до людности славянської (московської) були добре відомі.

захистом татарським, під рукою баскака жило ся не зовсім погано. А що то не були якісь розбійницькі банди, се видко з того, що як князь Святослав напав раз на перехожих, що йшли з слободи в слободу й побив їх, то з переляку обидві слободи розбігли ся: сего розбійницькі банди не вчинили-б, тим паче, що сила у кн. Святослава була не велика; знати, що були то тихомирні мешканці, котрим зовсім не мило було з кимсь битись, сперечатись, котрі йшли на татарські слободи для праці на спокою.

Таким способом навіть під рукою Татарина-осадчого жило ся добре й охочі люди тягли ся туди з усіх сторін. По інчих же громадах, і такого безпосередного мешкання з Татарвою не було: як подано вже було вище, ніде по громадах правобічних не знаходимо ми ані татарських начальників, ані залог. Людність провадила своє життє непорушно, на основах своєї народної культури, сподіваючись від Татар захисту від усякого ворога.

Що було непевного в сему устрою, се те, що громади без дружини, без фортец, до того без концентрації не могли поставити дужого опору й не убезпечені були від утисків татарських з одного боку, з другого від находів ворожих князїв, як то ми бачили вже в оповіданнях про Данила. Але утиски татарські мали бути припадкові, бо взагалї Татарам було дуже користно задержати за собою своїх підданців, не дратувати їх. Находи Данила були можливі тільки доти, поки Татари не звернули уваги на єго політику й не поставили єму дужчого опору. Чи так чи сяк — людність руська подекуди очевидячки краще здавала ся на ту непевність (при наймнї — з початку, про дальший час ми не можемо того зафактувати), ані ж нести тягари князївсько-дружинного устрою й земської концентрації, тим більш, що й вони не дуже убезпечували людність від утисків і руйнаций.

Вияснений рух громадський, що так зривав і нищив старі відносини державні і до того, як можна гадати, був так широко розповсюжений, був вельми грізним задля заступників старого державного устрою на тогочасній Україні-Руси. Зовсім натурально, що король Данило, як найважнїщий, найталановитїйший заступник сего устрою, розпочав з нашим рухом, як то ми вже бачили, боротьбу рішучу, люту. Взагалї був з него чоловік не жорстокий, не прихильний до тяжких репресалій, але в сій боротьбі він поводить ся часом зовсім інакше. В тому нема нїчого дивного: се була властива боротьба за власне істнуваннє, не за побільшеннє волостий, не за те, що-б заховати вплив на ординарні земські справи (як у боротьбі з боярством); новий рух зовсім денеґував, нищив Данила з інчими князями. Й от, як ми бачили, Данило чисто руйнує бо-

лоховські міста коло 1242 р., палить Звягель і розводить єго мешканців в 50-х роках. Союз громад з Татарами Данилови був вельми шкідливий, і сучасний лїтописець зовсїм справедливо каже, що Данило тим паче гнївав ся на Болоховців, що вони вповали на Татарів. Правда, ся надїя на Татарів не зовсїм справдила ся: Данило вспів чисто повоювати й Звяглян і Болоховців, поки Татари уступили ся добре за їх, але перемогти руху Данилови не вдало ся. Менї здаєть ся, що ті всї єго забрання на Случи, Тетереві й Богу пішли прахом, скоро Татари повстали на єго рішуче, й Бурундай почав палити волинські міста. Пісьля того Данило вже не змагав ся розвинути свою державу на схід; та й не до того було вже в тогочасних обставинах. Вище вже я казав, що східня границя волинської держави, як то можна гадати, в другій половинї XIII. в. лежала десь коло Горини. Оповідаючи-ж про князюванне Мстислава Даниловича волинського, лїтописець каже, що держава єго простягалась „по Татары, а сѣмо на Ляхы и по Литву.“[1]) Певне, що тут сказано не про справжні татарські мешкання з людностю татарською, а про „людей татарських“, чи „сидячих за Татарами, се-б то про громади, безпосередне підлеглі Татарам. Таким чином, не вважаючи на жорстокі репресалїї Данила, сей новий рух не пропав, і на схід від Волинї, в другій половинї XIII. в. як перше, лежали дрібні, незалежні громади без князївсько-дружинного устрою. Справедливо уважають, що сей громадський рух був одною з головнїщих причин, що Данилови не вдало ся скласти з Украïни-Руси одну дужу, сконцентровану державу й з усїма її силами поставити опір Татарам.[2])

Оглянувши прояви й знаки сего руху, натурально буде на останку спитати в себе: як цїнувати сей факт, за що єго уважати? Але така чи інча відповідь буде залежати в значній мірі від особистого громадсько-полїтичного сьвітогляду. Для кого держава єсть альфа і омеґа усього історичного процесу, той не може інакше цїнувати сей громадський рух як тільки за історичний реґрес, за вельми сумне збоченнє громади з правдивої стежки, тяжку історичну помилку. Ми-ж, не збавляючи цїни державі, яко культурній і поступовій формі, одначе тільки тодї можемо встоювати за неї, коли вона дає запомогу духово-моральному, економічному й полїтичному розвитку громади. Скільки ми розуміємо державний устрій тогочасної Украïни-Руси, не можна сказати, що-б він задоволяв такі бажання; двоїстість громади й князя-дружини, окремо, еґоїстична полї-

---

[1]) Ипат. с. 613.

[2]) Дашкевич, Болоховск. земля с. 122—3.

тика князів, дуже мала участь громади в справах громадсько-політичних — все то були дуже шкідливі аномалії; до того й економічні відносини, підперті устроєм державним. те-ж були, здаєть ся, далеко не нормальні. Устрій громадсько-політичний вимагає конечне реформ — глибоких, радикальних; інакше сили народні мали-б гинути марно в дрібязковій колотнечі, громада — скніти в апатії; народне життє мало-б іти на реґрес.

Хто єго знає, як би вийшли українсько-руські землї з сего становища, як би в історию не вступив новий фактор, нова сила — татарська, що глибоко сколихнула всї громадські відносини. Скористувавшись з неї, де-які українські землї знищили попереднїй державний устрій, всї приводи й ознаки державної концентрациї й зостали ся при самих дрібних, початкових місцевих громадах. Таким чином знищено двоїстість устрою, громада знову стала правити всїм громадсько-політичним життєм (бо зверхність татарська, як дуже поверхова, навряд чи уважала ся за елемент громадсько-політичного устрою по тих громадах) — але разом з тим відбігли вигод державної концентрациї.

Звичайно, се була не найлучча, не найпряміща стежка громадсько-політичного проґресу. Далеко більше користним було-б поступове реформованнє, кроком за кроком, тогочасного устрою, що помалу поліпшало б громадсько-політичні відносини й навертало їх до нормального становища. Але для такого поступования треба було далеко більшого політичного вихованнія, осьвіти, анї-ж яке було; все те було не до снаги тогочасшій громадї. І вона знищила зовсїм, чого не вміла реформувати, як те й потім нераз з нею траплялось. Чи вона тим більше виграла, чи програла — за се не беремо ся гадати.

М. Сергієнко.

Студії над основами розкладу богацтва

написав Тадей Рильский.

Часть I.

Теоретичні преліминарії.

Приглядаючись скільки небудь уважно до сучасного суспільного житя так званого цивілізованого сьвіта, не трудно помітити, що серед різних питань, які ворушать сучасну суспільність, поважне, а може найповажнійше місце займає питаня про економічний єї устрій. Певне діло — економічне житя надто щільно звязане з щоденним, економічні обставини надто великий мають вплив на загальний склад житя поособних людей, що-б можна було сказати, що в якому небудь часі питаня ці зовсім не інтересували людей; але ж не завсігди вони з однаковою силою і в однаковій формі вибивались на поверх житя людского.

Бувають хвилї, коли живе почутя економічних інтересів визначаєть ся переважно жвавістю ініціятиви промислової поособних людей або ґруп суспільних — як на пр. буває звичайно по нових кольоніях, або як бувало по відрубних краях і ґрупах суспільних тоді, коли загальні обставини особливо сприяли їх продукції. Живе почутя економічних інтересів за таких обставин виражаєть ся переважно в енергії продуцентів, що використовують дані юридичні і звичайові норми економічного побуту, не аналізуючи їх підстав, або обмежуючи цю аналізу до дрібнійших, поособливих прояв даного устрою — як на пр. в протесті північно-американьскому кінця минулого віку проти анґлійської торгової монополії, або в аґітації анґлійських промисловців проти штучної дорожнети хлїба, обкладеного високим ввозним митом, в сорокових роках сего столїтя. Буває й те, що живе почутя економічних інтересів розвиваєть ся в іншому напрямку, що головний натиск того почутя налягає не стільки на розвій продукції в даних правно-економічних нормах, скільки на потребу більше або менше основної модифікації цих норм.

Так само як прямуваня до розвою продукції нїколи цїлком не замирало, тільки виражалось в відрубних моментах, під впливом різних обставин, раз з більшою, другий раз з меншою силою, так і прямуваня до

модифікації істнуючих в певному часі норм репартиційних ніколи зовсім не замирало, а пробивалось в різних історичних моментах не з однаковою силою.

Додаймо до того, що натиск на модифікацию репартиційних норм мав на прикметї часом ширші, часом менше широкі верстви суспільности, що часом виражав ся він сливе виключно в змажці (стертю) безпосередно заінтересованих суспільних ґруп, часом по-біч того йшло в тій або іншій мірі і теоретичне мотивуваня потреби тих або інших модифікацій, що нарештї ці прямуваня виступили часом виключно на даному економічному ґрунтї, часом сплїтались вони сяк і так з іншими суспільними інтересами.

Не маючи ту на думцї історичного перегляду цїх прямувань, — згадаймо одначе кілька таких моментів. Згадаймо боротя патриціїв і плебеїв за ager publicus в Римі, боротя Спартака, боротя анґлійських і французських селян проти даного поземельного устрою, таке ж боротя нїмецьких селян в часї реформації, а по-біч його і теоретичне розгляданя суспільних питань в радикальнійших сектах протестантських, боротя українських козаків і селян з „ляхами, московскими панами“ за „луги і луки“, теоретичне і практичне боротя кінця минулого і першої половини XIX. в. з феодальним устроєм земельної власности, з glebae adscriptio, з цеховим устроєм промислу обробляючого і т. п.

То були моменти сильного натиску суспільного житя на підставні для даного часу і місця правні норми економічного житя. Богато того, що було ідеалом згаданих прямувань стало правно-економічною нормою сучасного суспільного житя; те, за що боролись і в кровавім бою і в теорії, — стало щоденною практикою. Зникло рабсьтво, щезло кріпацьтво, продукция промислова розвиваєть ся на підставі правної свободи індивідуальної, а про теж, дарма що ці головні підстави сучасного економічного устрою дуже недавно увійшли в житя — ми бачимо і в даний момент сильний його натиск на потребу модифікаций тепер істнуючих правних і звичайових норм економічного битуваня. Цей натиск іде з різних кінців і в різних виявляєть ся формах, серед цеї одначе різности форм і меж його — не трудно констатувати загальне невдоволїня істнуючими нормами економічного житя і прямуваня до їх модифікації в більшій або меншій мірі, при чому принципи, які ще вчора вважались за абсолютні, більше або менше обмежують ся; не трудно констатувати і загальні підстави цїх прямувань.

Так за нашого часу розвилось почутя клясової солїдарности робітників і виділились серед них ґрупи з більше або менше виразною програмою суспільно-економічної реформи, починаючи від скромних бажань

кооперативного руху, переходячи через trades-unions, нїмецьку социяль-демократію, американьских „лицарів працї“, до найбільше радикальних прямувань.

Поруч з тим іде теоретична критика істнуючого репартиційного устрою і теоретичне розшукуваня нових його підстав. Тут ми зустрічаємось і з традициями французьких социяльїстичних аспірацій 40-х років, і з нїмецьким катедер-социяльїзмом, і з християнським социяльїзмом різних церков, і з науковими розшукуваними Маркса, і з аґітацийною критикою Ляссаля і т. д. Одночасно з ціми різними проявами суспільного житя — і урядова акция по різних краях цивілїзованого сьвіта обмежує загальні теоретичні принципи сучасного економічного устрою. Так в Ґерманії, Австрії і Россиї уряд не тільки зніс юридичне підданство, незгодне з принципами, на яких вже строїлось сучасне економічне житя але й орґанїзував при помочи державного скарбу викуп земель, котрих вживали селяне, чи сплат повинностей, які їх обважували; анґлійський уряд нормував урядово стосунки ірляндських властителїв землї і єї державців, в найближшім часї в Росиї провадить ся обовязковий викуп чиншових земель. В сферї промислу обробляючого фабричне праводавьство анґлійське признало те-ж потребу вмішатись в стосунки так званого вільного найму, обовязало предприємців не тільки до впровадженя де-яких санїтарних порядків, але й обмежувало числа годин працї жінок, дїтей і недолїтків безпосередно, а посередно і фактичну працю решти робітників. За прикладом Анґлії пішла Франция, Швайцария, Ґерманїя, Австрия, Росия. Дальший розвій фабричного праводавьства стоїть скрізь на денному порядку. Обовязкове страхуваня робітників на випадок смерти і нездатности до працї проводять в Ґерманії; переймаючи бісмаркову традицию державного социяльїзму, Вільгельм II. виразно становить социяльно-економічні реформи як урядову проґраму, скликає межинародню конференцию про питання, звязані з питанням робітничим; американський уряд впроваджує де-які обмежуваня еміґрацїї в інтересах місцевих робітників і т. д. Запевне — згадані тут прямуваня і яви значно відрізняють ся одна од одної і що до остатньої їх мети і що до способів прямування до неї — не можна одначе не бачити загального, спільного їм теоретичного ґрунту, що можна б так формулувати. Практичні відносини юридично-вільної умови так в стосунках аґрарних, як і промислових при даних економічних нормах не доволї забезпечають слабшу економічно сторону од експльоатацїї і через те ці норми потребують модифікаций в тій або іншій мірі. При такому істнуванню спільного теоретичного ґрунту згаданих яв і прямувань — сукупність їх виразно показує нам сучасний

історичний момент, як момент міцного натиску життя на модифікації норм репартиційних.

Як що глянемо на даний момент ширше, як що зрівняємо його з загальним напрямком попередних історичних моментів, де те-ж виступала на перший плян аналїза норм репартиційних, то безперечно побачимо, що питання, які в даний момент вийшли на поверх життя — виражають собою дальший льоґічний розвій тих самих підстав етичних і житєвих прямувань, що ворушили суспільність в згадані попередні моменти. В купї з цїм, завдачі, помічані сучасним рухом життя і мисли, сягають дальше в даному напрямку в цїм моментї, аніж в анальоґічних попередних.

З такою одначе льочічною консеквенциєю, з таким напором, що зростає в часї, з таким ширшанєм проґрами — спливають на поверх суспільного життя такі питання, що мають будущину перед собою, що стають неминучою завдачею історичнього розвою.

Таке було на пр. з правом вільної інтерпретації св. писання до часів реформації, з правом вільної аналїзи сьвітових яв і правом науки сягати скрізь, де тільки людський розум може знайти материял для наукового ґрупования фактів, з принципом рівности обивателїв перед законом і в загалї з признанєм юридичної їх рівноправности (хоч цей процес по-де-куди не зовсїм закінчив ся).

Таким побитом і питання про те, чи і в якій мірі сучасні правні і звичайові норми економічного життя годять ся для дальшого розвою суспільности, — стає історичним неминучим завданєм, яке доти займати-ме одно з передних місць в житю суспільности, доки головні потреби, що поставили ще питаня на першому місци, не будуть доведені до вчинку в загальних своїх основах Наукова метода думання, бажання вирозумівати причинний звязок яв надто розширилась в сучасній суспільности, надто глибоко засїла у сучасну мисль, що-б можна було допускати розвій суспільних яв в нашому часї без уділу теоретичного їх розглядання. Отже і на даний запит життя теория жваво відгукнула ся. Питання безперечно покладено поважно, чимало зроблено і робить ся для теоретичного його розсьвічення, проте ж не здаєть ся менї, що-б той стан теорії, в якому вона тепер стоїть, відповідав усїм вимаганням критики. В дальшим викладї зважусь це мотивувати, тут же згадаю, що на це боковим способом вказує сама різнота формул, в яких виявляєть ся даний загальний напрямок.

І не диво. Питання ці надто поважні, надто глибоко сягають у нутро дуже компліґованого щоденного життя індивідуального і громадського, що б можна було сподївати сь одночасно сливе з їх поставлїнєм найти і зовсїм вдоволяючу одповідь.

Але-ж в такому стані теорії кожна обєктивна студия, яка має на меті додати матеріялу для розсьвічення відносних сторін житя, може принести якусь користь. З такого становища дивлюсь я і на сю мою працю.

Перш одначе, аніж піду дальше, — хочу ще сказати пару слів про одну думку, з якою досить часто можна зустрітись серед де-яких ґруп нашої суспільности. Думка ся ось як звичайно вимовляєть ся. Нехай, кажуть, воно й правда, що репартиційно-економічне питанне має велику вагу для західно-европейскої суспільности, але в нашому краї не має ще ґрунту для сього питання. Перекладаючи сю казку на більше реальний лад, значило б се: або що в нашому краї усяке так благоденствує економічно, що нема й про що турбуватись, або що наша суспільність стоїть на зовсім інших правно-економічних нормах, аніж західно-европейска. Не думаю, що б те або друге можна було поважно стверджувати, і через те не здаєть ся мені потрібним зупинятись тут довше над сим квієтистичним розумуваннєм, тим паче, що в дальшій праци маю на меті роздивитись пильнійше по економічних обставинах нашої крайової суспільности.

Отже вернімось до попередних міркувань. Я важив ся пригадати в загальних рисах факти, що вказують на сучасне прямуванне суспільности до модифікациї істнуючих правних і звичайових норм економічного житя, які тепер істнують.

Роздивимось же перш усього тут загально, які се норми і на скільки вони були виставляні на іспит реального житя. Норми сї так, здаєть ся, можна формулувати:

1) Правна свобода і відвічальність одиниці в економічній єї чинности; з сеї підстави витікає свобода умови і свобода в виборі продукцийної функциї. Таким побитом чоловік не родить ся невільником або підданим; економічні обовязки його що до інших сторонних людей витікають не інакше, як з вільної умови, в виборі продукцийної функциї не з'упиняють його ані кастові границі, ані цехова орґанізация.

2) Підпаданнє під індивідуальну власність усіх материяльних обєктів, які тільки можна присвоїти, і спільність головних правних норм для всіх родів власности. Таким побитом яка небудь обшир землї належить не до цїлого племени, як у кочових народів, не до громади, як серед велико-росийских селян; не будуєть ся на їй цїлий єрархічний феодальний будинок — єсть тільки проста, індивідуальна власність землї, так само, як власність яких небудь виробів працї людскої і все, що може бути присвоєне, підпадає під сю норму індивідуальної вільної власности: копальні богатства, течія річки, продукцийні функциї вітру — все одним словом, що можна звязати з даною териториєю, єсть індивіду-

альна власність єї власника. Має він право, дані сили експльоатовати або ні, купити, продати кому, коли і як схоче. „Le territoire de la France est libre, comme les personnes, qui t'habitent", каже французский code rurole.

3) Праця і вільний розпорядок її результатами єсть єдине правове жерело власности. Отже не рабунок, не загорбанне чужої териториї і продуктів праці, не монополія, не синекура, а праця тільки. Власність, вільною працею добута, підпадає під вільний розпорядок властника в якій небудь хвилї його житя, а як що право реґулює спадчину на підставі даних місцевих звичаїв, то праводавець гадає собї, що вгадує тут волю власника.

Широке стосуванне сих норм стало підставою позитивного праводавства в недавньому часї; на континентї Европи найбільше в часї після великої французскої революциї, хоч не без того, що в більше або менше стислих границях стосувались вони частково за дуже давних часів.

Так економічна свобода індівідуума не істнувала для рабів і підданих, але вільні люде, починаючи з найдавнїйших історичних часів, входили в стосунки економічні на підставі умови. Навіть піддані мали хоч і дуже обмежену, а все таки якусь сферу чинности, до якої і могли стосувати принцип вільної умови — так на пр. що до днїв, вільних од панщини, дотично продуктів землї, яку вживали і загалом продуктів праці вільного часу, — правда, все те з значними обмежностями. Вибір продукцийної функциї не був вільний для підневільних катеґорий людности, для вільних підпадав під різні обмеженя — між іншими в середних вікох цехові; але були функциї, що під ті обмеженя не підлягали, бували місця, де не істнувала цехова орґанізация, хоч по інших місцях того-ж краю вона мала силу.

Власність земельна не для всїх була правно-осяжна, але істнували різні форми вживання, котрі зближали те вживанне до власности, опріч того були ґрупи суспільности, які не зустрічали сих правних перепон. Володїннє займанщинами (на праві першого займання) бувало найбільше, мабуть, індивідуальне, а як що був час, коли в багато де-яких краях засилив ся елемент громадского володїння великих катеґорий людности, то і в тих місцях процес індувідуалїзациї земельної власности почав ся вже дуже давно. В більшої части европейских суспільностей знаходимо ледве слїд громадскої власности, який нам вказує на загальний процес сеї індивідуалїзациї, процес, що виявляв ся поступінним видїлом з спільности тих земель, в які вкладано більше працї. Правда — земельну власність вязали в своїому часї і феодальні стосунки, але були краї і роди власности, які під сей устрій не підпадали.

Поруч з більше або менше широким прикладанням для здобутку власности грабіжних і інших подібних способів — праця завше була підставою загальної части власности і вільний розпорядок єї результатами прислужував з давнього давна вільним станам в більше або менше широких границях.

Одним словом, дані сучасні норми економічного житя не з'явили ся в історії людскої громади одразу, як щось цілком нове і небувале, а яко результат попередньої еволюції; в купі з сим визволенне їх з тих стислих границь, в які вони перше були замежовані, було ідеалом многовікового боротя і результатом отих сьвідомих прямувань і технічних обставин економічного житя.

Деталї усього сього будуть виднійші в дальшім викладї; згадувати тут подрібно і про те, скільки всилування мисли, скільки суворого боротя поклали людскі громади, прямуючи до економічного визволення єдиниць, до розширення для всїх права на земельну власність, на покладанне праці в головну основу володіння — теж не здаєть ся менї тут потрібним; все се надто відомі справи. Потрібнійшим здаєть ся менї тут роздивитись з де-більшого, в яких розмірах часу і місця вчинено ширшу пробу стосування згаданих правно-економічних норм до реального житя і в яких границях переважує прямуванне до дальшого їх стосування. Перше вже сказано, що послїдних сто лїт переважно можна назвати часом ширшого стосування вказаних вижче правно-економічних норм. Одначе розуміти се треба з великими рестрикціями. Так на пр. що до індивідуальної свободи. В Анґлії переважує вона давно; у Франції покладено єї в підставу суспільного устрою в часї великої революції; в Німеччинї акти праводавчі, які мають на метї еманципацию селян, тягнуть ся від початку сего столїтя бїльш-менш до його половини; в Австрії розвивають ся вони найбільше в сорокових роках; в Росиї початок еманципациї селян припадає на шістдесяті роки, в тому ж десяткови лїт вчиняєть ся в північній Америці визволенне рабів, в Бразилиї воно дїло остатних часів. Розуміють ся анї свобода умови, анї свобода вибору продукційної функциї не істнувала до того часу в ширшій мірі для позваних великих категорий людности в згаданих краях. Свобода вибору продукційної функциї підпадала і для інших під корпорацийне обмежуванне: в Анґлії ще за увесь протяг XVIII. в., у Франції до великої революції, в Німеччинї для більшої части країв до 1848. р., для де-яких до дуже близких нам часів. Де-які обмежування свободи банків і та норма европейских стосунків, що тепер панує, і знесіннє лєґального розміру процентів дїло дуже недавного часу в Австрії і Росиї. Свобода торговлї ще сяк і так прикладаєть ся до внутрїшної торговлї, хоч побічно спиня-

ють єї жвавість нерівномірні тарифи желїзних дорог, акцизні установи, городскі мита і т. п., хоч суперечить єї урядова таксация де-яких продуктів на пр. хлїба в містах, або де-яких услуг на пр. звожчицких і т. п. Що до свободи заграничної торговлї, то Анґлія тільки щиро стоїть на єї ґрунтї після знесїння протекцийного мита на зернові продукти в сорокових роках, усї інші держави т. зв. цивілїзованого сьвіта нїколи щиро єї не прикладали в ширшій мірі, а міцний зворот до мит протекцийних характеризує остатні часи.

Правне порівнанне земельної власности з іншими її родами те-ж не скрізь і не зовсїм переведено. Не кажучи вже про права стисле полїтичні, які надають володїннє землею по різних краях Европи - - і в стисло економічній сферї бачимо по різних краях порядки, що відрізняють земельну власність од інших єї родів і вводять тут більше, анїж в рухомій власности, різности між відрубними краями. У Франциї побіч свободи в купованню і спродажи землї, стоїть обовязковий рівний єї подїл меж наслїдниками обох полів; побік сього свобода тестування в північній Америцї; звичайові або правні майорати в Анґлії, майорати і мінорати, котрі дотичать і селянского володїння, в де-яких провінциях Ґерманії; італянскі аристократичні майорати; правні обмежовування подїлу земель селянских підчас тревання викупової операциї в Росиї, громадска власність землї з периодичними подушними переділами у Великоросиї. Прирівняймо до того особливі аґрарні стосунки по краях менше заселяних, на пр. значіня конґресової землї в північно-американских сполучених державах, або такі стосунки, які я бачив лїт тридцять тому назад в землї чорноморских козаків, де всяке вживало робочого поля стільки, скільки могло обробити, або такіж порядки у давних мешканців Сібірї на їхних „заїмках“.

Що до принципа, який вважає в економічному житю працю яко єдине правне жерело власности — то покіньмо поки що економічну і етичну критику тих де-яких форм дїяльности, що теж вважають ся ведля ходячих понятій за працю. Приймаючи за критерий сї самі понятя — най воно собі буде, що в сучасній суспільности праця і вільний розпорядок єї результатами єсть єдине леґальне жерело майна. Алеж хоч би й так, то в сучасній суспільности надто ще виразні слїди іншого товариского складу, що б сей історичний наслїдок можна нехтувати. Рицарска земельна власність почалась по всїй Европі хоч і не зовсїм однаково, проте ж скрізь повставала вона і піддержувалась на зовсїм інших підставах, анїж на підставі працї. Правда, змінила вона в значній мірі по різних краях попередних властителїв, але зміна ся в значній части велась в їхньому крузї. Перейшла вона по різних краях в різній мірі і до

інших рук, алеж ті, що купували ті землї, вбивались у майно серед обставин даного суспільного складу, а з іншого знов боку продавцї вносили в стосункі рухомого майна вартість проданих земель і переносили таким способом в нову сферу дані історичні слїди. Додаймо до того, що історичні обставини звязували до недавнього часу з сею категоріею власности право користування з чужої працї підданих, що невільництво знесено в Америцї недавно і що в суспільному складі і сеї части цивілїзованого сьвіта зістали ся слїди такого складу дїл, котрий не можна вважати за збудований на принципї власної працї — дарма, що там не було рицарских находів.

Зазначивши в загальних рисах ті обмеження основних принципів сучасних норм економічного житя, що виявлялись переважно яко наслїдок минулого часу — гляньмо з другого боку на те: які нові обмеження викликало їх прикладанне в реальному житю.

Головна риса сих норм — свобода умови, яко основа економічних стосунків. Отже ледве єї принято, яко загальну їх підставу, підбито її зараз значним обмеженнєм. Так визволенє селян з підданьства, яке покладено за підвалину сучасного социального устрою, викликало часто реґуляцию зараз же аґрарних стосунків. В Нїмеччинї і в Австрії впроваджено норми капіталїзування селяньских тягарів, в Росиї реґульовані урядово цїни землї і норми подїлів. В сему взглядї багато поучає істория еманципациї селян в Нїмеччинї. Еманципацийні акти починають ся у Прусиї з початку сего столїтя і тягнуть ся аж до 50-х років; урядова інтервенция в такій силї, в якій вона пізнійше виявилась, не була покладена одразу яко принцип, а викликав єї повагом склад відносних стосунків. Селяньску реформу в Прусиї од 1807 до 1835 р. викликали сорок пять праводавчих актів (де-які мали на метї відрубні провінциї); принцип кредитової запомоги уряду в сплатї селяньских тягарів постановлено при кінци периоду для відрубних невеликих місцевостий, де селяне були в труднійших економічних обставинах, правом 2-го Марта 1850 р. встановлено загальну поміч урядових институций кредитових всїх округів. Істория сих праводавчих актів — се наче істория абдикациї принципа вільної умови в відносних стосунках. У Франциї ми не бачимо такого ряду праводавчих актів, відносних до даних стосунків, і на перший погляд здаєть ся, що вистачало тут знесенє феодальних тягарів в августівску нїч 1789 р., алеж побічно становним фактором в даному дїлї була конфіскация і розпродаж маєтностий духовенства і емігрантів. Росийска еманципация відразу сильно зазначила принцип урядової інтервенциї, проте ж скоро після перших актів впроваджено по де-яких провінциях додатково обовязковий викуп. Нехай у той час були

і політичні мотиви, але сего вже невважаємо в пізнійшому розширеню викупа і поменьшаню викупових сплатів останних часів. В Анґлії не вміють зазначити дати емансипації селян, вийшла вона з самого складу життя без загальної урядової інтервенції; принцип вільної умови в аґрарних стосунках має там, значить, повагу і силу давньої традиції, а проте в 60-х роках реґульовано урядово стосунки ірляндских державців, нову їх реґуляцию проведено в 80-х роках і питання й досі не можна вважати закінченим. В самій Анґлії зрастає течія опінії публичної, яка вимагає розширення урядової інтервенції на аґрарні стосунки Анґлії і Шотляндії. Але не в самих тільки аґрарних стосунках обмежовано свободу умови. В краю, де найдавнійше розвила ся свобода індивідуальна і промисл оброблюючий — в Анґлії, перш, ніж де інде, теж впроваджено обмеженнє до свободи умови в стосунках промислових. Доки вона дотикаєть ся дітей і недолітків, то ще можна сяк так закривати сю інтервенцию сторонними мотивами, але як вже вона стосуєть ся до замужних, то стосуєть ся до половини людности повнолітньої, яка по праву може провадити сама різні економічні і інші діла самостійно. В теперешньому врешті часі жінка королює в тому краю. Отже починаючи з 1833 р. іде там цілий ряд праводавчих актів, котрі обмежують години праці, визначають час спочинку для дітей, недолітків і жінок. Такі акти зустрічаємо в 1833, 1844, 1847, 1850, 1860 р. і мають вони на меті то розтягти дані норми на нові віти промислу, то урядово поменьшити години праці (наперед 15, потім 12, потім 10 годин для жінок і недолітків). За Анґлією пішов другий край найбільше авансований в промислї — Франция, зменшивши в 1848 р. день робочий, правда до 12 годин, але розтягаючи се право на всї заклади фабричні і на всїх робітників. За сими краями пішли і інші, як вже згадано попереду.

Галицка репрезентация краєва все вимагала урядового зменьшення розміру процентового, росийскі земства орґанізують поміч людовому кредитови в формі запомоги касам вкладово-кредитовим грошима, що збирають з оподаткованих; центральний уряд росийский орґанізував селяньский земельний банк за помочею державного скарбу; в Німеччині впроваджено обовязкову асекурацию робітників в випадку смерти або калїцтва; свободу порядкувати лїсами обмежено сливе скрізь за-для спільних потреб; для транспортів на желїзницях впроваджено урядові тарифи, а поруч з сим зростає прямуванне повернути желїзниць на державну власність і т. д. З сего короткого загального перегляду можна поки що зробити ось які два виводи, що безпосередно дотикають ся до нашої студиї.

1) Доктрина, що з великою помпою розголошує urbi et orbi вижче формуловані сучасні норми економічного жита, як щось абсолютне через те, що реальне житє наче б то не може складати ся в інші форми — мусить нам здавати ся дуже легковажною. На підставі житевого досьвіту норми сї не мають в собі нїчого абсолютного і питанне про те, чи і в якій мірі дані правні норми придатні для дальшого розвою добробуту людского, підпадає під свободну наукову дискусию.

2) Норми, про які йде мова, виявлялись в житю в різній мірі з дуже давнього часу, час же, в яким вони ширше стосувались, дуже короткий і носить на собі дуже виразні слїди попереднього часу. Отже щоб студиювати в таких обставинах значінне для суспільного жита даних норм — не можна обмежитись найближчим часом і годить ся зазирнути у давнїйші за для того, щоб вирозуміти, як складалось житє під впливом сих норм в тих границях, в яких вони стосувались, і що б вияснити дальший зріст того стосування і його наслїдки в ближчому часї.

Відповідно до сих виводів постараюсь повести намічену собі студию. Додам тут тільки, що студия така, вільна від забобонного стосунку мисли до норм звичаєвих і правних, котрі переважують в сучасному економічному житю — повинна вестись вільно і від суперечного пересуду про їх непридатність і про те, що усякі трудности економічного жита випливають виключно з сего тільки жерела. Обєктивно поведена студия повинна вказати міру відносних напрямків мисли.

КНИГА I.

I.

Загальний плян праці.

Все, що ми відаємо — відаємо не інакше, як на підставі індукциї, про те ж в одних студиях треба частїйше, в інших не так часто звертатись до індукцийної методи. Як що яви, що хочемо зрозуміти, мало компліковані, то прикладанне індукцийної методи потрібне меньше; вистачає тодї уміле дедукцийне комбінуванне невеликого числа підстав міркування, що дає нам індукцийна метода. Таким на пр. способом докладні виводи математичної дедукциї обпирають ся на вмілому систематичному комбінуванню кількох індукцийних аксіом. Чим більше одначе компліkують ся яви, чим частїйше зустрічаємо в них взаємнодїйства різних чинників, тим менше можна уповати на дедукцию, тим частїйше треба звертатись до індукцийних способів пізнавання. Формула руху математичного, на пр. маятника, не зовсїм годить ся для фізичного; індукцийно добута формула

падання тїл не може бути перенесена без поправки з одного їх рода на інший; перпендикулярному напрямкови падання тїл перешкоджує рух землї, течії воздуха і т. д. Бажаючи студиювати вже сї більше компліковані яви, треба частїйше звертатись до індукциї і за її помочею видїлити стосунковий удїл різних чинників в даній яві.

Житє суспільне загалом, а в ньому і та значна його частина, що обнимає собою економічне житє суспільности — дуже компліковане. Складаєть ся воно під впливом комплікованих яв окружаючого сьвіта, під впливом складних яв фізіольоґічного і психічного житя одиниць, їх громадского устрою та взаємнодїйства всїх отих чинників. Всї вони розмаїто комплікують ся в економічному житю; через те не можна тут покладатись на згодність односторонних дедукцийних виводів з реальним складом житя; мїру взаємнодїйства відрубних чинників може констатувати тільки індукция; вона тільки може застерегти від односторонних, поспішних виводів, збудованих на постереганню якого небудь одного боку яв, від систем, які, взявши на увагу дїяльність якого небудь відрубного чинника, не рахують ся з іншими сторонами економічного житя.

Для того одначе, що-б серед сеї многосторонности яв змогти орієнтуватись — треба встановити собі де-які обсервацийні пункти. Сю попередню роботу зробила економія полїтична, видїливши в комплікованому економічному житю підставні його сили — от як би елєменти складного тїла — і в тим єї велика заслуга. В студиї над сими силами пороблені там і сям більші або менші помилки, загальні виводи у різних авторів могли грішити більше або менше проти наукової правди, а про те не можна не звертати уваги на головні основні сили компліковань яв економічного житя і на те між відносними студиями, що можна вважати за безпечний добуток науки.

Отже через те перше, аніж перейду до описування економічного житя різних суспільностий і до прикладання теоретичних виводів на тій підставі — вважаю за потрібне використувати ті сторони роботи полїтико-економів, що нам можуть допомогти постановити обсервацийні пункти при розгляданню яв дійстного житя стільки, скільки се безпосередно стосуєть ся до обєкта даної студиї.

Се дїло я думаю так повести. Не беручись за систематичний критичний перегляд різних поособних доктрин, з котрими зустрічаємось в істориї економічної науки — я обмежуюсь короткми викладом тих доктрин, що менї здають ся більше близькими правди, при чому сей вибір постараюсь в загальних рисах мотивувати, помічаючи, де треба, слабші сторони, які вимагають поправки або додатку. Там, де здаватиметь ся менї,

що між досьогочасними теоріями нема такої, якаб вдовольняла вимаганням критикі — я зважу ся вияснити свій погляд на відносні яви.

Налагодившись таким робом в першій части до спостереження яв дійсного житя, зазначивши питання, на які шукати-му одповіди, розглядаючи се житє — в другій части перейду до розглядання конкретних яв дійсности по різних краях, помічаючи там материял для теоретичних виводів.

В третій части зважу ся звязати дві попередні, додаючи до загальних теоретичних формулів економічної дедукциї, що викладані в першій части, більше детальні виводи, обперті на підставі даних, зібраних у другій.

II.

Вартість.

Обєкт моєї студиї — репартиційні яви економічного житя і через те наче б то треба зараз приступити до викладу репартиційних формул економіки, але ж понятє вартости має в ній таке переважне значіннє, що ніяк не годить ся перейти до згаданих специяльних тез, минаючи розясненнє сього питання.

І справді — економічна чинність звертаєть ся на різні обєкти; дохід поособних одиниць виражаєть ся в різних продуктах; не тільки самостійні менші господарі або більші заповзятці отримують свій дохід в продуктах своєї специальности, але і фонд, з котрого черпають наймити свої заробітки, має своє жерело не де інше, як в обєктах сеї вітки продукциї, в якій вони працюють. Отже не вирозумівши підстави взаємної заміни різних специяльних продуктів, не можна прямувати до формулування загальних підстав економічного житя і підстав репартиційних між ними. Теория вартости належить до лучше розроблених в економічній науці і як що зустрічаємо тут деякі суперечности або неясности, то мають вони своє жерело переважно в недостаточнім обробленю теориї репартиції майна. Проте при даному вже стані обробленя теориї вартости — не трудно, здаєть ся, вказати на ту, що найбільше вдовольняє потреби науки.

В давнійшій термінольогії економічній часто вживали слів: замінова вартість і вжиткова вартість, розуміючи під першою взаємну покупну силу різних продуктів, під другою — їх придатність для вдоволення потреб людских. При сучасному розробленню відносної теориї годить ся залишити сї складні терміни, вдовольняючись словом вартість, що в шир-

шому розумінню обіймає і поняте вартости замінової і словом вжиточність. Такої термінольоґії і буду тут держатись.

Теория вартости має на прикметї знайти реґулятора взаїмної заміни готових продуктів. Єсть три теорії сього реґулятора, на які одначе можна дивити ся, як на різні стадії розвою відносної теорії.

Одна теория вважає за реґулятора замінових стосунків взаємний попит і подачу відрубних продуктів; друга — кошт їх продукції; третя — працю, потрібну на їх виробленє. Перша бере на увагу виключно відрубні моменти ринкових яв, дві другі намагають ся відкрити посередню точку, до якої тяжать сї яви серед маятникових рухів ринку, при чому одна бере за підставу ближчі конкретні обставини продукції, друга стараєть ся глибше заглянуть в їх істоту. Теория попиту і подачї, яко реґулятора замінових стосунків, бере за точку вихода таку конкретну ринкову яву: як що збільшуєть ся подача якого відрубного продукту, а потребуванє його зостаєть ся в давньому станї, то ринкова вартість сього продукту обнижаєть ся під впливом конкуренції продуцентів, прямуючих до збутя свого продукту — і на одворот: зменшенє подачі продукта викликає — caeteris paribus — зріст його покупної сили. Переміни сї виявляють ся звичайно в формі вартости продукта, міряної вартістю грошей (загального орудія заміни), що так в науцї як і в щоденному житю зветь ся ціною. Таким на пр. побитом ціна зерна дешевшає і дорожшає під впливом урожаїв і звузіння або розширення ринка, ціна металїв під такими-ж впливами ринка і під впливом більшої або меншої видатности копальнів, ціна мануфактурних продуктів під впливом зросту або упадку потребованя і виробу їх.

Задивившись на прояви руху ринкової ціни відрубних продуктів — дана теория не приглядаєть ся достаточно анї до продуктів, котрих ринкова вартість остаєть ся в момент обсервації без зміни, анї до того, як чергуєть ся зріст і упадок ціни відрубних продуктів, як що технічні обставини їх виробу остають ся без зміни.

Одначе се чергуванє зросту і упадку ринкової вартости відрубних продуктів вказує на істнуванє якоїсь посередньої точки, коло якої вона колихаєть ся, а стоянє на певній мірі ринкової вартости інших продуктів якийсь довший час — вказує на те, що вони стали в даний момент у сїй точцї. — Відшукавши місце, де вона упадає, найдем тревалого реґулятора вартости продуктів. За такого реґулятора вважають одні кошт виробу даного продукту, другі — працю потрібну на його виробленє.

Теория коштів продукції, як реґулятора їх вартости, опираєть ся на тому, що сякій продуцент-господар намагаєть ся виробляти такі продукти, які-б давали йому як найбільшу користь. Як що за продукти, ко-

трих виріб коштує єго яку дану суму, він бере таку ціну, що може за неї купити продукти, котрих виріб коштує більше, то, розуміють ся, його продукция виходить користнїйша; інші самостійні продуценти, бачивши те, кинуть ся до даної більше користної вітки продукції. Се збільшить подачу даного продукту а зменшить подачу інших і рух в сьому напрямкови тривати-ме доти, доки не стане на тому місци, де зрівняють ся вартість продуктів, яких кошт виробу рівний. Як що зріст даної вітки продукції вийде під впливом сього руху надто сильний і перейде зазначену точку, то почнеть ся одворотний рух, що знов до неї прямує. Таким побитом обясняють ся істнуваннє тревалого реґулятора вартости по-бік ринкових єї колихань.

Не маючи тут на прикметї систематичного викладу даної теорії — не ма потреби входити в детальнїйше єї розгляданнє; вистачає зазначити основну єї арґументацию.

Рівняючи єї з попередньою теориєю попиту і подачи — не можна не завважити, що вона далеко глибше сягає в істоту яв, які розглядає. Де-які обмеження, під які вона підпадає, стосують ся і до теорії праці, як реґулятора вартости, і там буде про їх мова.

Теория праці, як реґулятора вартости, не задержуєть ся у сьому пунктї, вона одшукує реґулятора самих коштів продукції і найшовши його в праці — будує теорию вартости на функционуванню сього підставного, простого елємента економічного житя.

Загальний рух відносної арґументації можна так висловити. Вся сила економічної продукції лежить у тому, що праця людска пристосовує обєкти природи до потреб людских, використовуючи в сій роботї і свої людскі сили і материю і сили природи. Як що допустити, що обєкти природи, на які звертаєть ся ся праця і сили, якими вона послуговуєть ся, істнують в практично-необмеженій мірі і через те осяжні всякому продуцентови, то продукти не матимуть в собі нїякого елємента вартости, котрий би мав своє жерело в апропріяції обєктів природи і використовуванню єї сил; при такій гіпотезі зістанеть ся тільки один елемент, що відрізняти-ме вартість відрубних продуктів — праця.

Самостійний продуцент прямує до того, що б продукт його праці мав як найбільшу вартість в порівнанню з продуктами праці інших; як що вийде, що продукт його тижневої — кажім — праці мінятиметь ся на продукт праці інших продуцентів більше ані-ж тижневий, то до даної вітки продукції кинеть ся більше людей, як до користнїйшої і таким способом обнизить ся ринкова вартість даного продукта і зросте вартість інших в стосунку до неї — і на одворот приплив продуцентів до якої вітки продукції або одплив од неї триватиме доси, доки не зупинить ся

на тому пункті, на якому продукти, добуті однаковим вкладуванєм праці, мінятимуть ся на-рівно між собою.

При істнуванню невільництва в якій небудь формі — володар невільників ідентифікує в даним взгляді їх працю з своєю і дальші яви заміни продуктів складають ся як в попередньому випадку істнування стосунків наймицких; те-ж не зміняє відносного права вартости. Конкуренция наймитів встановляє однакову робочу плату в різних вітках продукції — caeteris paribus. Виходить, що вклад капіталістів однаковий там, де вложена однакова скількість праці, а конкуренция капіталістів переходом з віток продукції менше користних у вітки більше користні і на одворот — встановляє, що продукти, котрі вимагають рівного вкладу, зміняють ся на-рівно. Правда, при продукції в відрубних єї вітках побіч вкладу на наняте праці іде вклад на материял і орудія продукції, але-ж вони знов вироблені не інакше як пристосуванєм праці до даремних в нашій гіпотезї обєктів природи і в різних стадиях своєї обробки мають вартість, залежну безпосередно від праці, яка в них вкладена, так що в кінци увесь вклад капіталу не що инше, як вклад на наняте праці, посередно або безпосередно. В першім разї — се зворот такого вкладу иншого заповзятця, в другім — безпосередня плата робітникам з сторони даного заповзятця. До сего питання вернемось ще пізнійше при розглядданню теорії капіталу — тут вистачає ся загальна увага.

Виходить, що незалежно од форм соціяльного істнування — вартість продуктів залежить від скількости праці, потрібної на їх вироблєннє.

Але-ж праця не завсїгди буває однакова; різнить ся вона і тим, що не завсїгди буває й однаково інтенсивна і технічно придатна, і тим, що одні єї роди вимагають менше попереднього технічного приготовлення, другі — більше. Що до однакових родів праці, то розуміють тут середню в даному місци і часї інтенсивність і технічну єї придатність, чи, як Маркс висловлюєть ся, скількість праці суспільно потрібної для репродукції даного виробу.

Що до родів праці, між якими одні вимагають більшого попереднього приготовлення (компліковапа праця після термінольогії Маркса) другі — меншого, то розуміють тут, що праця, що обпираєть ся на більшому приготовленню, включає в собі і попередню працю приготовленя і після сеї міри важить в вартости продуктів. Можність переходу од одних родів праці до других при загальному прямуванню до найкористнійших лежить в підставі такого вартостного стосунку різних родів праці і легко зрозуміти, що стосуєть ся се розумованнє так в тому разї, коли продуцент бере нагороду своєї більше компліковапої праці в про-

дуктї, як і тодї, коли продукция обпираєть ся на наймі. В послїдньому разї височіль робочої плати вкладаєть ся в залежности од єї більшої або меншої комплїкациї. Теорию працї, як реґулятора вартости, дуже консеквентно розвиває Маркс в своїй студиї над капіталом, при чому треба зазначити яко його заслугу те, що становить він дане розуміннє вартости незалежно од стосунків замінових. Не тільки при їх істнуванню, але і в відрубнім господарстві продукти мають різну вартість для господаря після міри працї, потрібної на їх виробленнє. Для порівнання вартости відрубних продуктів — треба, що-б був в них спільний елємент; в даному разї се не будуть фізичні, хемічні і т. д. власности обєкта, се буде праця, потрібна на його виробленнє.

Що таке ширше розуміннє вартости має свою теоретичну вагу — видно вже й з того, що попередні економісти, що приймали теорию працї, як реґулятора вартости — частенько говорили про неможливість загального зросту або упадку вартостей; вартість, розуміли вони, виявляєть ся тільки в обставинах замінових і упадок вартости одного продукта значить зріст вартости инших в стосунку до нього і на одворот. Про те ж ясно, що як що вартість реґулюєть ся вкладом працї в продукт, то загальні на пр. поступи технїки можуть викликати загальне обнижепє вартости продуктів. Для Маркса продукти мають таку або іншу вартість залежно од працї, потрібної на їх виробленнє, і заміна — тільки форма, в якій вартість продуктів чинно виявляєть ся.

Наданнє такого ширшого розуміння не тільки дає відносній теориї більшу цїлосність і закінчаність, але і дає ключа до яснїйшого вирозуміння конкретних замінових стосунків і справдї — замінові стосунки всилюють ся під впливом більшої специялїзациї працї; подїл єї почав ся в родинних і т. п. ґрупах, де не було ще місця для заміни; з видїлом специалїзованих ґруп продуцентів більшає вага замінових стосунків. При їх початку мали вже заінтересовані сторони точку вихода в вартости продуктів, міряну працею. При такій постанові дальші модификациї вартости під впливом поступів технїки або трудности продукциї і часові колихання ринкові під впливом зросту і упадку попиту і подачі легко вирозуміти, але як вирозуміти точку виходу замінових стосунків, незалежно від сего понятя. Добре вдумавшись, теория попиту і подачі, така ясна на перший погляд, вводить нас у новий хаос, як що схочемо єї пристосувати до цїлости замінових стосунків, яко точку їх виходу.

Подумаймо — подача даного продукта єсть разом попитом на інші і на одворот: попит на даний продукт виражаєть ся подачею інших; кожний продукт на ринку становить попит і подачу, залежно від становища сторон, що входять в акт заміни. Само бажаннє набути товар, як

що воно не виражаєть ся подачею иншого — не єсть попит в економічному розумінню і не важить на вазі замінових стосунків, як се вже не раз вказували. Отже ж в якій мірі подача даного товару виявлює собою попит на різні роди інших? в якій мірі інші виявлюють собою попит на даний? Ведля якого критерия продуцент ділить результати своєї продукції, даючи одній части значіне попиту на товар *а*, другій на товар *б* і т. д.?

Не трудно догадатись цілого ряду питань, які оставить без одповіди теория попиту і подачі, яко точки виходу замінових стосунків. Тимчасом так як се не єсть спеціяльний обєкт нашої студиї, вдовольнимось сею загальною вказкою. Я намагав ся вказати, як представляєть ся в головних своїх рисах теория, що вважає працю за реґулятора вартости. Маркс, що розвив єї з більшою консеквентностю, аніж хто небудь інший, попереду єго — піддаєть ся те-ж більше, анї-ж хто інший враженню льоґічної єї будови і не вказує на обмеження, з якими треба єї розуміти. А обмеження ті є і де-які дуже поважні.

Переказуючи головні зариси даної теориї — ми допускали, що продукти природи, на які звертаєть ся продукційна праця людска, істнують в практично необмежній скількости і для всіх осяжні. Рікардо виразно зазначає, що відносна теория має на прикметї такі достименні продукти, які можуть вироблятись в практично необмежній скількости.

Всї продукти природи істнують, розуміють ся, в обмежній скількости, але тут мова не про абсолютну їх обмежність, а про практичну. Як що яка небудь вітка продукциї мусить бути зовсім занехана або не може бути розширена, скільки схочемо, в даному фактичному складі суспільних діл через брак природного материялу, якій вона обробляє, то значити-ме воно, що материял даної продукциї істнує в практично обмежній скількости. Таке може трафлятись — от на пр. як що покладемо, що вино такого смаку і властивостів, як шампаньске, може бути вироблюване тільки з винограду, що росте в Шампанії. Таке б було на пр. з якою мінеральною водою, як би жерело єї не вистачало на те, що б вдовольнити єї потребуванне і т. п., але-ж до головних материялів, на які звертаєть ся людска продукция, се поки-що не стосуєть ся і через те можна їх вважати з становища економічного, що вони істнують в практично необмежній скількости.

Се одначе не вистачає для того, що б можна було розтягти без обмеження дану теорию на всї продукти, які виробляють ся з материялів, що істнують в практично необмежній скількости в згаданому тут значінню сих слів. Для того ще б треба, що б межозгодне обробленне даної скіль-

кости їх при однаковій техниці вимагало завсїгди однакового напруженія праці. От же так не єсть для найголовнїйших продуктів праці людскої.

Гляньмо на продукцію хлїборобску. Ми знаємо, що одночасно обробляють і землї врожайнїйші, і землї менше врожайні. З становища економічного загальна різнота меж одними і другими лежить у тому, що однакове напруженнє праці дає по врожайнїйших землях більше продукту, на менше врожайних — менше. Инакше мовлячи — дана скількість продукту вимагає на урожайнїйших землях меншого вкладу праці, на менше врожайних більшого. Після якої-ж норми вкладу праці складаєть ся ринкова вартість хлїборобских продуктів: чи після вкладу на найврожайнїйших, чи після вкладу на найменше врожайних, чи після посередної величини того вкладу?

Як би, збільшуючи суму праці на найврожайнїйших землях, ми отримували завше пропорціональне до того збільшеннє праці і збільшеннє скількости продуктів, то все, яке істнує в кожній хвилинї вимаганнє хлїборобских продуктів ми б могли вдовольняти більше інтензивною культурою найлучших земель. Вартість рільничих продуктів вкладалась би згідно з працею, потрібною на їх продукцию на найврожайнїйших землях. Ринкова ціна сих продуктів не могла б тривало піднестись вижче над сю норму, бо тут — як і по иншіх подібних випадках — більше продукційних сил накинулись би на сю користнїйшу од иншіх вітку продукції і збільшеною подачею викликали б обнизеннє ринкової ціни до тієї міри, в якій продукти рівної праці міняють ся нарівно.

Але-ж в такому разї не обробляли б земель менше врожайних. Ціна продукту, нормована після праці, потрібної на отриманє його на найврожайнїйших землях, давала б хлїборобским продуцентам на гірших землях менший вартостний результат, анїж в иншіх вітках продукції. До тих иншіх віток продукції вони б і звернулись.

Одночасне істнуваннє хлїборобскої культури і на лучших і на гірших землях вказує нам і на те, що не всяке побільшеннє вкладу праці дає пропорціональний до того побільшення зріст скількости продуктів, що загалом кажучи зріст сей менший, анїж пропорціональний (в чого виходить потреба звернути культуру і на гірші землї), і на те, що ринкова ціна хлїборобских продуктів стоїть на такій височинї, яка відповідає скількости праці, потрібної на отриманє продукту на землях найгірших, між взятими в культуру.

Таким побитом ми бачимо тут і обмеженнє теорії вартости, реґульованої вкладом праці, і міру того обмеження.

Те, що сказано про продукцию хлїборобску, стосуєть ся на підставі аналоґічних арґументів і до експльоатації мінералів.

Таким побитом головні так звані сирі продукти мають вартість, міряну скількостю праці, потрібної на їх отриманнє, але праці, функціонуючої в обставинах найгірших, які істнують в кожній даній хвилині.

Всї продукти промислу, що обробляє, мають в підставі сирі продукти так званого промислу, що здобуває; промисл, що добуває, треба вважати тут яко попередню стадию промислу, що обробляє. В даному шматку коштовної тканини лежить не тільки праця фабричної обробки волокна і т. д., але і хліборобска праця продукції рослини або животного, які дали материял для сеї тканини; те-ж саме з компліkованою машиною, дорогим хірургічним інструментом і т. д.; в їх виробі приймає удїл і праця в копальні желїза і т. д. Загалом треба сказати, що всї продукти промислу, що обробляє, переходять через стадию промислу, що добуває, а значить і до них стосуєть ся в якійсь мірі те обмеженнє теорії вартости, міряної напруженнем праці людскої, про яке тут була мова. Але-ж се обмеженнє — загалом кажучи — має тут меншу, практичну вагу, що часто зовсїм сливе зникає.

Чим більше вкладено в даний продукт праці, що обробляє, тим меншу стосункову вагу в його виробі має праця, що добуває, до якої стосують ся повижчі обмеження. Вже молоченнє зерна не підпадає під них, але-ж в вимолоченому зернї, праця, що добуває, праця залежна од обмеженої продукцийности природи, більшу має стосункову вагу, анї-ж в зернї змолотому; в змолотому меншу, анї-ж в випеченому хлїбі; в хлїбі меншу, анї-ж в спиртї, отриманому з зерна і т. д. В коштовній тканинї, в красно обробляній деревяній мебелї, в штучно-компліkованій машинї і т. п. праця добування даного материялу становить дуже невелику частину загальної суми праці, потрібної на їх виріб і через те рiзнота в продукцийности сеї части праці, залежна од продукцийности природи, виявляєть в дуже незначній дробинї; практично щезає, можна сказати.

Єсть знов категория обєктів, до яких повижча теория не стосуєть ся зовсїм, або сливе зовсїм — се поперед обєкти, які продукують ся або були випродуковані в таких обставинах виключної талановитости продуцентів, що надто трудно, або може не можна приміряти ті продукцийні сили до продукцийних сил середнього чоловіка — то будуть на пр. малюнки великих артистів, статуї і т. і.; далї продукти, в яких цїнить ся не технічна їх придатність сама в собі, а їх вага для таких потреб людских, що мають мало спільного з переважно розгляданими в економіцї. Се будуть на пр. викопалиска старожитні чи то виробів людских, чи скелєтів людей і животних, важні для учених, рідкі автоґрафи, за якими вганяють аматори, а также старі вина, цигари і т. д.

Усї предмети сих категорий становлять невелику частину суми вар-

тостів, які обертають ся на ринку, посередно тільки входять в економічне житє, жаданнє їх має частійше на прикметї інші потреби, анї-ж ті, що переважують в економічному житю і через те сей виняток має мало практичної ваги для сього житя. В спеціяльній праци про теорию вартости годило ся-б докладнійше розглядїти коли, на скільки і яким способом підходять вони під дану теорию, але тут доволї буде згадати про них.

Далеко більшу вагу для даної теориї мають ті обмеження, що стосують ся до сеї сфери економічного житя, на головних проявах якої і збудована дана теория. Вона допускає рівний вартостний результат рівного напруження праці в різних вітках продукциї і мотивує його свободою переходу продуцентів з одної до другої. Минаючи давнійші, історичні перепони для таких переходів — в сучасному суспільному укладі не завше легко зробити сей переход: отримані призвичаєння, місцеві стосунки, зроблені вклади і т. д. втрудняють сей переход і часто бачимо довгий час важкі обставини якої небудь вітки продукциї перше, анїж настане нове уґрупуваннє продукцийних сил. Сї обмеження не суперечать принципияльно даній теориї, мають одначе таку вагу, як тертє при аналїзї фізичного руху тїл.

Те-ж саме можна сказати і про удїл в продукциї праці компліґованої. Ведля даної теориї допускаєть ся, що ся праця отримує нагороду вартости продукта при самостайній продукциї, робочу плату при найминцкій стисле в такому стосунку, що б в сумі напружень даного продуцента важила не тільки сучасна безпосередня його праця, але і праця прилагодження до даної більше компліґованої; не менше, але і не більше. Се б виходило, що за ввесь протяг середнього житя і простий робітник і той, що вкладає в продукцию компліґовану працю, отримають в сумі однакову нагороду. Вже й без детальної аналїзи, на підставі щоденного досьвідчення видно, що в житю часто так не єсть, що можність налагодитись до більше компліґованої праці єсть при даному суспільному складї звичайно фактична монополїя, з якої одержують ті, кому вона служить, більшу користь, анї-ж накладає собї ота теория. Жерело сього тертя лежить у явах репартиційних, значить, ту розглядатимем докладнійше в дальшій праци. Тут зазначмо тільки, що воно істнує, що не суперечить принципияльно тій теориї, але практично єї ограничує при даних репартиційних обставинах, що яви, відносні до вартости, складають ся тут в напрямку, зазначеному даною теориєю, не досягаючи в дійстности пункту, в якому б вони прийшли до такої рівноваги, яку допускає теория.

Обмеження ті вимагає дана теория і через те, що в різних вітках продукциї остатній, придатний для споживання продукт отримуєть ся раз після меншого часу тривання праці, другий раз — після більшого. Так

на пр. як що оден продукт і другий отримують ся після 10 днів часу, при чому в оден продукт *a* вкладано 30 днів праці, в другий 300 такої-ж праці, то 10 продуктів *a* матимуть — середньо кажучи — вартість одного продукта *b*. Але як що продукт *a* отримуєть ся після 10 днів часу і при вкладі в нього 300 днів праці, а продукт *b* після 100 днів часу і вкладі в нього те-ж 300 днів праці, то на торгу за один продукт *b* — середньо кажучи — треба дати більше, аніж один продукт *a*. Або й так: як що продукт *k* потребує 30 днів консекутивної праці, а продукт *l* 300 днів такої-ж праці, то на торгу за продукт *l* треба дати більше, ані ж 10 продуктів *k*.

В конкретному житю витїкає з сеї технїчної потреби довшого або коротшого оброблювання якого небудь продукту довше або коротше анґажуваннє капіталу в одному оборотї продукцийному. Капітал, як відомо, отримує зиски і при даній величинї стовпа сума тих зисків залежить од часу. Під впливом конкуренції заповзятців дїла складуть ся так, що продукт, який вимагає довшого вкладу капіталу, міняєть ся на продукти, що вимагають коротшого вкладу капіталу, ведля скількости праці в них вкладаної з якимсь плюсом на користь капіталу довше анґажованого в однім продукцийнім оборотї.

Для того, що-б вказати міру ограничення, котре витїкає з сього жерела і норму його функционування — треба б вирозуміти підставу і норму зисків капіталу, питання, на які сучасна економічна наука не дає, здаєть ся менї, одповіді, щоб задовольняла. Се твердженнє зважу ся обосновати в найближчім оддїлї сеї праці і пошукати формулу, яка б більше вдовольняла вимаганням критики. Зазначаючи тепер обмеженнє теорії вартости, про яку іде мова, з сього становища, додам хиба, що не здаєть ся менї, що б воно в принципі перечило їй при обережній постановї. Взявши на увагу вказані тут обмеження теорії вартости, реґульованої і працею — можна-б єї в головних рисах так формулувати: готові продукти мають вартість в простому стосунку до скількости праці посередньої і безпосередньої, потрібної на їх продукцию 1) при даному станї техніки, 2) при даній в суспільности фактичній можливости вибору різних родів праці і переходу од одного до другого, 3) при тій найскупійшій коляборації сил природи, при якій в окрузї даного торгу ведеть ся ще промисл, що добуває.

Тепер питанне: чи маючи на увазї обмеження, з якими треба єї розуміти, годить ся вважати яко науково придатну теорию вартости, реґульовану працею і як що годить ся, то через що.

Всяке теоретичне пошукуванне прямує до того, що б в короткій, зрозумілій формулї вказати: яким способом складають ся яви в много-

лїчних конкретних фактах даного ряду. Таке формулуваннє їх можна вчинити не інакше, як розшукавши спільні їх властивости з становища науки, для якої дана формула має служити, і відклавши на бік усе те, що в даних конкретних явах не має безпосереднього звязку з питаннєм, яке дана формула має на метї. Провадити треба тут відомий льоґічний процес розшукування спільних родових властивостій серед різнообразних конкретних фактів. Яка небудь формула буде — caeteris paribus — тим придатнїйша для тої або іншої науки, чим більший ряд фактів обіймає вона собою з становища тої науки, а се отримуєть ся в тим повнїйшій мірі, чим більше вона опираєть ся на загальні, прості, нескладні елємепти сеї науки.

З сього становища формула, що приймає працю за реґулятора вартости, зовсїм відповідає своєму заданню, бо понятє працї єсть в економіцї простий, нескладний елємент сеї науки. В біольоґії на пр. треба його дальше аналїзувати; в економіцї воно являєть ся як простий підставовий елємент яв, які вона розглядає.

Вводячи дальше в арґументацию даної формули прямування до як найбільшої користности даного висилку працї і ідентифікуючи сю користність з величиною вартости, яка впадає до рук продуцента — опираємось знов на елємент, що в економіцї треба вважати за простий.

Суспільне житє, одначе, єсть результат взаємнодїйства чи малого числа чинників і через те істнує звичайно в якійсь мірі суперечність між простотою загальної формули і безвиключною єї придатностю до комплїкованих конкретних фактів. Як що сього відхилювання конкретних фактів од загального напрямку формули не можна підвести під правило, котре б знов опирало ся, яко мога, на прості елємепти даної науки — то се буде значити, що підставу для загальної формули вибрано невмїло — і на одворот: як що відхилюваннє від даної загальної формули можна знов формулувати, обпираючись на прості елємепти даної науки, то формула відповідає своєму завданню.

Так єсть і з формулою вартости продуктів, міряної працею. Головне відхиленнє від неї виходить з обмежности продукцийности природи т. є. знов елємептарного для економіки чинника, а ще й до того єї відхилення підпадають під правило, яке знов послуговуєть ся чинником головної формули — працею.

Інші обмежування формули мають другорядну вагу; вони не суперечать головному напрямкови формули, а вказують тільки, що конкретні яви, складаючись в зазначеному формулою напрямку, не так швидко складають ся в дійстности, як в абстракциї. Такі обмеження мусять істнувати

для кожного закона, що має на меті скільки небудь компліковані яви, в фізиці вже, а не то що в соціяльних науках.

Труднійше сказати про те, під яке правило підпадає обмеженне даної формули, викликане зисками капіталу, бо відносна частина економіки не досить розроблена; взявши, одначе, на увагу те, що вже зроблено в даному напрямку, а достименне редукцию вартости капіталу до одиниці праці, — тепер вже можна гадати, що теория вартости, міряної працею, не спіткає основного суперечення в формулі зисків капіталу.

Прирівнюючи нарешті дану теорию до інших тут згаданих, найдемо в їй безперечну перевагу.

Я вже вижче вказував на те, що теория попиту і подачі, задивившись на часові колихання торгу, не добачає реґулятора сих колиханів і лишає без одповіди неминучі питання, що виходять з самої сеї теорії.

Теория коштів продукції сягає менше глибоко в істоту явів, аніж теория праці, обпираєть ся на складнім, непростим чиннику, а про-те підпадає під ті самі головні обмеження, під які підпадає і теория праці. Зваживши усе те, теория праці, як реґулятора вартости, здаєть ся мені не тільки глубшою і повнійшою від інших тут згаданих теорий вартости, але й такою, що єї треба вважати за становний набуток науки. Дальша єї розробка може дати даній формулі кращу і повнійшу стилізацию, може єї видосконалити, але — здаєть ся мені — головної мисли даної теорії наука в дальшому своєму розвоєви не відкине.

III.

Капітал і праця.

Як що теория вартости належить до найбільше оброблених в економічній науці, то теория капіталу — або докладнійша теория стосунку зисків капіталу і заробітків праці — належить до найгірше оброблених, дарма, що про неї писано і пишеть ся чи мало, дарма, що вона стоїть в центрі репартиційних студіїв.

Систематичний історично-критичний перегляд відносних доктрин не входить в програму сеї студії, для тих одначе, хто б хотів повнійше зазнакомитись з сим питанням, годить ся вказати на систематичну і критично видержану працю: „Geschichte und Kritik der Kapitalzins — Theorien von Böhm — Bawerk“.

В своїй студії я впроваджую критичні уваги про теорії капіталу, що істнують, тільки на стільки, на скільки се мені придасть ся для розсьвічення теорії, яку тут я важу ся вивести. При такій постанові питання частійше доводить ся мені критикувати ті доктрини, з якими вона ближче сходить ся, аніж на одворот. Де і в чому різнить ся вона від досього-

часних, постереже всяке, трохи ближче знайоме з відносними теоріями. Про наукову єї вартість — не моє діло тут міркувати, скажу тільки те, що головні питання, які я намагав ся розглядіти і привести в теоретичний лад в сій теорії, поставляні попередними теоретиками, а найближче Рікардом і Марксом; далі, що в теоретичному зарисі, який важу ся зробити в сих попередних розглядженнях, маю головно на меті вказати те становище, з якого — здаєть ся менї — треба студиювати яви дійстного житя. Через те в деталях, відносних до поособних виводів з даної теорії — я обмежу ся тут постановою питанів, на які зважу ся відповісти після перегляду яв дійстного житя, до якого перейду в другій части сеї праці.

Розглядаючи з ширшого становища стосунок капіталу і праці — побачимо, що се єсть одна з прояв загальнійшого стосунку споживання і продукції. Як що б кожне порушінне продукцийної праці людскої викликало не тільки нову вартість, але й надавало сій вартости остатню ужиткову форму, — загальний стосунок споживання і продукції інакше б укладав ся і не було б місця для специяльного стосунку капіталу і праці. Споживанне індивідуума залежало б ще од його продукцийної сили, але предметне пристосуванне сеї продукцийної сили давало б у кожній хвилї продукт, придатний для споживання; продукция не вимагала б нїякого попереднього запасу. Тимчасом не так єсть у дійстности. Виріб предмета придатного для споживання (мета всякої продукції) вимагає якогось технічно-обмежованого часу і хоч триває продукцийна праця і зростає через те вартість оброблюваного материялу, вжиточности його, його придатности для споживання не можна антиципувати, споживання треба одкласти аж до того часу, коли він отримає свою остатню вжиткову форму. За ввесь час тривання виробу даного продукту споживанне не може бути вдоволяне інакше, як з запасу, що істнує вже, готових, пристосованих вже до споживання вжиточностій. Як би не істнували спонтанеїчні дари природи, яко такій первобутній запас — людскість не могла б анї початись, анї істнувати. Сей запас була перша, абсолютна норма споживання; чим тіснійше держалось споживанне в границях сеї норми, тим менший розмір часу розграничував чинність продукцийну від акту споживання. Людскість одначе пересягнула те первобутнє мінімум споживання і з того часу істнуванне запасу продуктів праці людскої в остатній, придатній для споживання формі — стало для нього незбутним варунком так споживання, як і продукції; інакше кажучи: істнуванне капіталу стало абсолютною потребою людскости. Се кажучи, я вказав тільки на одну частину того аґльомерату економічного майна, котрий так в звичайній мові, як і в економії політичній зветь ся капіталом, часть, котру Маркс називає змінним капіталом. Роблю се одначе з замiром

через те, що всї репартиційні яви, звязані з функціонованнєм капіталу, витїкають, здаєть ся менї, виключно з властивости сеї його части, як зараз зважу ся вияснити.

З становища приватного господарства сї речи інакше представляють ся, анїж з становища господарства суспільного. Для приватного капіталїстичного господарства усякий запас вартостів, які в тім господарстві повертають на виріб нових продуктів, має однакове значінне аванса і складові части того запасу різнять ся в ньому тільки тим, що одна часть вартостів реставруєть ся з зисками в новому продуктї після одного обороту продукційного (се капітал оборотний в звичайній економічній номенклятурі), інша — частями в кількох оборотах продукційних (капітал сталий звичайної номенклятури).

Отже капітал оборотний означає в сій номенклятурі разом з обєктами споживання робітників і сирий материял продукциї і різні єї помічничі орудія, що тривають не довше, як оден оборот продукційний; капітал сталий — більше тривалі орудія: машини, будівлї і т. і.

Одначе-ж науцї про суспільне господарство не годить ся переймати сего поділу капіталу з становища приватно-господарского, бо в суспільному господарстві та його частина, котру Маркс називає змінним капіталом (задержую сей термін) — значно інше має значінне, анї-ж інші части капітала. З становища господарства суспільного питанне про те: якій категорії суспільних потреб одповідають вартости, які входять в склад загального розуміня капіталу - розуміють ся, має поважне значінне; те, що з становища приватно-господарского може представляти ся і представляєть ся нераз як останній продукт — часто не має значіння остатнього продукту в господарстві суспільнім. Для сего господарства остатній продукт єсть тільки продукт в формі, придатній для споживання; придатність ся — в суспільному господарстві — остатня мета всїх продукційних висилків, поділенних, правда, на спеціяльности, але що прямують разом до неї.

Отже з сего становища способи утримання робітників з одної сторони і інші части капіталу з другої — зовсїм не однакове мають значінне. Тодї як перші з самої натури речи єсть продукти в остатній, пристосованій до споживання формі, інші представляють ся яко продукт, що ще буде, що ще не дійшов до остатної своєї форми і істнує в певній фазі свого розвою.

Що таке а не інше значінне має для суспільного продукційного акту сирий материял продукциї — се дуже легко вбачаєть ся і надто відоме, що б довго про се говорити. Вже на перший погляд — се зародок будучого продукту, що буде в даній хвилї, се обект непридатний

для споживання, стане він одначе таким під впливом людскої праці, доданої до него. Зближаючись під сім впливом до придатности для споживання, росте він одночасно в вартости в простим стосунку до вкладу в его обробління метозгодної праці людскої. Зріст его вартости і приближування до остатної вжиткової форми ідуть тут паральельно, а як що так, то в усіх фазах свого розвою має він для суспільної продукції значіннє остатнього продукту в певній, неостатній фазі його розвою.

Питанне про те: чи одпадки продукції матимуть вартість чи ні — не досягає істоти речи; воно впливає тільки на те: чи результат продукції виразить ся в поодинокій чи в складній формі. Дивлячись на продукт, вироблений з даного сирого материялу з становища економічно-продукційного — не приглядаємось, як каже Маркс, до того: яка частина даного хемічного і фізичного тїла ввійшла в сей продукт, ми дивимось на его вартість тільки, як на втїленнє в даний материял метозгодної праці людскої — „Materiatur der abstrakt menschlichen Arbeit“, кажучи ще его словами.

Дивлячись одначе з сего становища на помічничий материял продукції, найдемо, що його економічне значіннє не різнить ся від значіння так званого сирого материялу. Такий помічничий материял продукції будуть напр. реактиви хемічні, котрі зуживають ся задля отримання даного продукта. Не входять вони в його тїло, роблять одначе можливим його добуток. Праця, положена на виріб сих реактивів, прямує тут посередно до отримання даного головного продукту; єї метозгодність залежить в даному разї од придатности даного реактива, а вартість реактива находить свій рахунок в вартости даного продукта. Але як що так, то і помічничий материял продукції буде з суспільно-економічного становища не що інше, як продукт, до виробу якого він служить, в певній фазї його розвою.

Проста вже і доконечна консеквенция сего погляду буде — як що розтягнемо його і до орудій продукції, що цїлком зуживають ся в часї одного обороту продукційного.

Орудія продукції, які тривають довше, аніж оден оборот продукційний, різнять ся од орудій, що служать на оден тільки оборот, тільки формою, а не істотою свого уділу в вартости остатнього продукту, для виробу котрого вони служать; вся різнота тут тільки квантитативна, а не кваліїтативна. Орудія, що зуживають ся підчас одного обороту продукційного, передають всю сумму праці, вкладаної в їх виріб, на продукт одного обороту промислового; тривалїйші орудія переносять сумму праці, зверненої на їх виріб, частями на продукти всіх тих промислових оборотів, до яких вони прислуговують, аж доки не буда страчена технічна

їх придатність. В кожнім одначе разї вся сума їх вартости виразить ся в вартости продуктів, для виробу яких вони служать. Тривалїйші значить орудія продукциї так само як і сирий єї материял і т. і. представляють ся, як остатній продукт, для виробу якого вони служать, в тій або іншій, але не остатній фазї свого розвою[1]).

Отже з одного боку маємо капітал змінний, складений з продуктів минулої працї в остатній їх ужитковій формі; — з другого — інші части капіталу, як продукт, що буде, ще не придатні для споживання в певній стадії свого розвою.

При сучасному розвою подїлу працї бачимо звичайно в приватних заповзятях капітал змінний по-бік інших частей капіталу (назвім їх капіталом материяловим). Розглядаючись одначе ближче, побачимо, що звичайно значне число заповзятств покладаєть ся на виріб відрубного продукту в остатній його вжитковій формі. Продукт в певнім стані обробління переходить од одного заповзятя до другого, яке, обробивши його далї, передає іншому і т. д. аж до заповзятства, яке надає даному продукту остатню його вжиткову форму. Як що од сього заповзятства іти-мем назад, дійдемо до моменту, де заволодїннє материялом продукциї виявить ся, яко точка єї виходу. Отже в сім першім пунктї виходу продукциї — в материял продукта, що буде, не вкладено ще працї і для можливости продукциї (до неї належить і процес заволодїння) — потрібен виключно тільки запас обєктів споживання продуцентів підчас тревання продукциї в даному єї одділї. З ґосподарства, що обпираєть ся виключно на змінному капіталї, виходить материял продукта, що буде в якимсь вже стані обробління; що б обробляти його дальше, треба знов змінного капіталу на час тривання продукциї в данім специяльнім єї одділї, а по-бік його істнує вже і капітал материяловий, як певна фаза продукта, що буде. Сей материяловий капітал збільшуєть ся в данім специяльнім одділї новим вкладом працї і переходить дальше; там знов треба капіталу змінного на час тривання продукциї в тім одділї і так іде дальше зростаннє вартости капіталу материялового і дальше наближеннє його до вжиткової форми остатнього продукту, який має на метї даний ряд заповзятств і т. д.

Як що замість відрубних заповзятств, увобразимо собі асоцияцию всїх заповзятств, які виробляють даний продукт, почавши од момента заволодїння материялом продукту до часу, коли йому надасть ся остатня його вжиткова форма, то ввесь рахунок авансу сеї асоцияциї виразить ся в рахунку капіталу змінного, а результат єї продукциї виражати-меть

---

[1]) Marx (Kapital) розвиває в сьому напрямку дане питаннє.

ся перше в різних формах капіталу материялового, а на послїдок форми ті щезнуть і вилють ся в общій формі остатнього продукта[1]).

З найзагальнїйшого становища стосунок капіталу і працї єсть специяльна форма стосунку споживання продуктів прошлої працї і виробу нових продуктів споживання. В капіталїстичному ґосподарстві — се стосунок авансів продукциї і єї остатнього результату; аванси сї зводять ся з становища суспільного до рахунку капіталу змінного. Сяк чи так по одній сторонї лежать готові остатні продукти, придатні для споживання, як основний запас, що робить можливою нову продукцию; по другім боцї продукт, що буде, що в попередних фазах свого розвою істнує, як капітал материяловий в різних єго формах.

Ось через що, хотївши вирозуміти репартицийні яви, звязані з функционуваннєм капіталу — треба відносну студию обперти на властивостях змінного капіталу.

Різнота між суспільним значіннєм капіталу змінного і капіталу материялового така велика, що як би не звичаї щоденної мови і надто може велика неохота до термінольоґічного новаторства, я б охотно задержав назви капіталу тільки для змінного капіталу і шукав би іншої назви для капіталу материялового.

Не вводячи такої радикально нової термінольоґії, мушу ввести де-які одміни в принятій звичайно. Назви змінного капіталу переймаю од Маркса. Всї інші части капіталу він зве капіталом сталим. З становища виключно репартицийного воно б нїчого, але-ж ті інші части не з однаковою скоростю впливають на вартість остатнього продукту; через те, вводячи назву капіталу материялового для всїх частей капіталу, опріч змінного капіталу, підділяю капітал материяловий на однооборотній і многооборотній або сталий. Розуміють ся понятє однооборотнього капіталу не треба змішувати з понятєм оборотнього капіталу звичайної давнїйшої термінольоґії, бо з нього цїлком тут виключено те, що Маркс назвав капіталом змінним. Се сказавши, перейдїм до студиї репартицийних яв, звязаних з функционуваннєм капіталу змінного; інакше казавши — стараймо ся вирозуміти жерело і стопу зисків капіталу.

Зиски капіталу в звичайному ґосподарскому житю змішують ся з премією за більший або менший ризк заповзятства, з оплатою працї заповзятства і т. і.; виключмо поки що з сеї студиї сї сторонні елєменти і розглядаймо зиски капіталу в варунках, при котрих сї елєменти були б зніґельовані, так що-б зиски капіталу залежали виключно од самого факту його удїлу в продукциї, його величини і часу функционування.

---

[1]) J. St Mill виразив вже загально сю думку.

Возьмім задля ясности речи найпростійший випадок. Маємо двох продуцентів *A* і *B*. *A* вироблює продукт *l*, що вимагає 50 днів його праці; *B* продукт *k*, що вимагає 100 днів його праці. Праця в обох вітках продукції однакова що до єї комплїкації, гігієничних і т. д. варунків. Чи можуть сї продукти міняти ся так, що б за одно *k* давати 2 *l*, не порушаючи рівности шансів обох продуцентів? — Нї. Той битовий факт, що висилок праці людскої не може одночасно з виробом вартости давати в кожній хвилині тої вартости і остатню вжиткову єї форму, що консумацийної придатности продукта, що буде, не можна антиципувати; що істнує часова простір, яка відділяє відрубні всилування праці з остатнього єї результату — єсть дана труднота бутя людского, але труднота ся налягає на обох наших продуцентів не з однаковою силою: на *A* з меншою, на *B* з більшою. Як би одно *k* мінялось на два *l* нарівно, даний більший тягар сеї трудноти не був би скомпенсований для *B*.

Попробуймо зблизитись до обєктивного виміряння сего тягару. Для простоти аналїза покладемо, що середнє житє *A* і *B* вже як продуцентів триває однаково 10.100 днів. Як би ввесь той час вони виробляли дані продукти то *A* виробив би 202 *l*, *B* 101 *k*. Але-ж вони не можуть відразу виробляти ті продукти інакше, як зібравши запас змінного капітала *A* на 50 днів тривання праці в його специяльности, *B* на 100 днів. Зберуть вони той запас, одкладаючи частину результатів своєї попередньої праці, не споживаючи єї, доки не зберуть потрібного для їхньої продукції капітала змінного; приготовлять вони його чи то збираючи спонтанеїчні плоди природи, кажучи більше первобутно, чи наймитуючи, кажучи більше по сучасному. Так або інакше, як що в інтересах обох продуцентів лежить істнуваннє і продукту *l* і продукту *k*, треба, що б істнував несконсумованим капітал змінний одної і другої вітки продукції. Для такої мети безпремінно потрібно, що б перед початком даної продукції *A* не спожив результата праці, котрий би дав йому можність содержатись 50 днїв, *B* — 100 днїв.

Так як наші продуценти — продуценти самостайні і для вирозуміння речи нема потреби покладати, що б вони прямували до дальшого капіталїзування, то можемо приняти, що їх запас капіталу змінного буде рівняти ся звартостю, до якої досягає їх продукция за оден оборот; в такому разї сума капіталу змінного для *A* буде рівна результатови 50 днів праці, для *B* 100 днів праці.

Приймаю сї числа задля більшої простоти викладу; заміна їх іншими меншими (напр. 40 і 80, 30 і 60 і т. д.) не змінить результату студиї, аби лишень стосунок тих чисел був такий самий, як і даних, а така сталість сего стосунку витїкає з самої істоти речи. Отже, кажемо,

що капітал змінний, потрібний для *A*, рівняєть ся продуктови 50 днїв працї, для *B* 100 днїв працї. Для викладової ясности можемо ощадність одного і другого, розкінену на довший час, як буває в дійстности, — інтенсивувати і розглядати так, як би *A* виробляв, але не споживав продукту своїх перших 50 днїв працї, *B* — своїх перших 100 днїв працї. Істоти стосунку, якого студию маємо тут на метї, таке викладове упростїнне не дотичить зовсїм.

Так як вартостний результат 50 днїв працї ми означили буквою *l*, результат 100 днїв працї — буквою *k*, то скажемо, що *A* не спожив першого виробляного їм *l*, *B* першого виробляного їм *k*.

Після сього першого трудного обороту промислового, *A* споживати-ме перше *l*, виробляючи друге; друге *l*, виробляючи третє і т. д. *B* споживати-ме перше *k*, виробляючи друге; друге *k*, виробляючи третє і т. д. Ті-ж самі *l* і *k*, що вони можуть споживати, можуть в тій або іншій части міняти між собою і треба нам тільки вирозуміти, після якої міри робити-муть вони ту заміну.

Для можливости тривання і даної продукциї, і даного споживання, і даної заміни — треба що-б завше в міру споживання готових продуктів виробляв ся новий рівновартний, отже що б завше істнували неспожитими для *A* вартости рівні *l*, для *B* вартости рівні *k*. Таким побитом за ввесь час житя *A* і *B* можуть вони споживати і міняти: *A* 202 *l* — *l*, *B* 101 *k* — *k*; се б то *A* могти-ме спожити або заміняти 201 *l*, *B* 100 *k*.

Але-ж *l* рівняєть ся результатови 50 днїв працї; одно *k* результатови 100 днїв працї; значить *A* могти-ме за свого житя розпорядитись (спожити або заміняти) результатом 10.050 днїв працї, *B* — результатом 10 000 днїв працї.

В такій числовій формі виразить ся для наших продуцентів той битовий закон, що висилок працї віддїляєть ся од остатнього результату, до якого прямує, часовим переділом і що той часовий переділ не однаковий в різних вітках продукциї, закон, з котрого витікає сама потреба істнування капіталу змінного і різної його височини в різних вітках продукциї.

Покладемо тимчасом, що міркуваннє шансів економічних у наших продуцентів, іхня провізія економічна сягає не менше, як на ввесь протяг іхнього житя, але і не дальше. Як же їм прийдеть ся зрівноважити в такім разї житєві шанси при заміні продуктів *k* і *l* між собою? Той факт, що *B* може розпорядитись для споживання або заміни результатом працї меншим на результат 50 єї днїв, анїж *A* — витікає з самої натури продукциї, незалежно од суспільних стосунків. Суспільні стосунки не можуть знищити сього тягару, але прямуваннє до зрівноваження шанс

продуцентів може його розкласти рівномірно на всю суспільність. (В нашому прикладі на 2-х наших продуцентів).

Даний тягар — властивість натурально — технічна продукта k; отже зрівноваженнє шансів наших продуцентів вийде тоді, як що той тягар розкладеть ся на них в такому стосунку, в якому кожен з них користувати-ме з продукта k.

Такий результат отримаємо тоді як що при кожній заміні продукта k на продукт l додамо на користь продуцента B результат 50 днів праці, розділений на то число продукційних оборотів, що припадає на середнє продукційне житє B. Таких оборотів сповняє він в нашому прикладі 100; при кожній значить заміні продукта k на продукт l, A повинен дати на користь B опріч 2 l ще наддачу, рівну результатови 50 днів праці, розділеному на 100, або результат половини дня праці. Се і буде той зиск з більшого змінного капітала B, що зрівноважить шанси наших продуцентів при гіпотезї, що економічна їх провізія сягає рівно на протяг іхнього житя продукційного.

Як що наші продуценти вживати-муть продуктів k і l в однаковій мірі (що й треба допускати, вважаючи на те, що вони в двох складають прикладову суспільність, котра має тільки 2 вітки продукції), то міняти-муть ся вони між собою 50 раз; наддаток, котрий давати-ме A на користь B при кожній заміні, буде результат $\frac{1}{2}$ дня праці, а при 50 замінах в сумі — результат 25 днів праці. Таким побитом при однаковім складі іхнього споживання продуктів k і l і даний натурою речий більший тягар продукції, що лежав на B і що рівняєть ся результатови 50 днів праці, розкладеть ся на A і B нарівно; так A, як і B споживуть результат 10.025 днів праці за час свого середнього продукційного житя.

Правда — через увесь час тривання свого продукційного житя B має можність спожити той більший запас змінного капіталу, якого вимагає його продукційна спеціяльність, і перейти до продукції, якою заняв ся A, але-ж потреби обох продуцентів вимагають, що б оден з них працював в спеціяльности B і не зкористував з сеї можности. Зиск, що приносить B його більший капітал, служить для того, що б здержувати його од охоти зкористувати з сеї можности, рівняючи шанси обох продуцентів. Як що B отримувати-ме більший зиск, аніж вказаний вижче, то сума житєвих шансів його буде більша, аніж у A, і A мати-ме побудні причини перейти до спеціяльности B; як що зиски сї будуть нижчі од вказаних — на одворот шанси B будуть гірші; він мати-ме побудні причини перейти до спеціяльности A. При даній височині зисків істнує рівновага шансів A і B; завше при гіпотезї, що іхня провізія економічна сягає рівно на протяг середнього продукційного житя.

Для того, що б більше вразити викладану тут підставну мисль — позволю собі перейти од сього найпростійшого прикладу до трохи більше комплїкованого.

Розглядаймо суспільність, в котрій єсть 10 продуцентів; девять з них виробляють самостійно продукти l, на виріб яких од початку до кінця треба 50 днїв працї, десятий B виробляє продукт k, що для повного виробу потребує 100 днїв працї; одним словом задержмо всї інші варунки попереднього прикладу з сею тільки різнотою, що замість 2 продуцентів маємо їх десять. Стосуючи до сього прикладу те саме міркуваннє, що і до попереднього — покладемо, що споживаннє продукта k становить $\frac{1}{10}$ споживання кожного з членів сеї суспільности.

Для зрівноваження шансів продуцентів треба, що б більший тягар, який обважчає B в порівнанню до продукциї інших членів сеї суспільности і який рівняєть ся результатови 50 днїв працї, розклав ся на членів даної суспільности в стосунку, в якому вони вживати-муть продукт k.

Продукт k (після нашої гіпотези) виробляєть ся тут, як і в попереднїому прикладї 100 раз за час тривання середнього продукцийного житя наших продуцентів; кожний з членів суспільности міняти-меть ся, значить, з B 10 раз; при кожній замінї свого l на k дасть він за одно k два l плюс результат $\frac{50}{100}$ днїв працї, а за десять замін за 10 k дасть 20 l + результат $\frac{50}{100}$ днїв працї $\times$ 10 = 20 l + результат 5 днїв працї. Ся наддача і буде зиск, що принесуть на користь B всї його заміни з одним з членів нашої суспільности; при замінї з девятьма членами сеї суспільности він отримає в характері зиску од свого замінного капіталу результат 45 днїв працї.

Не отримує він тут результату повних 50 днїв працї т. є. звороту всеї сеї величини капіталу, котра переважує в його продукциї над продукциею інших відрубно взятих членів суспільности через те, що $\frac{1}{10}$ часть результатів своєї працї споживає він сам безпосередно в нашому прикладї. При кожному актї заміни, які ми тут розглядали в обох прикладах, при замінї продукта k на продукт l, як зиск продукциї, опертої на більшім замінним капіталї, виявляєть ся: величінь більшого капіталу k за відчисленнєм від неї величини меншого капіталу l, розділена на стільки, скільки раз продукт k виробляєть ся за час тривання середнього продукцийного житя наших продуцентів. Се завше при гіпотезї, що економічна їх обачність сягає рівно на протяг іхнього житя.

В прикладах, які ми тут розбирали, ми мали на прикметї самостійних і ізольованих робітників і через те потрібна для даної специяльности величінь капіталу залежала виключно від часу тривання оборота продукцийного в даній вітцї продукциї.

Легко зрозуміти, що істота речи не змінить ся тоді, як що ми замість ізольованих продуцентів допустимо асоційовані їх ґрупи в тій або іншій вітці продукції. Уся різнота лежати-ме тут в тому, що потрібна для даної продукції величінь капіталу змінного залежати-ме не тільки від часу тривання продукції в даній вітці, але і від числа асоційованих в ній. Підїмо дальше.

Як що задержуючи даний розмір економічної провізиї, увобразимо собі, що йде заміна з одної сторони продукту, що вимагає змінного капіталу, з другої — продуктів, якіб виготовлялись зовсїм без всякого запасу капіталу, то після попередньої формули зиск того капіталу в кожнім акті заміни буде рівняти ся величині того капіталу (мінус нуль), роздїляної на стільки, скільки продукцийних оборотів припадає на середне продукцийне житє продуцента, а річна стопа того зиску буде рівнятись сьому капіталови, роздїляному на таке число, яке рівняти-меть ся числу лїт, що їх обіймає економічна обачність даної суспільности.

Се буде, в варунках даної гіпотези що до часового розміру економічної обачности, пункт, в якому рівноважать ся обопільно шанси продуцентів.

Чи буває ж одначе в нашому часї таке, що б яка небудь вітка продукції могла істнувати без капіталу (змінного)? — На скільки се залежить од окільної природи — нї, але суспільні стосунки можуть складати ся так що де-які замінні акти робити-муть ся так, неначе-б істнували вітки продукції, що не обпирають ся нї на якому капіталї.

Таке трафляєть ся кожного разу, коли маємо з одної сторони змінний капітал, з другої наймитів — прольетаріїв. Наймання чи закуповування працї єсть, як завважив ще Proudhon (Systeme des contradictions économiques) тільки форма мови; істота даного стосунку єсть заміна готових продуктів, з яких складаєть ся капітал змінний, на продукти, які єсть потенціяльно в продукцийних силах робітника, як слушно вважає той же Прудон. Тільки за-для отримання сих продуктів капіталїст наймає робітника, тільки сими продуктами робітник оплачує готові продукти, що дає капіталїст робітникови за його працю. Стосунок капіталу (змінного) і працї після істоти речи не що інше, як заміна готових вже продуктів на продукти, які істнують в тій або іншій оддалї часовій.

Таким побитом остатня формула і буде формулою рівноваги зисків капіталу і інтересів працї в границях даної для сеї або іншої суспільности обачности економічної.

Прошу терпеливости. Для того, що б вирозуміти варунки і границї, в яких дану формулу годить ся вважати за придатню, що б на єї під-

ставі можна було робити дальші виводи – треба перше єї розглядіти в де-яких ще єї консеквенціях і застосуваннях.

В попередних прикладах ми розглядали випадки, коли змінний капітал сеї або іншої величини виробляє капіталїст власною працею. Гляньмо тепер: чи формула зисків змінить ся тоді, як що капіталїст отримує даний капітал іншим яким способом (от через подарок або дїдицтво), задержуючи — розуміють ся, і тут, як і в попередних случаях, стимул ізольованого індивідуалїстичного економічного інтересу.

Увобразімо собі — що б раз у раз не переказувати ті самі приклади — капіталїста, який одержав в спадчині капітал змінний k, який вистарчає для того, що б содержувати 10 робітників в часї тривання продукциї якого небудь обєкта P. Покладемо, що продукция сього обєкта триває 100 днїв, що середне продукцийне житє триває, як в попередних прикладах, 10.000 днїв, що економічна обачність даної суспільности сягає теж рівно на протяг середнього продукцийного житя людского.

Даний продукт P виробить ся за час тривання сього середнього житя 100 раз; різнота між вартостю продукта P і вартостю вкладеного кожен раз в його виріб змінного капіталу k ($P - k$) і буде зиск капіталїста для кожного відрубного обороту продукцийного.

Як що ся різнота буде така, що за 100 оборотів продукцийних складеть ся як раз вартостна величінь капіталу k; як що значить $P - k = \frac{k}{100}$, то яви складуть ся після приведеної вижче формули.

Гляньмо одначе: чи такий стан сих явів вирівньовує шанси сторін при ізольованости стимулу індивідуалїстичного і при істнуванню даних границь економічної обачности.

Як що вартість $P - k$ буде менша, аніж $\frac{k}{100}$, то капіталїст не получить за час, який обіймає його економічна обачність (в данім разї його житє) звороту того капіталу, що він держить в продукциї, не вживаючи його безпосередно; сума його зисків дасть на його розпорядок менше вартостів, аніж тоді, коли б він споживав вартість свого капіталу, не держучи єї тривало в продукциї; він мати-ме, значить, побудні причини витягати частями свій капітал з продукциї і збільшити таким способом суму вартостей, що вживати-ме на свої потреби, в часї, який обіймає його економічна обачність. Збільшилась би та сума через дві причинї: безпосередно через часткове звертанне на споживанне самого капіталу і посередно через збільшенне стопи зисків тих частів капіталу, які-б ще зіставали ся в продукциї, збільшанне, що виходить з меншої подачи капіталу.

Але-ж таким способом для капіталїста було б завше користно витягати частями свій капітал, споживаючи його разом з зисками від остан-

них частей капіталу в часі, який обійме економічна обачність, роблячи се після такого рахунку, після якого віддають капітал на дожитє (rente viagère).

Одначе розширенне такого поступування тягне за собою зростанне стопи зисків; ся стопа, як пересягне зазначений в даній формулі пункт рівноваги, робить з продукциї, зверняної на капіталїзуванне, таку вітку продукциї, де продуцент, незалежно від того, що задержує за собою право порядкувати своїм капіталом, ще в сумі самих зисків отримує за час, який обійме його економічною обачностею, більше вартостів, анїж він виробив і звернув на капітал. Така виключна користність даної форми продукування викличе приплив продукцийних сил в даному напрямку, а з ним і обнизенне стопи зисків до пункту, в якому сума зисків за час, який обійме економічна обачність, була б достаточна для того, що б змусити капіталїста зіставляти свій капітал в продукцї, але і не більша, а таке отримуєть ся тодї, коли оставленне капіталу в продукциї нагорожуєть ся в часі, який обіймає економічна обачність, сумою зисків, яких вартість рівняєть ся вартости капіталу держаного (в своїх вартостних еквівалєнтах) в продукциї. Се й буде в нашому прикладї, як що $P - k = \frac{k}{100}$.

Так буде з становища капіталїстів; гляньмо на інтереси робітників, держучись — за-для викладової простоти — нашого викладу. Певне дїло: іхнє бажанне безпосереднє було б, що б стопа зисків була як найменша, або що б рівнялась нулї. Але-ж в суспільному житю бажання, які не внєвнюють ся в фактах, не впливають на реальні стосунки; отже як що б (при принятому в нашому прикладї суспільному порядку) капітал не приносив нїякого зиску, то готові капітали витягались би з продукциї і не було-б причин, які-б змушували до виробки нових; бажання, значить, такі не виразились би в відповідних їм фактах економічного житя і через те не мали б реальної сили. При істнуванню даної в нашій формулї стопи зисків робітники мати-муть у часї, яку обіймає іхня економічна обачність (у протязї іхнього житя в нашім прикладї), стільки привацій, скільки б їх вимагало складанне капіталу даної величини, і споживанне іхнє було б однакове чи то при користуванню з чужого капіталу, чи то при виробі власного і удержуванню його в дальшій продукциї. Як що зиски капіталу будуть більші, анї-ж вказані в нашій формулї, як що $P - k$ буде більше, анї-ж $\frac{k}{100}$, то сума привацій робітників за час, який обіймає іхня економічна обачність, буде більша, анї-ж тодї, коли б вони самі збирали даний капітал і в таким разї була б у них причина, яка б змушувала самим капіталїзувати, доки збільшенєм на-

дачи капіталу не обнизились би зиски до зазначеного в даній формулї пункту.

Таким побутом при ізольованости індивідуалїстичного стимулу істнування економічної обачности в обмежованих границях часу — пункт рівноваги в стосунку до капіталу (змінного) і працї буде той, в якому річний зиск змінного капіталу рівняти-меть ся вартости того капіталу, розділеної на таке число, що рівняєть ся числу лїт, що обіймає економічна обачність, звичайна в даній суспільности. Хотівши виразити сю стопу зисків в відсотнях (процентах) — скажемо, що річний зиск капіталу (змінного) в даних варунках рівняти-меть ся сотнї, розділяній на число, рівне числу лїт, яке обіймає економічна обачність даної суспільности.

Перше, анї-ж повести дальше мову про різні застосування нашої формули — тут подобає задержатись на хвилину і придивитись трохи ближче до одного з єї елєментів.

Істота економічного житя лежить у методогодному напрямовуванню дїяльности людскої на обєкти окільного сьвіта і через те в формули економічні входить елємент психольоґічний і речовий.

Менї здавало ся, що в досьогочасних формулах, що дотикають ся до теорії зисків капіталу, або не доволї звернено увагу на речеву сторону яви, як на пр. в теоріях, що в загальних неясних виразах говорять про услуги капіталу, про заслугу встримання капіталїстів і т. д., або коли звернено на неї увагу, та не так як треба, як на пр. в теоріях продукцийности капіталу, котрих виводи обпирають ся на неяснім відграничінню і простім змішанню понятя ужиточности і вартости.

Через те я намагав ся перш усього виразно обмежувати речовий обєкт, з яким злучаєть ся суспільна ява зисків капіталу. Тут я непереконувати-му тих уваг, що злучають потребу функціонування капіталу (змінного) з загальними обставинами побуту людского, анї тих, які мають на метї встановити залежність стосункової величини сього капіталу від технічних варунків продукції в відрубних єї вітках, не переконувати-му і про те: яким способом функціонуваннє капіталу різної величини в відрубних вітках продукції і функціонуваннє капіталу в стосунку до працї, не обпертій нї на який запас капіталу, єсть тільки відрубні часткові вирази одної загальної яви. Менї здаєть ся, що все се досить виразно виславлено в попередньому викладї. Як що так, то виразно перед нами повинен стояти і речовий обєкт, з яким злучаєть ся суспільна ява зисків капіталу (змінного).

Обєкт сей — се вартість капіталу змінного, що в інтересах тривалости продукції мусить бути випродукованим і в своїх репродукованих

вартостних еквівалентах без перестання лежати неспожитим в тій вітці продукції, яка на ньому обпираєть ся.

Варунки рівноваги інтересів в стосунку між капіталістом, що держить капітал даної вартости в даній вітці продукції і останною суспільностю, як що вона потребує продукту, який виробляєть ся за помочею сього капіталу, можна виразити так: уклад суспільних стосунків повинен забезпечити капіталісту такі пільги, які б після психічних стимулів економічної діяльности, які істнують в суспільности, були достаточні для того, що б його заохотити держати без перестання сей капітал в продукції і які б — з другого боку — одповідно тим же психічним критериям вкладали на суспільність не більший тягар, аніж той, якого-б потребувало нове виробліннє такого ж капіталу.

За такі психічні стимули я взяв в виводі даної формули: індивідуальний інтерес і обмежуваннє тим або іншим протягом часу обачности економічної.

Що до стимула індивідуального інтересу, то я його розглядав в такій формі і силі, в якій він звичайно розглядаєть ся у економістів; про дальші можливі його форми і модифікації скажу слів кілька в іншим місци. Тимчасом в даній формі, яка має переважну силу в сучасній суспільности, можна вважати сей стимул, яко достаточно проаналізований досьогочасними працями економістів.

Інше діло з обачностю економічною, обмежованою тим або іншим протягом часу. Запевне, економіка там і сям згадує про сей чинник, але не беручи його за основу своїх формул не аналізує його ніде систематично. Виразнійше вже його зазначають загальні соціольоґічні студії. Вони популяризовали мисль, що зростаннє часового обшару, що обіймає економічну обачність, єсть оден з поважних критериів культурового розвою суспільности. Але й тут даний чинник не студиював ся ніколи систематично. При сучасному зачатковому стані загальних соціольоґічних студіїв переважає нерівномірний їх натиск на різні моменти культурового розвою, обширнійші стосунково студії над зачатковими продуктами суспільного житя в порівнанню з остатними для даного часу його результатами і слабійше зазначіннє посередних стадіїв розвою. Безсперечно і в даному сучасному їх стані загальні студії соціольоґічні багато осьвітили обрій мисли людскої, але не можна уповати на те, що тепер вже найдемо в них систематичну аналізу відрубних чинників суспільного житя, зазначених сими студіями. Так і з даним чинником обмежування певним часовим обширом економічної обачности. Індукцуя тільки, оперта на скільки можна богатій фактичній підставі, може дати систематичну його аналізу; трохи даних для неї збереть ся і в індукційній части сеї праці,

але й те, що в сьому взгляді доси зроблено, але й загально відомі факти вистачають на те, що б констатувати в суспільному житю існуваннє обачности економічної, обмежованої більшим або меншим протягом часу, залежно од місця і часу.

Запевне тут, як і скрізь, де діло ведеть ся про дїяльність психічних стимулів, ми зустрічаємось в кожному відрубному місци і часї з значною різнотою відрубних індивідуїв, але статистика обзнакомила вже нас з тим соціольоґічним правом, яке має глибоку вагу, що суспільні факти сеї або іншої категоріи в даному місці і часї скупляють ся переважно коло сеї або іншої посередної лінії, що переважує більші або менші відхілення в ту або іншу сторону, з істнуваннєм одним словом середнього для даного місця і часу типу суспільних яв. Отже і тут може бути мова тільки про середній розмір часу, який обіймає економічну обачність суспільности в даному місці і часї.

Загального факту істнування або інших часових границь обачности економічної ані їх змінности під впливом культурових обставин не можна заперечити. Згадаймо на пр. періодичне голодуваннє і обжерство дикарів, мисливих і риболовів, їх недбалість про запас живности в випадку скупих результатів їх промислу, звернїмо увагу на трудноту, з якою дикарі, сусїди цивілїзованих кольонїстів, переходять до хлїборобства, яке вже вимагає вкладу працї за-для результату, що стоїть в стосунково більшій оддалї часовій, зрівняймо хлїборобство переважно екснльоатацийне в стосунку до ґрунту з мельорацийним і то в краях, де вже трудноти першого типа господарування кидають ся в очи, порівняймо в інших промислах трудноту, з якою одважають ся по одних краях робити вклади в заповзятства, зиски яких розкладають ся на довший час, з легкостю, з якою такі заповзятства зростають в інших і т. п. Запевне, у згаданих явах чинник, який тут маємо на прекметї, зустрічаєть ся часто з дїяльностю інших, а все ж такі не в такій мірі, що б його вплив не зарисовував ся перед нами виразно, що б можна не добачити самого факту його істнування, його модифікацій і впливу на дійстні яви економічного житя.

Для всякого зрозуміле на пр., що середній чоловік наших суспільностів обнїме більший часовий обшир своєю економічною обачностю, анїж дикар; день при днї ми бачимо, як по місцях, де неврожай загрожує великими трудностями, трудно добуте зерно звертаєть ся перш усього на посїв; ще частїйше бачимо подібне поступованнє в відрубних ґосподарствах, де звичайно врожай не вистачає на харч семії хозяйскої. Такий часовий розмір економічної обачности не здаєть ся нам зовсїм значним, тим часом для дикаря він недоступний, він здаєть ся йому таким необятним,

як для де-яких племен дикарских усї числа над пять а то й три, які в їх звуть ся „богато,“ „безмір“ і т. п. Ми знаємо добре, що в наших суспільностях часто роблять ся вклади в хліборобстві, чи в інших промислах, які не вертають ся в вартостнім результатї найближчою врожою, чи найближчого обороту промислового, але знаємо і те, що єсть якась часова границя, дальше над яку не сягає звичайна в наших суспільностях обачність.

Зворіт вкладів, зробляних в різних заповзятствах буває, не однаковий в залежности од технїчних властивостів сих вкладів. Бувають вклади, котрих вартість зовсїм не вертаєть ся якийсь довший час і аж після пробігу того часу вертаєть ся вклад з зисками (от на пр. садїннє родячих дерев, сїяннє лїса, реґуляції течиї води за-для потреб механїки), бувають такі, що зовсїм вертають ся в найближчому оборотї продукцийному (на пр. зерно на посїв, сирий материял продукциї фабричної). Буває знов так, що де-які вклади вертають ся частями одні в протязї короткого часу, другі тривають довше, але їх вартість вертаєть ся меншими дробинами в дану одиницю часу — от на пр. зелені здобріння ґрунту з одної сторони і здобріння його кістьми — з другої, або вартість якого реактива в фабрикациї даних продуктів і вартість буцівлї і машин. Отже як що допустимо, що після пробігу всього продукцийного цїклю, в якому сї різні вклади служать, вертають ся вони в цїлій своїй вартости з однаковим стосунковим зиском, вважаючи на величінь вкладів і на час тривання даного продукцийного цїкля, то все такі не можна вповати на те, що-б сї різні вклади робились з однаковою охотою і легкостю в даній суспільности. Так на пр. ми можемо зовсїм певно вповати, що середній заповзятець в нашій суспільности, аби мав тільки достаточну для того силу, зробить вклад, який йому в другому або в третьому роцї вернеть ся з біжучим в даній суспільности зиском; з меншою певностю можемо вже на те розчислювати, як що на такий зворіт вкладу з біжучим зиском треба чекати 10, 15, 30 і т. д. років. Так само легше можна розчислювати на охоту зробити вклад тодї, як вїн, вертаючись частками, вертаєть ся цїлком з біжучими зисками у два, три рокі, аніж тодї, як що сей зворіт, складаючись з менших часток, розтягаєть ся на 10, 15, 30 лїт і т. д., хоч би зиски од вкладу були однакові, вважаючи на його величінь і час тривання даного продукцийного цїкля. Но мірі того, як додано лїт, потрібних для закінчення даної операциї, слабне наша певність що до готовости середнього заповзятця зробити подобний вклад і не трудно придумати число лїт, про котре безпечно знаємо, що як операция має розкласти ся на так довгий час, то середній заповзятець нашої суспільности не схоче зробити вкладу. З другого боку ми відаємо, що готов

він зробити вклад, який йому принесе менший стосунковий наддаток, але тоді, як що вся операция закінчить ся в ближчому часі.

Думаю, що сї указки вистачають для того, що б признати, що середня економічна обачність тей або іншої даної суспільности обіймає собою обмежований протяг часу.

Істота капіталїзування з становища психольоґічного лежить у тому, що б одректись од беспосереднього користування в найближчій хвилї з даної суми вартостїв за-для того, що-б користь з них отримувати в якійсь часовій оддалї. Через те звязок меж актом капіталїзування і психічним чинником обачности економічної, обмежованої якимсь даним протягом часу, неминуче кидаєть ся в очи.

Зазначаючи з яко мога найбільшим натиском звязок суспільного акту капіталїзування з даним психічним чинником, знов кажу у купі з сим, що чинник сей не єсть доволї перестудийований в досьогочасній науцї.

Вказуючи на потребу відносної студиї, признаючи що не маю доволї даних для досить широкого простудийования його — думаю одначе, що як тільки розуміємо його істоту в загальних підставних єї рисах і неминучий звязок його з суспільним функціонуваннєм капіталу, то в студию над капіталом не тільки можна, але і доконечне треба ввести поняте обачности економічної, обмежованої певним (змінним що до місця і часу) часовим обширом.

Певне дїло, що формула, яка послуговуєть ся мало простудийованим чинником, не може мати сеї релєфности, яку мають формули, оперті виключно на чинниках широко простудийованих, а все ж такі формула така, як що тільки включані в неї чинники відповідають істоті речи, веде на той шлях, на якому дальша робота мисли людскої знайде повнїйшу, детальнїйшу і релєфнїйшу формулу, що одначе злучена ґенетично з єї більше скромною попередницею.

Послуговування такими, не досить розробленими в детялях формулами, зустрічаємо на кожнім ступени в суспільних науках, а не забігаючи далеко, гляньмо на пр. як економіка послуговуєть ся понятєм більше і менше важкої, більше і менше приятної працї, знаючи тільки про дїйстне істнуваннє тих різнот без достаточного простудийования їх біольоґічного і соціольоґічного.

А навіть чинник індивідуального інтересу, на який так часто здаєть ся економія полїтична, простудийована більше в абстрактній його істоті, анї ж в конкретних його модифікациях.

Протеж, не покидаючи надії на детальнїйші, коректнїйші формули будущої науки, не можна думати, що б могла вона поминути такі чинники як індивідуальний інтерес, більшу або меншу ваготу, більшу або

меншу приятність праці і т. д. Те саме здаєть ся менї і про чинник економічної обачности, обмежований тим або іншим протягом часу.

Послуговуючись тут сїм чинником що до його загальної істоти, годить ся може зазначити в головних рисах ті шляхи, на яких, здаєть ся менї, треба шукати даних для детальнїйшої його аналїзи.

Так самі факти економічного житя дадуть безсперечно чимало материялу для даної аналїзи, а особливо яви, що звязані з функционуваннєм капіталу. Очевидячки тут більший або менший процент, що вчиняєть ся в даному часї і в даній суспільности, буде — caeteris paribus — вказувати в першім разї на менший, в другім на більший протяг часу, який обіймає економічну провізию даної суспільности. Не треба одначе думати, що на сїй одній підставі за помочею аритметичного рахунку можна доволї стисло розміркувати обшир часу, що обіймає економічна обачність даної суспільности.

Може бути, і часто буває, як не раз побачимо, переглядаючи стосунки дійстного житя, що для дуже численних ґруп суспільности фактична можність капіталїзування не істнує, дарма, що обачність економічна може обіймати обшир часу, при якому біжучі зиски капіталу будуть надто великими; далї наслїдки історичних випадків, що не звязані безпосередно з даною категоріею яв економічних, часто виразно зазначують ся на розвоєві сїх яв і т. д. Через те додатків в студії над даним чинником треба шукати в інших відділах суспільного житя. Економічна обачність, як взагалї кожен психічний чинник, не виростає в житю суспільному ізольовано, отже обшир часу, який обіймає економічна обачність, вяжеть ся з проявами обачности по інших вітках суспільного житя як на пр. з часом, на який розчислюють заповзятства наукові, заповзятства педаґоґічні, пляни суспільних реформ і т. і.

Се сказавши — перейду до зазначіння де-яких властивостів психічного чинника, про який мова, властивостів, що безпосередно дотикають ся до викладаної тут формули зисків капіталу.

Маючи на метї виразно зазначити речовий обєкт зисків капіталу — я розглядав обачність економічну, обмежовану певним обширом часовим, в найпростїйшій єї формї. Я вів річ так, як би всї моменти, що даний часовий обшир сеї обачности обіймає, мали однаково стимулююче психічне значіннє. Таким побитом як що я допускав на пр., що економічна обачність обіймає собою в даній суспільности 30 лїт часу, то рівняючи житєві шанси двох продуцентів, я дивив ся тільки на те: чи в протязї сїх 30 лїт сума вартостів, що достанеть ся на їх долю (зоставляючи непорушним капітал, потрібний в одній і другій вітцї продукциї) буде рівна, чи ні. Як тільки випадала вона рівною, то я вважав шанси продуцентів

за зовсім вирівняні, незалежно від того: що в одній вітці продукції треба довше чекати на результати обороту промислового, в другій коротше.

В сьому може не ма дійстної помилки через те, що помилка, яка тут єсть з виключного становища розгляданого чинника, кориґуєть ся удїлом в житю інших чинників і повнїйшим вирозумїнєм даного. З виключного одначе становища обачности економічної, обмежованої даним протягом часу, тут єсть неточність.

Обачність економічна може обіймати собою досить значний часовий обшир, але досить здатись на щоденне спостереженнє, що б вирозуміти, що ближчі моменти в всьому протязї сього часу мають більше стимулююче психічне значіннє, анї ж дальші, так само, як концентричні хвилї, що викликає камінь, кинений на поверх води, більше згущають ся біля самого місця упадку каменя. Історичне спостереженнє, яке сьвідчить про меншій часовий обшир обачности економічної менше культурних суспільностів, поясняє сей результат щоденного спостереження, вказуючи на розширіннє часового обширу обачности економічної, як на результат більше компліґованої психічної акциї. Перший спонтанеїчний, інтенсивний імпульс дотикаєть ся до найближчої часової оддалї.

Отже з сього виключно становища не було б достаточної рівноти шансів економічних в тих варунках, які я приймав при виводї своєї формули. Продукция того, що починає пізнїйше отримувати результати своєї працї, менше вдовольняє нахилу середнього чоловіка, виходить менше приятною і ся єї більша неприятність вимагала б з даного становища якоїсь вартостної наддачі, якоїсь премії.

Але-ж в суспільний акт капіталїзування входять чинники, які, здаєть ся менї, доволї наладжують зазначену неточність і через те або зовсім відкидають потребу згаданої премії, або зводять єї до зовсім незначних розмірів.

І так наперед, як що правда, що ближчі моменти в часї, що обіймає взагалї економічна обачність, мають інтенсивнїйше стимулююче значіннє, анї-ж дальші, то з другого боку не можна думати, що б границя даного часового обшира дуже різко, провалєм так сказати, обозначалась, що б мисль людска, яка сягнула до даного пункту, по за ним вже нїчого не вбачала. Отже думка капіталїста, що капітал, який він тривало лишає в продукції, приносити-ме зиски і після того часу, коли він усю його вартість цїлком отримає в формі зисків з одної сторони, сьвідомість можности безпосереднього користування з сього капіталу в разї труднот житєвої борби — з другої, встановляють значні компенсати даної менше приятної форми продукції, які зводять до незначної величини, а може до

нулї згадану потребу премії для віток продукциї, на які результат працї починає отримуватись пізнійше.

Се так, доки істнують згадані тут коррективи, т. є. доки капітал має приносити зиски і після цїлкового звороту його вартости і доки безпечність в житєвій борбі мусить головно опиратись на особисте володіннє капіталом. При гіпотезї суспільного укладу, який змінив згадані тут варунки суспільного житя — могло б ще істнувати індивідуальне капіталїзуваннє в загальнім його речовим значінню, т. є. в значінню відказу од безпосереднього користування з даної суми вартостів, оставляних тривало (в їх вартостних еквівалєнтах) в продукциї під варунком звороту їх частями в протязї якогось даного часу, але тодї питаннє про премію за дану суспільну форму продукциї виступає як доконечна потреба.

Наконець — перше, аніж пійдемо дальше, ще увага про те, як треба розуміти часовий обшир, який обіймає наша економічна обачність, увага, без котрої легко можна впасти в непорозуміннє.

Інше може розуміти так: як що в певному моментї житя людского обшир, який обіймає обачність економічна, буде на пр. 30 лїт, то за десять років після сього момента буде вона обіймати 20 лїт, після 25 лїт з того першого момента 5 лїт і т. д. Таке розумінне може брати за підпору те, що з пробігом лїт житя індівідуума зменшають ся шанси на довжінь його житя і в стосунку до того зменшуєть ся часовий обшир його економічної обачности. Таке розумінне було б доволї основане, як що б було так, що обачність економічна не сягає дальше, як протяг житя даного поколїння. Тимчасом так не єсть. Сам факт істнування роду людского сьвідчить, що спокон віку так не було. Знаючи безборонність дитяти, можемо напевно розуміти, що без розтягнення економічного інтересу індівідуума на інтереси нового поколїння — рід людский не міг би істнувати. Кругом себе бачимо в щоденному житю дїяльність старших поколїнів, яка має на метї економічні інтереси молодших. Опріч сеї найбільше розширеної форми обачности, яка сягає поза межі житя індівідуального, бачимо теж, особливо в більше розвитих суспільностях, дїяльність індівідуїв, яка має на метї інтереси дальших поколїнів, хоч би й незвязаних звязками крови — як на пр. по різних інституциях, що мають помагати труднотам економічного житя біднійших верств людности, а також по інших сферах дїяльности як в наукових, публїцистичних, правоводавчих і т. д. працях.

Через те вижче зазначений спосіб розуміння обширу часового, що обіймає економічна обачність, буде не вірний. Обшир сей не можна розуміти подібно до якогось обширу, що вкритий материяльною покривкою а швидче прирівняти його можна до обширу, який обіймає обрій нашого

вбагання, вкритого покривлею з воздуху після нашої оптичної ілюзії, покривлею, якої стінки розсовують ся в напрямку нашого приближання до них.

Може бути, що ті або інші літа житя індивідуального, залежно од почутя більшої або меншої енергії житєвої, впливають на розмір обширу часового, що обіймає економічна обачність, і на форму діяльности, яка викликана сім імпульсом, але ся різнота не буде така значна, що б не можна було шукати посереднього розміру обширу часового, який обіймає економічна обачність даної суспільности. Як що з одної сторони більша житєва енергія молодших літ сприяє ширшому обширови обачности, то з другої сторони більше безпосередних звязків з житєм нового покоління, більше призвичаєннє числитись з будущиною, більша доза житєвої обережности, які притомні другій половині житя людского. Одно з другим досить близько рівноважить ся, здаєть ся. Як що в молодших частійше бачимо економічні заповзятства (що б держатись ґрунту нашої науки), розчислені на довжний час, то в старших частійше бачимо інстинкт консервації добутих вже результатів економічних і як що менше сьміливости в заповзятствах, то більший інстинкт ощадности. Знов, ще раз кажу, як що за-для даної причини можуть бути чи єсть різноти між часовим обширом, який обіймає економічна обачність, то різноти ті не такі, що б не можна було находити середньої величини того обширу для даної суспільностн, особливо тоді, як діло дотикаєть ся до того часового розміру економічної обачности, який виражаєть ся в фактах дійстного житя.

Як що моя надія мене не помиляє, як що удалось менї тут дати виразне розуміннє про істоту чинника психічного, який вводжу в мою формулу зисків капіталу, як що далі удалось менї досить ясно вказати на звязок того чинника з суспільною функциєю капіталу, то зазначивши ще раз надію на більше детальну розробку відносної формули в будущинї, можу тимчасом перейти до дальшого викладу теорії капіталу.

Задержуючи за собою право вернутись до аналїзи тих варунків, від яких залежить більша або менша згідність нашої формули з дійстним житєм — вирозуміймо перше єї у де-яких дальших єї консеквенциях та застосуваннях.

Нам відомо, що в звичайному приватно-господарскому житю зиски приносить не тільки змінний капітал, але і капітал материяловий, формула ж наша виведена виключно на підставі функционування змінного капіталу. Чи дає ж вона ключ для вирозуміння зисків капіталу материялового і як?

Для того, що б се вирозуміти, звернїмо увагу на де-які властивости і консеквенциї нашої формули.

Після сеї сума зисків капіталу (змінного) в кожнім продукційнім оборотї рівняєть ся вартости того капіталу, роздїляній на таке число, яке число даних продукційних оборотів обіймає економічна обачність даної суспільности. Значить: сума тих зисків тим буде більша (при однаковому триванню часу продукції), чим більший буде капітал, а при рівному капіталї тим вона буде більша, чим довше тривати-ме даний продукційний оборот. Се вже просте застосуваннє аритметики.

Інша консеквенция нашої формули буде та, що при капіталїстичній продукції вартість продукта можна виразити і так: сума капіталу (змінного), який служив до виробу продукту плюс зиски сього капіталу. І справдї — продукцию капіталїстичну треба розуміти (як вже сказано) як заміну готових продуктів, з яких складаєть ся капітал змінний на продукти, які виробляють ся тими, що споживають той капітал. Різнота між вартостю сих продуктів і вартостю капіталу змінного єсть зиск капіталу.

Як що буквою P обозначимо продукт, який виробляєть ся капіталїстично, буквою k капітал змінний, який служив для виробу даного продукту, буквою z — зиски сього капіталу, то попередню асерцию виразимо так:

$$P - k = z,$$

а в такім разї $P = k + z$.

Інакше казавши, вартість продукта, котрий виробляєть ся капіталїстично, рівняєть ся вартости капіталу змінного (що служив до виробу продукту) плюс його зиски за час тривання продукції.

Тут становили ми гіпотезу продукції, обпертої виключно на капіталї змінному; памятаючи одначе попередні уваги, постараймо ся вирозуміти: як об'ясняєть ся те, що в приватному господарстві зиски приносить не тільки капітал змінний, але і капітал материяловий.

Попереду вже я старав ся вияснити, що капітал материяловий в різних моментах свого істнування єсть не що інше, як остатний продукт, до виробу якого прямує дана продукция в певній, але не в остатній стадії свого розвою.

В вартости остатнього продукту зміщують ся (як вже казано) і зиски капіталу, або, інакше кажучи, вартостний материял, з якого оплачують ся зиски капіталу, але не причина, не жерело їх. Яким же способом капітал материяловий, що єсть не що інше, як той самий остатний продукт в певній, але не остатній фазї свого розвою, може зміщати в своїй вартости не зиски вже реалїзовані, а жерело їх?

Він і не зміщує в собі сього жерела, а рахунок зисків капіталу

материялового єсть тільки практична, приватно-господарска форма, де виражаєть ся інша істота речи т. є. постеження зисків капіталом змінним.

При спеціялїзації продукції, що істнує, — виріб одного остатного продукту переходить звичайно через кілька відрубних продукційних відділів; оброблюваннє єго триває в кожному оддїлї певний час; сума всїх тих часових триваній продукції в різних віддїлах і єсть час, потрібний для того, що б початковій материї продукції дати остатню ужиткову форму.

Як що б замість сих відрубних віддїлів продукції істнувала тїсна їх асоциация, то ввесь рахунок капіталу виразив ся б, як вже перше казано, в рахунку капіталу змінного, а сума зисків того капіталу була-б залежна: а) від величини його, б) від часу тривання продукції від самого єї початку до момента виробління продукту в остатній його ужитковій формі.

Не змінить ся істота речи і при даному подїлови продукції, що істнує, на відрубні заповзятства, змінить ся тільки форма рахункова.

В першім початковім віддїлї продукції маємо тільки капітал змінний і початковий, безвартостний материял продукції. Обробивши сей материял до якоїсь міри — даний віддїл продукції пересилає його до другого, де сей материял в данім стані обробління в'являєть ся вже, як капітал материяловий. Сей капітал материяловий другого віддїлу продукції єсть з становища приватно-господарского остатний продукт для першого віддїлу. Вартість сього продукту рівняєть ся вартости капіталу змінного плюс зиски його за час тривання продукції в даному віддїлї.

Чи всї одначе зиски, яких вимагає капітал змінний, вкладаний в перший віддїл продукції, оплачені вже?

Вони оплачені за час тривання продукції в даному віддїлї, але справжний остатний продукт, в вартости якого реалїзують ся всї зиски, ще не вироблений, виробить ся він аж після того, як на даний материял звернеть ся робота всїх наступних віддїлів. Як би всї ті віддїли були солїдарне заповзятство, то зиски на сю частку капіталу змінного отримали ся б аж в остатнім продуктї, а сума зисків залежить, як відомо вже, і від величини капіталу і від часу, в протязї якого він прислуговує продукції. Отже зиски на змінний капітал першого віддїлу випали б ведля часу тривання даної продукції у всїх єї віддїлах аж до остатного. В даному станї відрубности спеціяльних стадий продукції — заповзятцеви першого віддїлу сплатив заповзятець другого віддїлу, оплатив значить і ту частку зисків капіталу змінного, яка упадала на час тривання продукції в першому єї віддїлї, але оплативши, ввійшов в права на дальші зиски від капіталу змінного першого заповзятця, залежні від ча-

сової віддалї їх реалїзації в стосунково остатнім продукті другого відділу продукції.

Отримавши се право в формі набутого капіталу матеріялового — жерело своїх зисків бачить приватне господарство другого відділу в сьому капіталї матеріяловому, але ведля істоти речи — се тягнуть ся ще дальші зиски від капіталу змінного першого відділу продукції.

В другому відділї продукції прибуває новий вклад змінного капіталу і іде дальше оброблїннє отриманого капіталу матеріялового. Рахунок зисків сього другого відділу продукції буде складатись; а) з рахунку дальших зисків від капіталу змінного першого відділу продукції, б) з рахунку зисків капіталу змінного другого єї відділу.

З сього другого відділу виходить знов капітал матеріяловий в дальшій стадії свого оброблїння і знов в сій формі передає третьому відділови: а) права на дальші зиски від змінного капіталу першого відділу, б) права на дальші зиски від капіталу змінного другого відділу. Вклад капіталу змінного в сьому третьому відділї продукції доповнить ще сей рахунок зисків, в) зисками від змінного капіталу сього третього відділу продукції.

І т. д.

Вартість матеріялового капіталу в кожнім моментї єго істнування можна завше розкласти на вартість змінного капіталу плюс його зиски за час від початкового його вкладу аж до розгляданого момента.

При такому тільки аналїзї і можемо вирозуміти ту яву, що капітал матеріяловий не тільки оплачує зиски попередному заповзятству, але і приносить їх новому. Приносить він їх, але тільки що-до форми, запозичивши від змінного капіталу його властивість приносїння зисків.

Тільки таким теж способом можемо вирозуміти, через що сума зисків капіталу не перемінить ся замітно від того: чи на більше, чи на менше відділів поділяна дана вітка продукції, дарма що в першому разї в приватно-господарській бухгальтерії рахунок зисків капіталу матеріялового буде стосунково більший, анїж в другому; через що не зміниться сума зисків і тоді, як всї відділи продукції будуть солїдарно звязані в одно заповзятство, дарма що в попередних разах лїчать ся в приватних господарствах зиски і від матеріялового і від змінного капіталу, в сьому остатному тільки від змінного.

Правда, при поділї продукції на відрубні заповзятства числять ся зиски складні (зиски від зисків) від попередних вкладів капіталу змінного і через те збільшуєть ся їх сума, але з другого боку при тому ж поділї пізнїйші вклади змінного капіталу лежать в протязї коротшого часу в продукції, анїж лежали б без такого поділу і через те сума зи-

ськів, які обтяжають остатний продукт, зменшаєть ся. Одно з другим середно рівноважить ся близько з можливим малим відхіліннєм в сю або в іншу сторону.

Таким побитом ми бачимо, що суще тільки змінний капітал приносить зиски, що через те формула зисків, виведена на підставі функціонування змінного капіталу обіймає собою яву у всій єї широчині і розуміємо, яким способом сей основний принцип суспільної економії не суперечить факту приносіння зисків материяловим капіталом в приватних господарствах, а навпаки обіймає собою сей факт і об'яснює його в істоті речи.

Після сих міркувань нашу формулу можна вважати за зарисовану досить виразно в своїх головних теоретичних рисах. Гляньмо тепер на загальний єї стосунок до дійстного житя. Такий перегляд визначать нам пункти, з яких треба розглядати се житє за-для вирозуміння даного теоретичного задання; він приведе нас і до дальших виводів з даної формули і до постанови відносних питань для індукції.

Психічно-суспільні елєменти нашої формули — обачність економічна, обмежована певним протягом часу і стимул економічного індивідуального інтересу.

Вводячи уперве в виразно зарисованій формі перший з сих чинників, я вважав за потрібне сказати про нього слів кілька в попередних увагах, там я і визначив обсервацийні пункти для індуктивної його студії. З становища, з якого тепер розглядаємо нашу формулу зисків, з становища стосунку єї до дійстного житя — нема, здаєть ся, потреби осібно його розглядати. Він обмежовує поле дїяльности економічної, яке активно заповняє чинник індивідуального інтересу, через те з проявами сього остатнього чинника безпосередно вяжеть ся питанне про стосунок нашої формули зисків до дійстного житя.

Не вдаючись поки-що в розгляданнє, чи і в якій мірі і формі індивідуалїстичний стимул матиме вагу в будущині, загальної його ваги в досьогочасному житю суспільному не можна заперечити. Але може він мати більшу або меншу вагу в уґрупованню відносних стосунків залежно від різних обставин, далї може він виражатись в той або інший момент в різних формах, а все те вяжеть ся з стосунком нашої формули до дійстного житя.

Так в нашім попереднім виводї ми допускали, що як зиски капіталу пересягнуть ту міру, яку ми вивели в нашій формулї, то стимул індивідуального інтересу змусить продуцентів, обпертих на стосунково меншім капіталї або робітників пролєтаріїв звернутись до капіталїзування і таким способом обнизити зиски до норми, що згоджуєть ся з формулою.

Але-ж такому їх прямуванню можуть перечити різні правні перепони (на пр. кастові, станові або цехові обмеження поля економічної діяльности), опріч того побіч правної свободи може істнувати фактична неможливість використувати єї в інтересах нового капіталїзування. Заробітки можуть бути такі малі, що відкладати з них на капіталїзуванне якусь частину стає зовсім неможливим.

В таких разах дійстне житє може значно відхилятись від даної формули. Коли і в якій мірі істнують варунки, які сприяють складови житя згодному з нею — можна довідуватись тільки індукцийно. Взагалї тільки можна сказати, що як правні перепони не суперечать інтересам працї, як зростають справжні заробітки робітників, то зростають і варунки, котрі — caeteris paribus — сприяють складови житя згідному з даною формулою.

Істнують і інші технічні і суспільні варунки, що перечать або сприяють тому, що б стимул індивідуального інтересу вистачав для уґруповання яв дійстности згідно з тенденциєю, зазначеною в нашій формулї.

Так просторий розвій заповзятств ослабляє шанси тих, що хотіли б вибитись з під залежности від капіталу, який тягне надто великі зиски. Ту ж трудноту збільшують синдикати заповзятців і різні форми з мови капіталїстів. На відворіт — територияльне і технічне розширенне поля працї, конкуренция капіталїстів, розвій асоцияцій дрібних капіталїв, зріст робітничої солїдарности — сприяють складови дійстних яв, згідному з тенденциєю, зазначаною в нашій формулї.

Як і на скільки складають ся варунки дійстного житя в тому або іншому напрямку; як вони на себе взаємно дійствують, а значить і на скільки дійстне житє сприяє або перечить рівновазї інтересів капіталу і працї — се знов може вказати тільки індукция.

Далї — економічний інтерес не єсть єдиний стимул людскої діяльности, а проте діяльність та, оперта на по-заекономічних стимулах, може мати великий вплив на склад економічних справ.

Таку на пр. вагу має численний склад і зріст людности. Можемо допустити, що всї інші обставини сприяли б рівновазї інтересів капіталу і працї, але дуже міцний зріст людности протиборе сї обставини. Питанне про те: чи, в якій мірі і при яких обставинах принцип зросту людности підпадає під вплив економічних інтересів — єсть одно з найповажнійших питань, які повинна собі постановити індукцийна студия яв економічних.

Наконець — треба памятати, що всї чинники суспільного житя підпадають під різні модифікациї в історичному розвою суспільности, що модифікациї сї дотикають ся і до стосункової інтенсивности чинника

і сфери його стосування. Під се загальне право підпадає і чинник індивідуального інтересу в житю економічному.

Інтерес сей має речовий вираз в власности — отже в еволюції власности найбільше знайдемо указок на історичні модифікації інтенсивности і сфери стосування економічного індивідуального інтересу.

Модифікації сі, як взагалі модифікації по всіх підставах суспільного житя, не йшли виключно по одній абсолютній прямій лінії, а підпадали під колиханнє в сю або іншу сторону. І не диво: викликались вони і технічними обставинами економічного житя, і бажаннєм дужчих ґруп людности вдержати за собою добуті вже результати економічні, і зростом нових ґруп і боротьом з давними, і безпосереднім віднором тих, для кого були найважчі дані обставини побуту, і впливом ідеальних аспірацій, і інтервенциєю державної власти то в інтересах єї сили, то в інтересах тих або інших верств суспільности, то сукупним дійством кількох з сих чинників, то посторонними явами, які посередно впливали на уґрупованнє економічних стосунків. А проте, не дивлячись на різні колихання модифікацій в даній сфері житя під впливом різноуґруповання згаданих чинників - можна додивитись до загального їх напрямку.

Не тут, не в сих теоретичних преліміпаріях місце для систематичного перегляду відносних яв; в другій частині сеї праці найдеть ся для нього більше фактичного материялу — тут обмежуюсь тільки тим, що нагадаю здебільшого найголовнійші прояви даної еволюції.

В початкових суспільностях трафляло ся, а по-де-куди трафляєть ся і доси, що чинність звернена на вдоволіннє голоду — не задержуєть ся перед з'іданнєм убитого чоловіка.

Як що технічно-господарскі обставини засилять майно відрубних людей, тоді вже більшу вагу має грабіж майна; вистачає тоді властителя вбити, що б не перечив рабункови.

Більший розвій технічно-господарского житя вказує на велику міць людскої праці. Тоді вже цурають ся вбивання підбитих; користнійше обернути їх на невільників.

Всі сі переміни викликає індивідуальний інтерес у всім його ґрубянстві, але технічно-господарскі обставини роблять форму його прояви мякшою.

Зворіт до невільництва викликала сьвідомість великої сили, яку має людска праця і через те суспільности держать ся дуже довго на принципі невільництва; держать ся на ньому у всій його простоті і такі блискучі суспільности як грецка і римска. Великі мислителї клясичного сьвіту не вміють подумати про суспільність без рабства; християньскі учителї ра-

дять володільцям рабів поводитись з ними мякше, а рабам слухатись властителів.

Зі зростом віди зростає тимчасом добробут тих, що вже захопили переважні становища в суспільности, формулуєть ся що дальше то консеквентнійше теория власности; не помнягчують вже єї для неймучих самі субітні і любілєйні роки, як у євреїв; зростає вона до сили консеквентного по всїх деталях римского права. Невільники — теж обєкт власности. Вчорашні грабіжники під впливом зросту добробуту і загального технічно-господарского розвою формулують даний принцип. Знають його ваготу невільники, але з другого боку інстинкт консервації добутого поставив шанці проти повторіння того складу діл, який викликав дані ваготи для звойованих в житєвій боротьбі.

На руїнах Рима зростають нові суспільности; принцип чистого невільництва, вироблений самостійно по різних суспільностях, — держить ся ще в них, але взагалї слабне з часом і уступає місце іншому; на перший плян виступає принцип підданства, glebae adscriptio. На ньому стоїть хлїборобске переважно суспільне господарство і відомо, як довго стоїть на ньому.

Відомо доволї, яким способом в більшій части Европи з'явили ся зародки великих земельних господарств. Звитяска дружина не вбиває вже звойованих, не робить їх невільниками осіб, не грабує всього їх майна. Вона поважно забирає від давних мешканців землї, накладає на них різні податки, далї прикликає їх до обробляння відібраних від них же ланів на користь нових властителів.

Дружинна єрархия переносить ся в сферу економічно-земельних стосунків, але під впливом зросту економічного житя і інстинкту консервації добутих його результатів росте прямуваннє розвязати сї звязки; зростає теория зверхнього абсолютного права земельного властителя над землею, а з нею і над приписаними до неї мешканцями підданими; екзальтуєть ся право недотичности земельної власности т. є. те достеменне право, на нерушанню якого вирїс даний суспільний устрій.

Твердо і, як знаємо, довго держить ся усе суспільне господарство на сїй підставі; зростають одначе по-біч земельної власности нові економічні сили; зростають міста, обперті на промисловій працї і в лонї їх виробляєть ся новий тип економічних стосунків; тип, обпертий на працї, правда обмежений корпорацийними інституциями, а все таки не невільничий і не підданский. Що-далї під впливом загального економічного розвою засилюєть ся становище міст; посторонні обставини (от як хрестові походи) сприяють їх зростові і слаблїнню економічному рицарского

стану; державна власть обпираєть ся на них часто, яко на противагу непокірливости сього стану.

По-біч того з різних боків зростають яви, які протиборуть уклад підданьский. Церква імям ідеалів релїґійних вказує на потребу помягчити долю підданих; реформация, викликавши загальний сьмілївійший зворіт мисли, викликає в Нїмеччинї суворий протест підданих; протести подібні по різних краях і по різних формах в'являють ся з більшою або меншою силою і хоч топлять їх звичайно в крові тих, що протестують, — відгук їх лунає яко пересторога даному суспільному порядку для одної сторони, яко традиция кривди і надії для другої. Поруч з сим розвиваєть ся дальше мисль людска; людскі ідеали, на які здавалась релїґійна традиция, з більшим натиском і сьміливостю виставляють єї антаґонїсти. Вони обпирають ся на осьвічене міщанство, що вже зросло в звичаях по-западнщаних.

Принцип підданьства падає під натиском революцийної бурі по одних краях, під впливом акциї державної власти — по других, під впливом загальних господарских обставин — ще по інших (от як в Анґлії). Його місце заступає принцип, до розвою якого прямували обставини житя сеї суспільної ґрупи, що тепер висунулась на передний плян — принцип індивідуальної свободи і вільної умови.

Далї інтервенция суспільна ограничує дїяльність індивідуалїстичного стимулу і на сьому ґрунтї реґулює в сій або іншій мірі стосунки аґрарні, втручаєть ся в стосунки найму. Головнїйші факти, звязані з сим напрямком суспільного житя, вказані в переднім слові сеї студиї.

Сими загальними згадками і ограничусь в сьому місци. Вистачають вони для того, що б констатувати загальний напрямок модифікаций границь стосування індивідуалїстичного стимула економічної дїяльности, не дивлячись на його колиханнє. Невільництво ограничує сферу стосування сього стимула, оберегаючи житє людей, істнуваннє яких перечить найбільше первобутним проявам його. Підданьство ограничує невільництво, вводячи земельний поділ підневольного чоловіка, яко варунок його заневоління. Принцип індивідуальної свободи виключає чоловіка безпосередно з сфери стосування принципа власности; з сею поправкою принцип власности, вироблений в попередних стадиях суспільного житя, робить можливим обпертн суспільний стрій на підставі індивідуальної свободи і вільної умови. Дальше акция суспільна обмежовує дїяльність індивідуалїстичного принципа і в сій сферї. Одним словом під впливом різних чинників еволюция суспільна приводить до ограничіння сферы стосування індивідуалїстичного стимула, при чому засилювались інтереси колєктивні.

І не єсть се припадковий результат. Не дивлячись на різноту чинників даної еволюції — збігають ся вони до одного пункту: обмеження індивідуалїстичного стимулу в інтересї суспільнім, дарма що-раз впливають більше ґрупи, які користують з переважного становища, інший раз ті, що добивають ся вільготнійших обставин житя, що частійше виключно еґоїстичні в інших разах і альтруїстичні причини викликають дану акцию.

Тодї, коли акция іде з боку тих, що намагають ся задержати за собою добуті вже користи — причини акциї, що змушують до неї, — інтерес даної ґрупи, а не загально суспільний. Але-ж, бажаючи обгородити неприступно добуті вже результати, заінтересовані ґрупи накладають звичайно з найбільшою силою заборону на ті дотеменні способи нарушіння суспільних інтересів, якими вони самі користувались тодї, як ще добували дану позицию, і таким способом вводять в звичаєву етику і позитивне право неґацию тих проявів індивідуалїстичного стимулу, що ламають чужі інтереси, які в попередній добі найтяжчою вагою лягали на житє суспільне.

Тодї, як акция іде з боку тих, чиї інтереси невдоволені устроєм даного історичного моменту — напрямок їх дїяльности іде, само по собі, до того, що б обмежувати істнуючі в даній суспільности форми проявів індивідуалїстичного інтересу.

В однім і в другім разї, і тодї як акция іде з боку ґруп, що добули собі користне становище в суспільности, і тодї як виходить з боку ґруп покривджених — прямує вона взагалї до обмеження проявів індивідуалїстичного стимулу, з тїєю тільки різнотою, що в першім разї обмеження мають на метї протиборотн такі форми проявів індивідуалїстичного інтересу, які в попередньому житю ламали найбільше інтереси колєктивні і таким способом замикає цікл тих нарушунній, в другім — акция протиборе важкі для інших прояви індивідуалїстичного стимулу, що істнують в даному часї.

Акция побічних, заінтересованих тільки посередно сил, прихиляючись до сеї, чи до іншої ґрупи, не вносить в данім разї нового самостійного елємента.

Акция во імя ідеалу хилить ся звичайно в напрямі колєктивного інтересу. Зростаючи на підставі ширшого сьвітогляду, ідеальні концепциї ґравітують натурально не до часткових інтересів, а до інтересів ширшої суспільности і як що опір тут ведеть ся, то він дотикаєть ся частійше до стосування, аніж загального критериа яв суспільних. В загальнім результатї ідеальні аспірациї переважують на бік переваги колєктивних інтересів над приватними.

Таким побитом ми бачимо, що еволюция суспільна веде неминучим способом до обмеження повагом проявів індивідуалїстичного стимулу во ім'я інтересів колєктивних; відаємо, що даний момент історичного житя — момент живої, сьвідомої акции в сьому напрямі.

Під впливом зазначеної еволюції выросло в теорії таке питанне: чи дальший розвій суспільности лишить в основі економічного єї житя чинник індивідуального інтересу, проводячи тільки дальше правні і фактичні обмеження його, чи може виключить він зовсім сей чинник з сфери економічного житя і на його місце постановить чинник колєктивного інтересу.

Єсть школи, що гадають собі, що се й єсть будуща форма суспільного житя економічного. Арґументацию на користь сеї думки можна выразити так:

Досьогочасний досьвід вказує нам, що прояви індивідуалїстичного стимулу в економічному житю, що сприяють одним ґрупам суспільности, розвивали ся з кривдою для других. Ті форми проявів сього стимулу, які давали одним ґрупам безпосередню власть над людскою особою інших ґруп суспільних, відкинуло сучасне позитивне право і звичай цивілїзованих суспільностей.

Інтереси індивідуїв по всїх суспільних ґрупах мають однакове право проявляти свою силу, протеж надія, яку колись покладали на такий суспільний устрій, не справдилась. Змінялись форми — зісталась істота експльоатації чоловіка чоловіком. Історичний процес поступінного ограничіння сферы стосування індивідуалїстичного стимулу в економічному житю не тільки не задержався при даному леґальному визволїнню індивідуалїстичних інтересів всїх суспільних ґруп, але навіть заслив ся в своїй істоті і пошвидчав в свойому темпі під натиском дійстних обставин, що викликані були даним правовим ладом. Втративши надію на лучший склад суспільного житя під пануваннєм індивідуалїстичного принципу і продовжуючи льоґічно попередний процес ограничування його, — суспільність перейде неминуче до зуповного його виключіння з економічного житя.

Занехавши зрадливий принцип індивідуалїстичної діяльности і відвічальности, передасть вона дирекцию своїх економічних справ таким або іншим орґанам колєктивного інтересу. Сучасний стан продукційної техніки, який выразно виявив перевагу продукції в великих розмірах і таким способом ослабив з одного боку значінне індивідуальної ініциятиви, з другої випхнув на перший плян значінне ґуртової чинности — сприяє особливо такому напрямкови економічної еволюції. Перед очима ширшої

публіки перейшов сими часами образ головних рисів такої суспільности в відомім оповіданню Бельлямі: „В 2000 році".

В різні врешті моменти, а і в теперішньому часі різно формулуєть ся у відрубних теоретиків дана течия. Не моє тут діло розглядати по-особливі єї формули; вистачає зазначити загальний єї напрямок.

Не можна заперечити, що загальний стрій аргументації сього напрямку, наукові студиї, на які він обпираєть ся, загальний розвій гуманітарних аспірацій, з якими він гармонізує, зростаюча сьвідомість суспільних груп, яких інтереси стараєть ся він видвигнути на передне місце — надають йому поважнійше місце і в теорії і в житю, аніж перше думали, і треба признати, що одними фразами про утопию або здаванєм на оптимістичні афоризми школи свободної гри інтересів не можна перейти над сим питанєм до денного порядку.

Проте ж не здаєть ся менї, що б головна основа даного напрямку: анїгіляция індивідуалїстичного стимулу в економічному житю була вірною формулою житя економічного в будущинї, беручи на увагу тут той єї віддаль, до якої може сягати в даному часї людска мисль.

Головні хиби даного напрямку я бачу в тому, що виводи, які тут роблять ся, сягають дальше, аніж позволяють підстави, на яких вони обпирають ся, що роблять ся вони недоволї оглядаючись на різні боки житєвих явів, що головний обєкт боротьби даного напрямку, — стимул індивідуального інтересу в економічному житю, — аналїзуєть ся тільки в даній сучасній формі його проявів, не розглядаючи дальших можливих модифікацій сфери його стосування.

Зважу ся об'яснити тут трохи ближче попередні уваги.

Правда, що загальна еволюция економічна обмежувала новагом сферу стосування індивідуалїстичного стимулу, але між обмеженнями якого небудь чинника і його анїгіляцією зовсім єсть істотня різнота. Ограничіння, які проводились історично в сфері стосування індивідуалїстичного стимулу, мали переважно на метї або розширити простір стосування того ж стимулу для груп суспільних, які поставлені в тісні під даним зглядом рамки, або виняти з під його компетенції такі консеквенції односторонного його стосування, що, лягаючи надто важко на склад житя інших індивідуїв, робили їхнє право стосування сього стимулу ілюзиєю. Діло йшло не про знищенне індивідуалїстичного стимулу, а про те, що б зробити доступною для ширших кругів можливість заважити і своїм індивідуальним інтересом на житє суспільне, добитись і для них житя, незалежного юридично і економічно.

Така тривалість індивідуалїстичного стимулу економічного вяжеть ся з загальним значінням індивідуального стимулу і по інших сферах

житя. Поважна його сила виходить вже з сеї біольогічної власности, що усяке вражінне, усякий напрямок мисли і почутя не може інакше виявитись в житю людскому, як переходячи через орґани індивідуального апарата, що одержує сї вражіння, що розвиває сї мисли і почутя.

Нема великої мисли чи то в сфері чистої науки, чи в сфері стосування, нема високого етичного почутя, які б не приходили через лабораторию індивідуального мисління і почування, які б інакше популяризовали ся, як переходячи знов через ляборатории мисління тих, серед кого дані мисли і почутя ширять ся. Кожен напрям загальної мисли і почутя має в своїй традиції індивідуумн, які з особливим натиском і силою розробляли, чи проводили їх.

І через те то право свобідної мисли, право свобідного єї виголошення і критики, право свобідного руху по різних сферах суспільного житя - було спокон віку обєктом найлучших аспіраций людских, а в тій мірі, в якій з нього користують, стало таким дорогим набутком історичного житя, що його стосуванне служить за один з поважних критериїв загального поступу суспільности.

При такому загальному значінню стимула індувідуальної діяльности трудно думати, що б сфера економічних інтересів була достеменно та сфера, з якої дальший пробіг суспільної еволюції має виключити свободу індивідуальної ініціятиви. Се тим труднійше думати, як що зважимо, що загальні обставини роду людского такі, що найбільша часть його чинности мусить звертатись на вдовоління економічних його потреб. Вийшло б так, що найенергічнійший стимул людскої діяльности був би виключений з сеї достеменно сфери, в якій та діяльність найбільше проявляєть ся.

Для того, що б допустити, що суспільність буде примушена зробити такий зворіт в своєму економічному житю не вистачає вказати на трудні обставини великих ґруп суспільних під панованнєм індивідуалїстичного стимулу в даних для нашого часу границях його стосування; треба ще основно доказати, що ніякі модифікації тут не можуть запобігти злому, що воно таке нехибне, що ратуючись від нього нема чого задумуватись над відречінням від індивідуальної свободи в житю економічному і над заміною єї авторитетним приказом суспільної власти. Як що б се було доказано, як би було доказано, що житєві обставини робітничої маси не можуть бути при режімі індивідуалїстичному інші, анїж сучасні, що признанне за нею прав індивідуальної свободи мусить зупинитись завше при сьому режімі тільки іронією, яка тиняєть ся по теоретичних трактатах, а яку в житю заміняє твердий приказ пригінчого — тоді аргументация справлена супроти індивідуалїстичного стимулу в тій мірі,

в якій єї провадять згадані школи, була б досить обоснована. Доки се незроблено, треба перше вистудиювати дальші можливі модифікації сфери стосування індивідуалїстичного стимулу, модифікації в інтересї добробуту колєктивного, не доходячи до анїгіляції даного стимулу. Причинок до сеї загальної студиї найдеть ся і в цїлости сеї працї.

Додам ще тут тільки, що, допускаючи навіть в далекій якійсь стадиї суспільного житя зуповну атрофию індивідуалїстичного стимула в економічному житю, — треба все таки допустити посередні стадиї, в яких виробляють ся звичаї і нахили, відповідні тому дальшому покладаному складови житя, а такі стадиї можуть бути не чим іншим, як складом дїл, в якому індивідуалїстичний стимул, не перестаючи бути ініціятором економічної дїяльности відрубних одиниць, мусить числитись що дальше — більше з інтересами колєктивними.

Се сказавши — переходжу до дальшої студиї над частковою теоремою, яку маю в сьому місци на метї.

(Далї буде.)

ДИТИННИЙ ВІК Т. Г. ШЕВЧЕНКА.

(КРИТИЧНО-БІОГРАФИЧНИЙ НАРИС).

Написав

О. Я КОНІСЬКИЙ.

Вступне слово.

От вже тридцять другий рік іде з того часу, як помер Тарас Григорович Шевченко, а у нас і досі нема не тілько доброї і певної, а навіть більш-менш докладної, житєписи його; того поети нашого, що, як справедливо промовив російський критик Аполон Григорєв,*) „став „останним кобзарем і першим великим поетою нового великого письменства Славянського сьвіта“. Варто уваги ще й те, що за межами Росиї більш зроблено за для правдивої і безсторонної оцінки творів і житя Шевченка. Воно правда й те, що списати певну, доклавну житєпись Шевченка і безсторонню оцінку єго творів, — значить списати історию просьвіти, культури і житя соціяльного Росиї взагалі, а найпаче Украіни і стосунків до неї російського уряду і осьвіченої громади, починаючи з рр. шестисятих XVIII. віку. Шевченко промовив велику правду, написавши в своїй автобіографії, що „історія його житя є частиною істориї єго рідної Украіни“. Дійсне: наймення і житє Шевченка так міцно споєні з житєм і долею українського-руского народу, що роз'єднати їх жадним чином не можна. Шевченка, каже М. І. Костомаров, немов би сам народ вибрав з поміж себе і послав його сьпівати замісць себе, та в пісьнях тих повідати людям — народне горе, сум, скорботи і бідованнє. Пісьні Шевченка то пісьні-слези зрабованої і зневоленої душі цілого народу.

В цілому сьвіті не можна вказати другого великого поети, щоб був таким як Шевченко близьким до народа, таким зрозумілим народови. Хоча в Шевченкових творах вельми багацько таких, де він геть-геть висше витає над народним сьвітоглядом в сфері гуманности і загально-людских ідеалів; але й там, як і скрізь він нігде не відчахаєть ся від народа,

*) Время, Апрѣль 1861 стор. 636 – 637.

не відривається від народности: він скрізь, завжді та ще й преглибоко зістається суще народним, національним. Се через те, що він і єго муза родили ся і зросли на ґрунті народної української історії: він згуртував в собі усі національні і добрі і лихі сторони; усі радощі і скорботи колєктивної душі народної. Тим то його наймення і твори придбали собі такої ваги і популярности, яких не досягав під сїлською стріхою жаден з великих поетів.

Видима річ, що не легке дїло списати житє такого видатного чоловіка, яким був Шевченко, а тим паче трудно зробити певну оцїнку його творів — поруч з істориєю і оцїнкою культури росийської. За для такої праці в Росії що не прийшов час, тай де інде нині дїло се ще не можливе, через те, що ще є прогалини, незаповнені житєписним материялом. Одначе-ж можна і треба критично розглянути той материял, який є, звести його до купи і списати хоч нарис докладної біоґрафії Шевченка. От до сїєї праці я і взяв ся: але я не певен, що зроблю її цїлком дотепно, без догани. Я робитиму, як зумію, уважаючи, що я тілько стежку протоптую до списання Шевченкової житєписи. Прийде колись хтось більш за мене вдатен і зробить лїпше, а я буду щасливий вже з сьвідомости, що й моєї праці є зерно. Тим часом може будуть оголошені урядові документи з процесу Шевченка: як от донос на його, слїдство над ним у Київї, в Петербурзї і т. ін.

Перші звістки про житє Шевченка були надруковані в журналї „Народное Чтеніе“ (1860 р. кн. за лютий) в автобіографичному листї поети до редактора того журнала, нашого-ж таки земляка-полтавця, до Олександра Оболонського. Лист той писаний 18 лютого, а зарік і автор його преставив ся.

По смерти Шевченка материял про його житє почали збирати його приятелї і знаємі. Перш за всїх надруковали д. д. Жемчужников, Лазаревський, Чалий, Костомаров і інчі в „Основі“ 1861 і 1862 р хто споминки, хто листи і т. інч. В „Основі“ ж надруковано „Дневникъ“ Шевченка, писаний поетою за недовгий час і майже на останку вже свого віку. „Дневникъ“ вельми коштовний материял житєписний: на жаль його друковано з значними прогалинами. Нині „Дневникъ“ в дорогоцїннїй колекциї д. Василя Тарновського. З того часу, як спинило ся видаванне „Основи“, спинило ся було і друкованне в Росії материялів про житє Шевченка; аж доки в Москві р. 1874 редакция народного журнала „Грамотей“ не надруковала праці В. П. Маслова: „Тарасъ Григорьевичъ Шевченко“. Отся невеличка книжечка — на 56 стор. має значну заслугу: вона стала Україні в великій пригодї, бо вона зворушила чимало

сонних людей; вона, так сказати оживила і викликала на сьвіт Божий нові споминки про Шевченка, нові матеріяли житєписні.

Перегодом — р. 1876 видано в Празі Шевченкові твори в двох томах. При них подано споминки про Шевченка М. І. Костомарова, І. С. Тургенєва, Я. П. Полонського і Михайла Микєшина. Житєписї поети не подано і на жаль твори Шевченка не гаразд були перевірені: до другого тому були навіть заведені, яко Шевченкові вірши, давним давно вже надруковані: Афанасєва Чужбинського*) „Гарно твоя кобза грає“ (Молодик р. 1843) і Петренка**) „В альбом“ („Южный Русскій Сборникъ Амвросія Метлинського“, Харьків, 1848). Знов пісьля закону 18. Мая 1876 р. мляво йшло оголошуванє біографічних материялів. Нарештї р. 1882 д. М. К. Чалий видав у Київї книжку „Жизнь и произведенія Тараса Шевченка“, справедливо додавши, що вона „сводъ матеріяловъ“. З того часу на листках „Кіевск. Старины“ і по інших виданнях оголошено чимало зовсім нового материялу про житє Тараса Григоровича; де-що було і в галицьких виданнях („Зоря“, „Дїло“, „Правда“). Найбільше-ж прийшло його до рук д. Чалого; а він, — пошли йому Боже віку довгого та здоровля доброго! — дав мині переглянути те, що стосуєть ся до дитинного і парубочого віку Шевченка. Опріч того й самому мині поталанило розжити ся на деякий материял, досї невідомий і неминуче потрібний за для певної житєписї Батька нашого слова, або як 30 років назад мовляв Григорєв „зорі того письменства, що тоді тілько що починало ся“.

Отже перш, заким почну оглядувати та гуртовати оголошений і зібраний материял про житє Шевченка, мушу сказати кілько коротесеньких слів про наше письменство до Шевченка.

Відома річ, що українсько-руське народне слово — творами самого народу: його думами та пісьнями — славне на цїлий сьвіт. Богатство змісту, міц і висшина духу і ідейности; ширина сьвітогляду, сьвіжість малюнків і яркість кольорів, — от головні частки поетичної творчости народної в думах та пісьнях українських.

Не згірше стояла з давної давнини, відповідно своєму часу, і писана словесність, коли брати за сьвідка літературний памятник з XII. віку, відоме „Слово о полку Ігореві“.

Маючи такі добрі завязї, українсько-руське слово повинно-б, йдучи шляхом природного розвитку, без перешкод, іти шпаркою ходою поступовною і, певна річ, досягло-б зросту не менш того, якого досягли літе-

*) Шевчепкові, стор. 102, підписано Чужбинский, дата р. 1841.

**) Дивлю ся на небо... стор. 32.

ратури інших народів. Але-ж, починаючи з віку XIII. історичне житє України-Руси почало складати ся і зложило ся так не гаразд, що не сприяло воно розвиткови і зростови народно національного письменства. Навпаки письменство наше зустріли, тай досї ще зустрічають, такі ворожі обставини і умови околишні, що своєю силою та вагою спиняли і нинї ще приголомшують наше слово; не давали і не дають йому іти свобідно до відповідного культурного зросту. Лишень в другій половинї XIX. віку, певнїйше вже під сам кінець його, в одному кутку українсько-руської землї почало трохи прояснювати ся, заняло ся наче на день і повіяло чимсь ніби похожим на те сьвіже і тепле повітрє, що не спиняє волї людського духу і добродійно може впливати на потужний, культурно-поступовий розріст народно-национального слова.

Лиходійні історичні вчинки і ворожі відносини до України-Руси елементів, неприхильних до єї житя самостійного і народно-вільного, примушували її усї свої лїпші сили споживати на боротьбу материяльною силою своєї волї, віри, свого народно-национального істнованя. Тим то мало хто з Українців захожував ся і пикловав ся обороняти край зброєю духовою; силою осьвіти, культури і цивілїзациї. Були люде, що добре тямили велику міц сієї зброї, як напр. Константин Острожський з початку XVI. в., митрополїта Петро Могила через 50 рр., Гетьман Іван Виговський і інчі, але-ж заходів своїх не можна їм було простати широко в масу, бо в краю раз-у-раз браковало потрібного спокійного житя і згоди з сусїдними державами. Скоро на Україні займав ся промінь национально-просьвітний, або взагалї культурний — ворожа сила або гасила єго, або пильновала спожити його собі на користь. Така тенденция переходить червоною ниткою через усю історию сусїдних відносин до України і до єї национально-народного розвитку поступового.

З часом, коли внутрішні чвари, усобиці і війни з сусїдами втихомирили ся хоч трохи, край зазнає великого економічного лихолїтя, як напр. в кінцї XVII. і з початку XVIII. в. страшенний голод і еміграцию *) з однієї половини України на другу; або хоч би й „прорубуваннє“ українськими силами „вікна в Европу“. Петербург, Ладожский канал і т. і. — то памятники руїни справленної по Україні з початком XVIII. віку. Край тодї страшенно зубожів. Де в народї убожество, злидні там осьвіта і письменство нїколи не спроможуть ся на добрий розвиток. І школа стояла тодї так, що не могла сприяти розвоєви письменства: своєю схоластикою і не відповідним часу і потребам края прямованнєм, школа,

*) Костомаровъ. Ист. Мон. т. XVI. стр. 161 і далї

маючи за керманича духовенство, не спроможна була високо підіймати осьвіту і письменство.

Небавом по лївобережній Україні розпочали ся переміни в політичному і соціяльно-економічному устрою, добутком котрого стала одірваність інтеліґенції од народу і темнота маси. На правому боці Дніпра одірваність шляхти од народу і розєднаннє їх інтересів стало ся геть ранійше ніж на лівому боці. Правобережна шляхта, приваблена інтересами шляхти польскої, покинула батьківску віру, звичаї і мову; окатоличила ся, ополячила ся, відчахнула ся від свого народу і опинила ся на становищи ворожому просьвітним і культурним інтересам народної маси свого краю. Теж саме постигло і лівобережну Україну в другій половині XVIII. Але зерна сего лиха сіяно ще з початку того віку. Тут склали ся такі обставини ще з початку XVIII. в., що в Гетьманщині чуло ся народне незадоволеннє, повстало тасованнє станів людности і місць житя. Козаки, пригнічені службою то в чужині то для чужини, з доброї волі переходили на посполітих, а поспільство рвало ся до козаків в підсусідки. Інчі з посполітих з власними грунтами і землями підпали під панів, котрих цар наділяв універсалами на маєтности. Сьмілівійші з таких тікали з Гетьманщини або на правобереже, або на московські землї. На правобереже вабили обіцянки польских панів надати зайдам великих вильгот. Зайди, що осїли ся на суміжних землях московських панів, небавом зазнали зовсім іншої долї, ніж яку обіцяли їм пани і мусили тікати; „але пани тієї країни Полянські, Тургеневи, Стремяухови, Дурови і інчі, каже Костомаров, так потуряли своїм норовам, що наймення їх лишили ся до нашого часу в народних переказах, яко іменя розбишаків. Вони зібравши власних крепаків, погнали ся за українцями, руйновали села, нападали на людей серед шляху, ловили, били, мордовали і вбивали на смерть, не даючи пощади ні жїноцтву, ні дітям.*)

Чимало українців з тих, що попереходили на Слободщину, спізнавши лад урядования московських воєвод, теж мусїли втікати.**) Одно слово: народ тиняв ся не знаходячи захистку.

Лїпші осьвічені люде, що постачала Могилянська академия, чи так, чи інак були здебільша примушені працьовати не в рідному краю і не єму на користь. Руїна така ішла повагом, аж доки, справивши Румянцовщину і зруйнованнє Сїчи, не пришла до крепацтва; доки вчорашню старшину не одягла Москва в мундір „благороднаго россійскаго дворянства“. Разом з тим „дворянство“ почало цурати ся национальних зви-

*) ibidem.
**) ibidem.

чаїв; покинуло рідну мову, почало денаціоналізовати ся. Зрабовавши рідний народ і сама повернувшись в неволю чужого ладу і уряду, лівобережна шляхта геть чисто занедбала національно-просьвітні інтереси свого народу. Правда, кілько разів трапляло ся їй обзивати ся про потребу орґанізації на Україні середних і висших шкіл,*) але-ж про ті школи дбала вона в інтересах власних, а не народно-масових. Середні і висші школи, які почали заводити по Україні з початку XIX., для маси були зачинені, уже через те лишень саме, що науку в них проважено не національно-народною, а чужою, незрозумілою народові, мовою. Нові школи і про шляхту зробили ся жерелом асиміляції, ще гіршого роз'єднання шляхти з народом. Духовенство, стративши характер виборний, зробило ся спершу кастовим, а перегодом і чисто-уряднищким. Де-хто з духовенства опинив ся в просьвітних і соціяльно-економічних відносинах до народу на становищи такому-ж самому як і дворянство.

Таким чином українська інтеліґенция, покинувши рідну мову, тим самим стала недбалою і ворожою до розвитку осьвіти народу і національного письменства. Найголовнійший цемент, що перш за все єднає і міцнійше над усе споює народ з інтеліґенциєю, рідна народна мова була знехтована. На обох половинах України стало дві мови: панська — на правому боці польска, на лівому московська — і мужича, народно-национальна. Той орган, та зброя, що скрізь по сьвітах і більш за все сприяє переливати сьвіт і культуру зверху вниз — зробив ся тепер чимсь таким, що раз-у-раз нагадувало народови в розмові з паном про крепацтво і помимо волі народної роз'ятрювало болячку ворогування двох станів людности. Крепацтво наложило на український народ неволю особисту і в істоті не таку тяжку, як крепацтво духове, кайдани темноти народної: їх сковала українська інтеліґенция тим найголовнійше, що відцурала ся народної мови і засипала ту керницю, з якої всюди і скрізь плине осьвіта і культура з гори в долину.

Таким чином в останній четвертині XVIII. в. українську народну масу обгорнула з усіх кінців густа хмара темноти і неволі житя і духу. Зрабований і зневолений народ мовчки перебував в злиднях; мовчки в непросьвітній темноті, позбавлений усіх прав горожанських робив не на себе, працьовав на своїх гнобителїв. Усі інтереси маси стали супротилежними інтересами володарів „кріпостних" душ. А ліпші українські інтеліґентні сили працьовали теж не на рідний край. Україна своїми силами збога-

*) Див. Наказ в Комісию Катерини II.

чувала і оздобляла польське, а ще більше московське письменство. В сему разї досить згадати Гнїдича, Бантиш-Каменського, Гоголя*) і інч.

Натуральна річ, що такі лиходійні обставини не могли сприяти розвитку українсько-руського письменства. Кому єго треба було? Інтеліґенцию годовало письменство польске як московске. Духовенству навіть забороняли в духовних школах учити рідну мову. Митрополіта Самійло Мисловський веліВ руську мову учити „по граматикѣ Господина Ломоносова". Нарештї народна маса була голодна і темна: книжка хоч би й була так не про неї!

Письменство в загалї є така чутка квітка, що про свій зріст і розцьвіт вимагає, яко мога, більше волї житя, волї духу і сьвіту та ще сьвіту; а у нас на Українї-Руси, починаючи з XVIII. віку, всего отсего браковало. Україна походила на темний льох, куди ледві в маленьку щилинку пробиваєть ся інколи сьвіт і соняшний промінь.

Отже в сему лиху українське слово по неволї мусїло занїмити, але воно не вмерло, а тілько чевріло і ждало свого месиї, — не ченця-схоластика, не пана-крепака, а рідного сина народу. Предтечею сего месиї явив ся дяконенко Іван Котляревський в Полтаві. На голос його обізвали ся Боровиковський Левко, Гулак-Артемовський Петро, Квітка Григорій, Бодянський Осип і інчі. Твори їх писані национально народною мовою. Україна, найпаче на лївому боцї Днїпра, повитала прихильно, хоча й не так широко, як би треба; та і взагалї твори українсько-руських письменників до Шевченка не вельми розворушили Україну, повиту темнотою і здеморалїзовану крепацтвом. Письменники того часу не підняли українського письменства на ту висшину, з якої б воно потужною, сьвіжою цївкою животворною, будило-б людей, плодило людську думку, заводячи її до житя практичного. Причиною тому було — перше те, що велика більшість української інтеліґенциї покоштовала вже асимиляциї, а маса була темна і убога, до неї книжка майже не доходила; коли на яку сотню людей і трапляла ся одна письменна людина, так книжка була вельми дорогою, щоб її спроможно було купити. Другою причиною тому, що твори українських письменників до Шевченка не мали великого впливу серед інтеліґенциї більш осьвіченої, було те, що творам тим, при всїх їх достоїнствах, браковало дечого: були вони мало ідейні, як з погляду национального, так і з погляду загально поступового. Письменники наші майже зовсїм не займали головнїйших нужд і пекучих потреб осьвітних

*) Великорускій критик Григорєв („Время" 1861, Апрѣль) справедливо сказав, що „Гоголь поставилъ себя въ ложное положеніе — быть по этомъ совершенно чуждаго ему великорусскаго быта". За нашого часу ми з невеликою одміною повинні теж саме промовити про дд. Б. Короленка, Потапенка і інчих українців.

і соціяльно-економічних, найпаче найгіршого лиха України — народної неволі. Один тілько Гулак-Артемовський вдарив був і вдарив гучно по головнійшій і найбільш наболілій струні народного бідування, та не надовго залунав його голос. Хоч він про цензуру і вкрив зрабованого і зневоленого чоловіка-мужика шкурою „Рябка“, одначе винародовлений пан-крепак вгадав, який то „Рябко“, і автор „Пана та Собаки“ мусів замовкнути.

Вже-ж нїхто з людей тямущих та безсторонних не відважить ся докоряти українських письменників до Шевченківського часу за те, що вони не попередили свого часу і лишили ся дїтьми його. Тодї ще й по краях геть більш за Україну цивілїзованих і осьвічених мужик не виступав, коли не героєм, так хоча добродїйним дїячем в творах поетичних: поети не показували в своїх творах тяжкого бідування мужика; в сему разї наш Гулак-Артемовський усїх попередив. В Европї того часу лунали голоси геніїв слова, напр. у великоросів — Пушкин; у Поляків — Мицкевич, у Англичан — Байрон; а де в творах їх знайдемо мужика, яко героя? Великий майстер-художник росийского слова, Пушкин, нїгде нї разу не обізвав ся навіть про знесеннє крепацтва! А тим часом в Росиї вже був тодї чималенький гурт людей, що добре добачав, яке велике лихо народне коїть крепацтво! Перед очима Пушкина вже був і Радищев і 14 грудня!

Коли-ж в другій четвертинї XIX. віку, властиво під кінець 30 рр., у Нїмців виразно озвав ся мужичий голос в творах Авербаха, так тодї-ж саме і на Українї залунало ясне, виразне национально-народне ідейне слово за мужика, за цїлий народ. Голос за український народ, за українських мужичок і мужиків обізвав ся з уст поета мужика-крепака: і голос той був потужний, з великим вплывом. Поет-крепак вийшов з убогої сїльскої хати; він на всему собі зазнав силу і вагу окремої неволї крепацтва; він переняв в себе увесь біль зневоленої народної душі, усю істоту народного сьвітогляду і в своїх творах поетичних чарівною мовою народною і її чудово-прегарними формами висловив те, що боліло на самому днї народної і национальної душі. Хоча і як превисоко в своїх творах наш поет-крепак ширяє в сферу загально-людських ідеалїв гуманних; хоч як високо ті ідеали понад народним сьвітоглядом української маси, а про те поет наш і в тій високій сферї лишив ся поетом чисто і глибоко народно-национальним і дїйсне, як промовив росийський критик Григорєв, став „останним кобзарем і першим великим поетою нового великого письменства в Славянщинї“. Тому то наймення Шевченка стало безпутним і набрало ся, кажу вдруге, як і твори його, такої популярности, якої не придбав собі під сїльскою стріхою нї оден з поетів.

Треба ж сказати, що вплив і популярність творів Шевченка далеко ще не досягли свого зеніту, єдине через те, що спиняють їх, як ворожі обставини, так і право власности на видання творів поети. Слава і вплив творів Шевченка ще геть в будущині; вони зростають вкупі зростом українсько-руського народно-национального розвитку на грунті історії, на грунті котрої, на грунті народно-национальної душі, зріс і сам Шевченко.

I.

. . . . . як побачу
Малого хлопчика в селі
Мов одірвалось од гіллі.
Одно однісеньке під тином,
Сидить собі в старій рядині,
Мині здається ся, що се я,
Що се ж та молодість моя!
Кобзарь I. 233*).

Тарас Григорович Шевченко-Грушівський родив ся в Звенигородському повіті Київщини, чи, уживаючи урядової терминольогії, Київської губернії. Глянувши на карту Київщини бачим, що Звенигородський повіт головою межує з повітом Каневським, (де покоять ся кістки Шевченка); в ногах Звенигородського повіту лежить Херсонщина; на захід сонця він межує з повітами Таращанським та Уманським, на схід з повітами Черкаським і Чигиринським. Обширом Звенигородський повіт займає ледви 63 квадр. милї, а людности на сему обширі близько 200 тисячів. Панує людність українсько-руська, бо єї 90%, а самих крестян („мужиків“) 85%. Таких панів, щоб признавали ся до национальности народної маси — нема. Пани переважно Поляки, або „обрусителї з москалів та з нїмців; де-не-де зустрінеш пана „обще-руса“. Звенигородський повіт — країна чисто хлїборобська. Колись пишали ся тут чумачество, садівництво і пчільництво; але чумачество не встояло проти конкуренції пари і, натурально, мусїло зникнути. Через значне малоземеле, через великі земельні податки і високу аренду за землї та через народню темноту зникає і садівництво і пчільництво.

З усїх повітів Київщини — повіт Звенигородський видаєть ся природною красою. Вітки карпатських гір перерізують єго і вздовж і впоперек; найвисший шпиль горбів сягає до 700 ступнів. Тим то більша частина повіту, найпаче південно-східний куток, горбковата, хвиляста. З півночи на південь плине по повіту річка Гнилий Тикач, приймаючи

*) Цитати з Кобзаря беру з видання р. 1876. Прага. Римскі цифри визначують том.

в себе чимало невеличких дониливів Шполу, Попівку, Посоховату, Ольшанку і ін. Говорячи в загалі — обшир Звенигородського повіту, не маючи характеру країни лісової, не набрав ся і характеру країни чисто степової. Тут зустрінеш, правда, степову рівнину, заслану зелено аксамітовим килимом, але вона не вельми велика і — глянь! убираєть ся вона в темний ліс! Ліси теж не великі. Років з нівсотні назад в околиці місточка Ольшаної були великі ліси, та їх сплюндровали пани. Далі зустрінете прегарну долину між горбами, а там знов глибокий байрак, підперезаний гаєм. Така різноманітність надає обширу характер країни середної між степовою і лісовою. Не почуєте тут того сильного стогіну, який реве під бурю в гаю; нема тут і того невблаганного приголомшування пустині, яким дише степ в літку підчас спеки, тут усе: і густа блакіть неба, і зелений, або жовто-золотий килим землі, і гомін гаїв, і журливий вид могил і тиха течія річок, і шкляний поверх ставів мають вдачу мягку, привітну, що не озьвірює, а лащить серце ласкою ніжної нені; гріє єго теплом кохання, наливає в душу того лїризму, що вабить до спокою, до волї та до згоди і братолюбія між людьми. Найлїпшою красою природи видаєть ся північно-східний куток Звенигородського повіту. Тут на вкруги містечка Ольшаної пороскидовали ся густі та людні села, що тонуть в сутій зелені гайків та садів. Може бути, що краса природня сприяла, що в сему кутку, як і в суспільному з ним Каневського повіту, між людьми, найпаче між духовеньством живе прихильність до малярства. Правда, за нашого часу воно під'упало, але в першій половині XIX. віку навкруги Ольшаної, ледви чи було хоч одно село, що б не було в єму свого маляра. З сего кутка вийшов не один такий маляр — художник — яким був на пр. Іван Максимович Сошенко. Не мало людей відомих і в нашому письменьстві вийшли теж з сего кутка, на пр. Петро Гулак-Артемовський, Іван Левицький, брати Лебединцеви і між ними основатель Київскої Старини і інч.

Так от в сему хвилястому та зеленому кутку Звенигородського повіту єсть двоє сїл, таких, що їх по віки-вічні не забуде українсько-руський нарід і єго істория, а тим паче істория письменства українсько-руського. Вони до віку стоятимуть перед очима історії нашого народно-национального відродження. А доки житиме на землї українсько-руський нарід, доки чутиметь ся єго мова, доки лунатиме єго пісьня, доти не підуть в непамять наймення тих двох сїл. В одному з них родив ся, в другому прожив свій вік дитинний сьвіточ нашого слова, геній українсько-руського народа, той мужик крепак, Тарас Шевченко ,що „на сторожі“ біля нашої национальности; на сторожі

біля тих
Людей закованих моїх
Убогих, нищих,
Малих отих рабів пїмих“ (I. 349)

поставив слово: „не ветхеє, не древле слово розтлїннеє“, а те нове слово, що „неначе срібло куте, бите
І семикрати перелите
Огнем в горнилї“ (I. 350).

Те нове, кяжу вдруге, слово, що
„Неначе наш Днїпро широкий
Лилось, текло
І в серце падало глибоко
І нїби тим огнем пекло“ (II. 139)

Еге! отой крепак принїс на Вкраїну таке, справдї нове слово, що „люд окраденний спасе“. Тим то єго слово
„. . . . огненно заговорило
І людям серце ростопило,
І по Українї пронеслось“ (II. 171.)

Ті два села, про які іде у нас річ, Моринцї і Кирилівка. Моринцї лежать трохи що не біля самої межі Каневського повіту по дорозї з Шандерівки, а Кирилівка трохи на південь, за вісїм верств від Моринець. З початку XVIII. віку і Кирилівка і Моринцї належали до Вільшаньского „ключа“, величезних маєтностий хорунжини коронної княгинї Яблоновської. Знати, що осажено ті села давнїйше, певне ще в XVII. віку, бо відомо, що р. 1730 в Моринцях було 50 дворів посполїтих, а в Кирилівцї р. 1741 було 130 хат посполїтих з 900 людности. Ще в першій половинї XVIII віку в обох селах були церкви греко-католицкої релїгиї во імя Св. Івана Богослова[1]). Перегодом вільшанські маєтности перейшли до рук Василя Енгельгарда, небіжа відомого ворога України Потемкина, а по смерти Василя їх одїдичів нажированний син єго[2]) Павло Енгель-

*) А нинї в обох селах деревяні церкви во імя того ж таки Святого. В Моринцях, замісць старої церкви збудовано нову 1875; а в Кирилівцї і доси стоїть церква збудована, замість старої, ще р. 1792. (Див Памятн. кн. Кіевской Епархіи 1882. стор. 75 і 77).

**) Василь Енгельгард не брав шлюбу і вмер невінчаним у Вільшаній. Містечко Вільшана, чи Ольшана за 6 верств на схід від Кирилівки, біля річки Вільшанки, де вливаєть ся в неї р. Мизинка. Вільшана відома ще в XVII. в. Нинї там самої православної людности 4000; дві церкви, одна з них збудована ще р. 1778. Жидів у Вільшаній трохи що не півтисяча чоловіка.

гард, полковник імператорскої гвардиї; він передав свої добра Фльорковскому. Вже по знесенню крепацтва Фльорковський збанкрутував і добра єго а між ними Моринці і Кирилівка за довги пішли на ліцитацию. Придбали їх якиїсь пани з обрусителів.[1])

II.

Між крепаками („посполітими“) Василя Енгельгарда була семя Григория Грушівського-Шевченка. Певна річ, що остання назва — чисто народна, або як кажуть на Україні „призвище по вуличному“. Дїд, а може прадїд Григория, Іван, був шевцем, отож син єго і став прозивати ся Шевченком. Так на Україні виникли назви: Кравченко, Столяренко, Коваленко, Ткаченко і інчі. Григорий Шевченко, як і батько єго, стельмаховав.[2]) Не відомо доси з якої речи, а вже не інакше як за згодою, а може й по приказу пана, перебрав ся жити з Кирилівки в село Моринці і тут[3]) 25. лютого р. 1814., жінка єго Катерина повила сина, нареченого Тарасом. Дитину ввели в віру 28. лютого. Христив єго священник Іван Базаринський, а хрещеним батьком був крестянин з Моринець Григорий Дяденко.

Небавом і не далї, як року 1816, семя Григория Грушівського Шевченка з Моринець знов перебираєть ся жити в село Кирилівку і тут вже Тарас Григорович перебув усї перші пятьнайцять років свого віку.

---

[1]) Нині в Моринцях близько трох, а в Кирилівці $3^1/_2$ тисяч людности. В обох селах є церковно-приходскі школи. В Моринцях школа добре упорядкована; обидві звісно провадять ся мовою российською.

[2]) Кіевск. Стар. 1889, сентбрь. 761.

[3]) Сам Т. Г. Шевченко в автобіографичному листу, писаному 18 лютого р 1860 до редактора „Народного Чтенія“, до Олександра Оболонского, написав, що він родив ся в Кирилівці; але се була помилка і стала ся вона, певна річ через те, що Тараса Григоровича перевезено з Моринець в Кирилівку таким малим, що він не знав Моринець, і, почавши памятати себе в Кирилівці, був певен, що тут він і родив ся. Помилку Тараса Григоровича, небавом по смерти єго, вказав д. Лазаревський в „Основі“ (III. 1862) потім того дд. Маслов, Варфоломей Шевченко („Правда“ 1876) і Чалий вказували на теж саме; одначе інчі люде, як от в „Русск. Старин.“ 1880 і в „Кіевс. Стар.“ д. Петро Лебединцев р. 1882 і Танько Гриневич р. 1889 все таки писали, що Шевченко родив ся в Кирилівці. Мабудь така суперіч виходила з того, що ні Лазаревський ні інчі не доводили, з якої речи вони беруть Моринці яко місце народження Шевченка. Тепер же, коли оголошено метрикову справу з церковної книги села Моринець, справку перевірену і в архиві Київської Консисторії, так не може бути жадного змагання про те, в якому селї родив ся Шевченко. Одначе „Кіев. Стар.“ — на прединво і в сему році (кн. за лютий стор. 323.) каже, що Шевченко родив ся в Кирилівці!.

З усего життя Шевченка найменше відомий нам єго дитинний вік, вік першого формулования душі, серця, вдачи, хисту і сьвітогляду поети. Певного, достеменного материялу житєписного за сей вік вельми мало. Материялом про сей вік треба брати перш завсе згаданий вгорі автобіографичний лист поети та споминки єго, порозкладувані в єго віршах, та в повістях, що писані мовою росийського; нарештї де-що з споминок родичів і знаємих нашого кобзаря. На превеликий жаль усї ті споминки короткі, часом невиразні, часом збивчиві, а інде і непевні. Скілько богатий материял про останні роки життя Тараса Григоровича, стілько, кажу я, він убогий про єго дитинний і парубочий вік. Сам Шевченко не любив розповідати про своє житє, каже Костомаров,[1]) а коли що й говорив, так завжди не договорюючи до кінця. І. Чужбинський [2]) додає, що Шевченко не любив висловлювати ся, і в загалї, каже, в єму знати було скритість.

Вистежимо-ж усе, що доси відомо нам про дитинний вік Шевченка. З того, що батьки Шевченка були крепаками — легко вже тямити, яке вони провадили житє, які у їх були материяльні обставини і достатки. Коли майже усї крепаки того часу (а то був, певна річ, чи не найгірший час крепацтва!), найпаче по Україні правобережній, жили убого, злиденно, роблячи з ранку до вечера не на себе, а на панів, так з якої-ж причини Тарасові батьки жили-б не вбого, не злиденно! Дійсне жили вони тяжко; хата їх в Кирилівці була убога, стара з почорнілою соломяною кришею.[3]) В тій хатї, опріч батьків, жило шестеро дітей: три хлопці і три дівчинї та все сама малеча; на цілу таку велику семю — один робітник — дбаха батько, тай той щодня на панщинї. Старийшому з дітей (р. 1822) ішов 15 рік, а найменше було на першому році. Очевидно, що з дітей ще не могло бути нї працї, нї запомоги, а годовати їх треба було. Тож нема нїчого незвичайного і зовсїм певне, коли поета, згадуючи батьківську хату, каже:

. . . . „там неволя,
Робота тяжкая. Нїколи
І помолитись не дають.“ [4])

Нужда та праця були в хатї батьків Шевченка такі великі, що він рівняє хату до пекла. Панщина забирала увесь час і через те, натуральна річ, — Тарас, як і інчі малі єго брати і сестри, зростав без догляду. Кому було доглядати єго? Неня що дня на панщинї, та опріч

---

[1]) Кобзарь 1876 р. VII.
[2]) Русское Слово. СПб. 1861.
[3]) Поэмы, повѣсти и разказы Т. Г. Шевченка, Кіевъ 1888 г. Княгиня 661.
[4]) Правда 1870 стор. 126.

того у неї під Тарасом було ще трійко дітей і вони, очевидно, більш за єго вимагали догляду і пиклования. На щастє у Тараса була старийша за єго на вісїм років сестра, Катерина, вона й стала єму „нянькою незабутною терпеливою нїжною“.[1]) Одначе невельми великого догляду можна було сподївати ся від дївчини-підлїтка. За доброго ладу Катерина Григоровна й сама ще вимагала матчиного догляду, пиклования і научування. Вже-ж коли мати була на панщинї, так нї в кого більш, як у неї на руках були і менші за Тараса сестри і брат і хатне і надвірне господарство жіноче: вона повинна була і корову в череду прогнати, а прийде з череди, нагодовавши і напоїти її, а може не без того, що й подоїти. Таким чином увесь її догляд за Тарасом, певна річ, не йшов далї того, що б в ранцї дитину умити, росчесати, Богу помолити да нагодовати. І Тарас цїлий день був під доглядом самого лишень Бога, на волї; ходив, бігав, вештав ся, де хотїв; бавив ся, як умів з інчими чужими дїтьми: чи то по улици, чи на городї, або в саду, чи в лїсї, чи на полї! Нїхто єго не спиняв, нїхто й не научував. За теж і вертав ся він до господи часом з гулею на лобі, часом з підбитим оком; а часом з різачкою в животї, коли наїсть ся було землї; а він любив її їсти! Так росте й за нашого часу велика сила дітей по селах без доброго догляду.

Така повна воля дитинї бігати і вештати ся, де-хотя і скілько хоче, маючи свої лихі сторони, має, одначе, й добрі: дитина сама мусить мірковати про свої забавки, привчаєть ся спостерегати і придивляти ся до всего, що дїєть ся навкруги. Так було і з Тарасом і вже-ж не спинена воля мала добрий вплив на розвиток і склад єго хисту. Ходячи по горах та по долинах, по гаях, та по ярах, сидячи біля ставу, або біля ручая в саду, він придивляв ся до всего. Хлопець, з природи цїкавий і перенятливий, він і придивляв ся і прислухав ся і переймав ся вражінєм природи: гуляне по полю вітра, гомін дуброви, пісьня соловія глибоко западали до єго в душу; природна чарівна краса місцевости вабила єго до себе, не давала єму сидїти в тій хатї, де він бачив „пекло“. На волї на просторі в душу до єго западали перші зерна сеї фантазиї, що потім розгорнула ся так широко, пишно, роскішно. В головцї у дитини грала прирожденна єму цїкавість, будила бажанне довідати ся, знати що, як і через що так стало ся і так дїєть ся в природї. На шестім, чи на семім лїтї свого віку у Тараса займаєть ся бажанне подивити ся, де кінець сьвіту,' „де ті залїзні стовпи, що підпирають небо“? Про ті стовпи, певна річ, не раз трапляло ся єму чувати з уст людей старийших. І от раз, лежачи в саду під деревом, та дивлячись на супротилежну

[1]) Княгиня 661.

за селом могилу, шестилітний Тарас цікавить ся подивити ся, що там далї за могилою? Там, гадає він, повинні бути ті залізні стовпи, що підпирають небо, там кінець сьвіту. Що як би піти подивити ся на їх?! А чом же й ні! „Піду, воно-ж не далеко". — „І я, каже сам Шевченко, пішов через долину та через леваду просто на гору. Вийшов за село; минув царину, перейшов з пів верстви полем. На полї стоїть висока, чорна могила. Я здрапав ся на неї, що б звідтіль подивити ся, чи далеко ще до тих залізних стовпів. Дивлю ся на всї боки: і по сей бік село і по той бік село, і там із за темних садів визирає церква з трома банями, з білим бляшаним дахом; і тут теж визирає з темно-зелених садів церква і вона під білою бляхою. Ні, подумав я, сегодня вже пізно; не дійду до тих стовпів, нехай завтра з Катрею. Вона пожене до череди корів, я ж піду до залізних стовпів; а сегодня обдурю брата Микиту, скажу єму, що бачив ті залізні стовпи, що підпирають небо". І він рушив назад до господи, та невгадав дороги і взяв на чуже село. Іде собі і певен, що йде в Кирилівку. На щастє єго зустріла валка чумаків: спинили; один питаєть ся у єго:

— „А куди ти мандруєш паробче?"

— „До дому".

— „А де-ж твоя домівка, небораче?"

— „В Кирилівцї".

— „Так чого-ж ти йдеш на Моринцї?"

— „Я не на Моринцї, а на Кирилівку іду".

— „А коли на Кирилівку так сїдай на мою мажу, ми довеземо тебе до дому".

Посадили малого Тараса на віз, дали єму батіг в руки і повезли. Під'їздячи до села Тарас пізнав свою хату і весело закричав: „Он-де, он-де наша хата!"

— „А коли ти бачиш свою хату, сказав господар воза, то і йди собі з Богом". І з сим словом зсадив хлопця з воза.

„На дворі вже смеркало, розповідає далї Шевченко, коли я підійшов до нашого перелазу. Дивлю ся через перелаз на двір, а там під хатою на темно-зеленому оксамитовому спориші усї наші сидять собі кругом і вечеряють: тілько моя старийша сестра і нянька Катерина не вечеряє і стоїть собі біля дверей, підперши голову рукою, і ніби позирає на перелаз. Ледві я висунув голову зза перелазу, як вона скрикнула: „прийшов, прийшов!" та, підбігши до мене, вхопила мене на руки, помчала через двір і посадовила в круг вечеряти, мовивши: „сїдай вечеряти приблудо". Повечерявши, сестра повела мене спати і, поклавши в постїль, перехристила, поцїловала і усьміхаючись, знов назвала мене

приблудою. Я довго не засипав. Я довго думав про залізні стовпи, та про те: чи говорити мині про них Катерині і Микитї, чи ні? Микита, думаю, був вже раз з батьком в Одесї і певне бачив там ті стовпи, як же я говорити му про їх, коли я їх зовсїм не бачив! Катерину можна б обдурити, та ні, і їй не скажу нічого".[1])

Сей епізод з житя Шевченка треба вважати зовсїм певним; бо про єго, опріч самого поети, повідали і інчі люде. Першим розповів про се д. Лазаревський в Основі,[2]) коли повість Шевченкова „Княгиня" ще не була надрукованою. Перегодом те-ж саме розказав Варфоломей Шевченко в своїх „Споминках",[3]) додавши і деякі подробиці. Правда, дещо в останних показуєть ся непевним, хоча автор „Споминок" і каже, що чув сей епізод з уст самого Тараса. Напр. Варфоломей каже, що коли ото Тарас вернув ся, так брат Микита хотїв єго побити, але вступила ся сестра Ірина і не дала бити, за те б то Тарас і любив її більш за всїх своїх братів і сестер. Тут очевидна помилка. Микита був тілько на три роки старийший за Тараса і тямив, що Тарас не дав би ся єму побити. Сестра Ірина, трохи чи не на два роки була молодша за Тараса і не могла вона нї заступити ся за єго нї, тим паче, „взяти єго на руки і положити в постїль". Тарас Григорович однаково любив своїх сестер і братів і до кінця свого віку, чим спроміг ся, помогав і їм і дїтям їх. Так от єго коштом контентував ся у київській ґімназиї небіж єго, син Ірини Григоровни. А Микита Григорович на проводах у Київї Тарасового тїла розповів інчий факт, що сьвідчить про те, що Тарас і малим любив братів і з малку було у єго добре любляче серце.

Не можна знов признати певним і те, що розповів Варфоломей, говорячи, що коли ото Тарас пішов подивити ся на залізні стовпи, так „прийшовши до села Пединівки, верств чотири за Кирилівкою, здивувавсь, що опріч Кирилівки є ще інчі села". Коли Тарас тодї знав вже, що є на сьвітї Одеса, так чи могло таки справдї бути, що б він не знав, що є і сусїдне з Кирилівкою село Пединівка! Нарештї Варфоломей непевне повідав, що під час того епізоду Тарасової матері не було вже на сьвітї. Сам він додає, що Тарасови тодї йшов шестий рік; виходить, що се було р. 1820. Але-ж запевне відомо, як і побачимо перегодом, що Тарасова неня померла геть пізнїйше.

В усякому разї головні риси наведеного епізоду показують нам, що Тарас був дитина цїкава, що єго вже на 6-ому роцї тягло знати, як

---

[1]) Княгиня 660—661.

[2]) Основа 1862 кн. III.

[3]) Правда 1876 стор. 68.

і що дієть ся, і на решті, що він був дитина правдива, розважна і що сестра Катерина любила єго і як змогла пикловала ся про єго. Є й другий ще привід гадати, що у Катерини Григоровни вдача була ніжна, гуманна, поетична. „На причилку нашої хати, розказує автор „Княгині“, стояла яблуня з краснобокими яблуками, а навкруги яблуні цьвітник, — коханець моєї незабутної сестри, моєї ніжної няньки. Тут до речи буде згадати і про народню приказку: „хто квітки кохає, той добре серце має.“

Таким чином запевне можна сказати, що з усієї родини найбільше пикловала ся про Тараса і найбільше впливала на єго — сестра Катерина і під її впливом зростала і розвивала ся прирожденна Тарасови любов до людий і до природи.

Патрет Тарасів на 6—7 році єго віку здаєть ся нам більш межи таким: білявий, оклецьковатий, але проворний, меткий і непосидучий хлопчик; босоногий, часто замурзаний, обірваний; добрий, щирий, цїкавий, перенятливий і пустотливий, але розважний і розумний.

Небавом в характері єго пробиваєть ся упертість; помічаємо риси неслухняности, задирливости, хитрощів і замкненности в самому собі. Сприяло сему те безталаннє, ті нещасливі обставини житя родинного, що не тілько не вилазили з хати Григория Шевченка, а що разу більш розпложували ся і позбавили малого Тараса і того невеликого догляду, який зазнав він від неней; натомісць насовуєть ся хмара негоди слїз; недоля обгортує дитину і так чіпко пристає до неї, що вже й до віку не спекав ся її Тарас Григорович! Похмурий обрій житя єго, коли трапляло ся, і прояснював ся, так не зовсїм і не надовго: тай за ті ясні години, що інколи перепадали на віку Тараса Григоровича, починаючи восьми лїт — доля вельми дорого брала з єго! За них платив він довгими годами безталання, довгими тяжкими годами; темними, кервавими, годами слїз неволї і глибочезного болю своєї ніжної душі!

III.

Ледви минуло Тарасови девять лїт, як матїр „добрую єго, ще молодую у могилу нужда та праця положила“. Неня єго померла 20. серпня р. 1823 в Кирилвіці[1]) і померла дїйсне ще молодою, на 32 році свого віку. „Помре батько, каже народня мудрость, дитина пів-сиро-

[1]) Смерть Катерини Грушівської записано в метриці Кирилівської церкви р 1823 під Ч. 6 і сказано, що померла „з натуральної болїзни“; се значить, що померла не наглою смертю, або з якої будь інчої не природної пригоди.

тини, а вмре мати, дитина кругом сиротина. А таких круглих сиріт лишило ся на руках Тарисового батька аж пять: Микита на 12, Тарас на 9-му, Ірина на 8-му, Мария на 4-му, Осип на другому році. Батько, єдиний дбаха коло такої дрібноти, обтяжений панщиною, лишив ся зовсїм безпомощен; ні за дїтьми, ні за хатою, ні за жіночою господаркою нїкому було глядїти: старийша доня єго Катерина ще за житя матері (29 сїчня р. 1823) вишла заміж в сусїдне село Зелену Дуброву за крестянина Антона Красицького.[1])

Коли в Тараса не стало ні матері ні сестри-няньки; то вже дїйсне лишив ся він без жадного догляду і мусїв ще, як се звичайно водить ся, доглядати своїх менших брата і сестер. Очевидна річ, що така дрібна семя не могла і на далї зіставати ся без жіночого догляду: треба було Григорию Шевченкови якось погадати, чим запомогти бідї і горопашному житю вдовця. Вдовіти хоч кому тяжко, а убогому крепакови та ще з такими дрібними дїтьми! Усї умови житя і хатного і родинного, усї обставини вимагали у Григория Шевченка, аби він побрав ся вдруге. На Українї, звичайна річ, удовець береть ся з удовою; з дївчат „хиба вже яка остання“ згодить ся стати у парі з удовцем, найпаче, коли у єго цїла низка дрібних дїтей. Тим то Григорий Шевченко одружив ся вдруге з удовою Оксаною. В удови, сказано: два норови, а тут ще випало так, що у Тарасової мачухи було троє дїтей від першого чоловіка. Оксана віком була ровесниця Григорию, на лихо і вдачі вона була суворої, сварливої. Не диво, що в хату свого другого мужа не принесла вона тихого кохання та спокійного житя; Шевченковим сиротам не заступила вона рідної неньї. Навпаки: принесла вона таку колотнечу і ростич, що рідна хата зробила ся Тарасови пеклом. „Хто хоч здалека, каже Тарас Григорович в „Княжнї“[2]), бачив мачуху і зведенят, той, значить, бачив пекло в найгидливійшому єго торжестві.“ Не минали у звединят-дїтей Григория і Оксани години без слїз, без бійки; не минало години, щоб між батьком Тараса та мачухою не було сварнї і лайки. У мачухи був син Степан, трохи чи не на два роки молодший за Тараса; хлопець тендїтний, легкосилий і, як зараз побачимо, доволї попсований морально. Задирливий Тарас часто єго духопелив, а за отсе мачуха і зненавиділа Тараса. Раз якось отой Степанко спричинив ся великій несправедливости над Тарасом; тяжкому мордованю єго. У хатї Григория Шевченка ква-

---

[1]) Шлюб Катерини Григоровної Грушівської записаний в метрицї Кирилівської церкви р. 1823 під Ч 4. Вінчав священник Григорий Кошиця.

[2]) Стор. 664.

теровав постоєм якийсь салдат: у єго, як про се розповіла Тарасова сестра Ірина, украдено три злоти[1]) гроший. Салдат підняв страшенну колотнечу за свої гроші, трохи не повиганяв усіх з двору. Стали шукати злодія. Мачуха звела вину на ненависного їй Тараса і хоч як Тарас не кляв ся, що не брав і не бачив тих гроший, єму не няли віри, мачуха стояла на своєму, твердячи, що гроші украв Тарас. Тарас, спостерігши, що єго безвинно битимуть, злякав ся і втік з батьківського двору і сховав ся в запущеному саду. Тут у бурянї, між деревами, ховав ся він чотири днї. Опріч сестри Ірини нїхто не відав, де він; Ірина нїкому не говорила і, провідуючи брата, приносила єму нишком пити і їсти, а часом і бавила ся з ним. Тарас в кущах калини змайстровав собі будку, поробив біля неї доріжки, посипав їх піском; зробив з бузини пукавку і не гадки собі! Пятого дня про Тарасів захисток довідали ся мачушині дїти і видали єго. Тараса взяли на опит: звязали єму руки й ноги і почали бити різґами, вимагаючи, аби признав ся, де подів украдені у салдата гроші. Головним катом в сій огидливій справі був рідний Тарасів дядько (по батькові) Павло Грушівський, „великий катюга“, як говорила про єго Ірина Григоровна. Довго Тарас терпеливо переносив катованнє; але на третій день знеміг ся, більш не стало сили, і щоб спекати ся різок, він приняв на себе крадїжку і сказав, що гроші закопав в саду. Єму веліли вказати місце, де гроші закопані. Звістно сего вже не можна було єму вчинити. Знов почали єго бити, і скінчили на тому, що, не вибивши того, чого бажали, закинули ледві живого хлопця в комору; та продавши юнку Тарасової матері, ублаготворили салдата. Перегодом показало ся, що гроші у салдата украв мачушин Степан.[2])

Легко зрозуміти, як глибоко вразила б така несправедливість хоч би кого! Тим паче глибоко вразила вона таке перенятливе і нїжне серце, яке було у Тараса. Таких вчинків до віку не забуває той, над ким вони заподіяні. Уважаючи на норови того часу, не можна вельми строго судити слїдчих, що різґами питали Тараса, але ще менш можна дивувати ся, що в єго душі на віки лишило ся не добре почутє до мачухи, до її Степана і до дядька Павла.

Не можна не гадати, що після отієї пригоди, тим паче після того, як визначило ся, що гроші у салдата украв мачушин Степанко, між Тарасом з одного боку, а з другого між мачухою і її дїтьми ще більше за-

---

[1]) Злотий — стара срібна польска монета, = 15 коп.
[2]) Чалий 10.

кипіла ненависть, озвіренна і щоденна колотнеча, котра не могла не чепляти і Григория Шевченка; він не міг незапевнити ся в неминучій потребі розвести пасинка з мачухою і хоч трохи притушити хатне пекло. Він приміркував віддати Тараса до школи. Запевне не відомо, до кого він віддав єго, як не відомо і те, у кого впервих почав Тарас учити ся. Тоді, як скоїла мачуха з Степаном оте описане в горі катуваннє, Тарасови йшов не менш як 11 рік: се лїта вже запізні на те, щоб дитину віддавати вперше до школи. Дїтей у нас і тоді починали вчити не пізнїйш девятого року — а більш того на восьмому. Певна річ, що й Тарас ще до отїеї пригоди був вже в школї; певна річ, що єго почали вчити ще за житя матері, тим паче, що батько єго і сам був трохи письменний, любив читати книжки. Звістно — які тоді книжки були! самі церковно славянські. Він не міг не спостерегти, що у Тараса нема охоти до хлїборобства, та і в загалї до хазяйства. Він не міг не помічати, що Тарас дитина не посидюща, любить вештати ся і думав, що школа не тілько навчить єго грамоти, але й припинить хоч трохи єго вдячу.

До кого ж вперше ходив в науку Шевченко? Д. Лазаревський[1]) каже, що Тараса батько віддав „на виучку“ (в науку б то) до міщанина Губського. Маслов[2]) до наукй у того ж Губського додає ще й „воспитаніе“ (вихованнє). Запевне не знати: хто був отсей м і щ а н и н Губський? Коли він не був яким ремесником, а про се нї з чого не можна гадати, так чи не помилка тут? чи не був сей Губський нїхто більш, як Кирилівський піп, Василь Губський? Правдоподібно, що так! Василь Губський, син Кирилівського попа Івана, родив ся і зріс у Кирилівцї і був тут при батькові за дяка, доки р. 1795 єго не висьвячено на попа в Кирилівку, де і поповав він до 1819 року, коли в кінци грудня консистория одібрала у єго парафію і „отрѣшила въ заштатъ“ (се б то лишила єго попом без приходу). Певна річ, що Тарас тоді був таким ще малим, що не міг ходити до школи. Але здаєть ся не буде великої помилки гадати, що Василь Губський, лишившись в „заштатї“ не міг швидко здобути ся нового приходу і мусїв собі заробляти на хлїба. Цїлком можлива річ, що він або пристав помагати кирилівським дякам учити дїтий в церковній школї або просто і сам став дяком і вчителем в школї і до єго то і віддали Тараса. До такої думки прихожу я ще й з інчого боку. На те, що б консистория скинула попа з приходу в „заштатъ“, треба було попови визначити ся якоюсь усїм відомою неславою, або вчи-

---

[1]) Основа 1862. III. 6.

[2]) Масловъ 10.

нити що за надто не звичайне. Перш за все, що можна без помилки гадати, так те, що Губський любив здорово чарку. Мабудь отсей Губський і був той дяк, Тарасів перший учитель Совгир, про котрого він говорить в „Княгині“. В школі до Совгиря, каже Шевченко, він був через 2—3 роки після того, як ото — ходив дивити ся „на залізні стовпи“; значить як раз на 8 чи 9 році, коли ще мати була жива. І вдача Совгиря зовсім припадає до тієї, за яку попів скидають в „заштатъ“. Нарешті не можна гадати, що-б у такому невельми великому селі, як тоді була Кирилівка і в селі до того з самих лишень крепаків, могло бути дві школи: церковна і якогось міщанина! тай з якої б речи Тарасів батько — людина релігийна дав перевагу школі міщанина?

Але хто б не був той Губський, а він був першим учителем Тараса і коли то був Губський-Совгир, так про єго науку і школу от що повідав Шевченко в „Княгині“. — „Як прийде було субота, учитель після вечерні і почне усіх нас (школярів) годовати березовою кашею. Бє було, та велить, що б сам лежав, не кричав і „не борзяся“ виразно читав четверту заповідь. Коли було дійде черга до мене, так я вже не прошу ся, що б не бив, а тілько прошу, що б змилосердив ся, та звелів хоч трохи мене придержати. Інколи було й змилосердить ся і звелить придержати мене, та вже так вибє, що ліпше б було й не прохати про милосердіе“.

До науки Тарас взяв ся добре і вивчив майже увесь псалтир; почав учити ся писати; але небавом покинув єго школу. Біографи єго кажуть, що учитель не міг собі дати з ним ради, бо він був вельми упустотливим, непосидющим, вдатним на вигадки і неслухняним; часто було нашкодить, тай утече з школи. Батько не спроможен був спинити єго; через що він і мусів покинути школу. Мені здаєть ся певнійшою друга причина, про яку повідав сам Шевченко в „Княгині“. — Доси скрізь по Україні дяків вибирала собі громада, дяків не вважали за людий духовного стану і залежали вони від громади. З початком XIX. віку по правобережній Україні почали касовати сей лад, заводити кастове духовенство, зачислюючи до єго і дяків. Дяків почала присилати духовна власть. Так стало ся і в Кирилівці. Духовне начальство прислало туди р. 1824 дяком Петра Богорського.

Новий дяк не дав учителювати Совгирю. Совгир лишив школу, але й школярі розійшли ся „аки вівці від вовка“, бо новий дяк „пяниця бі паче всіх пяниць на сьвіті“ каже Шевченко: тоді й він покинув школу і з „того часу починаєть ся довгий ряд найсумнійших, безрадісних споминок моїх. Небавом вмирає мати“.[1]) Знаючи вже, що Тарасова неня

[1]) Княгиня 664. Чалий стор. 43.

вмерла р. 1823, бачимо, що за життя її Богорський не дяковав ще в Кирилівці.

Д. Чалий додає, що по смерти нені Тарас від Богорського перейшов до Нестеровського, у котрого навчив ся писати а потім знов пішов до Богорського.

Коли Тарас Григорович в „Княгині“ під стихарним дяком розумів Богорського, то справді виходить, що він двічі був у єго в школі — в перше ще за життя матері, вдруге — вже по смерти батька. Останне зовсім певне, як побачимо, а перше ні; бо як я говорив вже, Богорський став дяковати в Кирилівці вже після смерти Тарасової матері. Що до Нестеровського, так дійсне він був у Кирилівці попом починаючи в 23. марта р. 1819. Одначе д. Петро Лебединцев [1]) запевняє, що Шевченко у єго нічому не вчив ся і не міг учити ся, бо отець Іван Нестеровський був вже вельми старий на те, що б учити дітий. Мині заневне відомо, що Нестеровському тоді, як вмерла Тарасова неня, ішов 49 рік, а се ще не такий вік, що б старість не давала учити дітий; раз по раз бачимо учителів геть старийшого віку. В усякому разі доси нема певних фактів про те, чи вчив ся Тарас у Нестеровського, чи не вчивсь. Певне лишень те, що через півтора року по смерти матері на голову Тараса Григоровича упало нове тяжке лихо. Батько єго, поїхавши у Київ, занедужав в дорозі, та вернувшись до господи „не видержав лихої долі, умер на панщині!“ В метриці Кирилівської церкви смерть Григория Грушівського на 35 році єго віку записано 21 березїля р. 1825 під ч. 9 „з натуральної болїзни“. Тепер бачимо очевидну помилку самого Тараса Григоровича, коли каже він в автобіографичному листї, що батьків лишив ся на восьмому році. Круглим сиротою зістав ся він на самим початку дванадцятого року. Батько єго, вмираючи, вимовив одно вельми цїкаве віщуванне. На превеликий жаль нїхто з Тарасових родичів не міг росповісти, що привело Григория до того віщування: які спостереження, чи які Тарасові вчинки. А певна річ не без причини зложилась у батька така думка, такий заповіть, що „синови моєму Тарасови (мовив Григорий перед смертю), з мого господарства нїчого не треба. Він не буде людиною аби-якою; з єго вийде, або щось дуже добре, або велике ледащо; про єго моя спадщина або нїчого не значитиме або нїчого не поможе“.[2])

---

[1]) Кіев. Стар. 1882. Сентибр. 563.

[2]) Основа 1862 кн. 3, ст. 6.

IV.

Таким чином по смерти Григория Шевченка лишило ся пятеро сиріт. Старийшому з них Микитї [1]) ішов тодї 14 рік. Вже-ж коли за житя батька Тарасови тяжко було жити з мачухою, так якого тепер єму було сподївати ся житя з мачухою, котра єго ненавидїла, від котрої і єго вернуло! Очевидно, що сукупне житє з мачухою і з її дїтьми було не можливе: треба було молодою головою промишляти Тарасови про житє де інде.

Один з єго дядьків, можна гадати, Павло Грушівський „що б вивести сироту в люде“, хотїв, що б Тарас за хлїб пас у лїтку свиний, а зимою помагав єго наймитови по хазяйству. Опріч усего інчого, досить було Тарасови згадати про гроші, украдені Степанком у салдата, що б подяковати дядькови за ласку.

Тарас тодї „знав на память трохи не увесь псалтир“; читав єго виразно і голосно і тямив, що людям дуже подобаєть ся, коли над покійником читають виразно. Відав він і те, що читаннє псалтира було, так мовити, превилеєм дяків; але дяк міг за себе посилати на читаннє школярів. Нарештї не міг Тарас не спостерегти й того, що дяк Богорський, людина пяна, не завжди через чарку й спроможен читати над покійниками; значить — охоче згодить ся приняти єго до себе яко доброго читаку і посилати на читаннє. Згуртовавши отсе все Тарас Григорович і примірковав собі йти в школу до Богорського і з читання псалтира добувати собі хоч мізерний заробіток. І от він „взявши псалтир свій і каламар, пішов до пяного дяка в школу і став у єго яко школяр і робітник“.[2])

---

[1]) Катерина Григоровна, як було вже говорено, вишла заміж за Красицького, між дїтьми її визначив ся теж хист до малярства. Микита Григорович лишив синів Петра і Прокопа — обидва живуть в Кирилівцї. Петро добре охазяйнував ся. Прокопови перейшла батьківщина, де зростав Тарас; одначе в житю єму не поталанило. Ще гірш не поталанило сестрі єго, Тарасовій небозї — Іринї Микитовній, що одружила ся з Ковтуном: з десятех їх дїтей семеро слїпих: усї вони родили ся зрячими, але на 7 роцї свого віку послїпли. Пиклованнєм д. Кречмера — добрі люде, вболїваючи Ковтунишиному бідованню, убезпечили її материяльний побит. - Молодший Тарасів брат Осип — те-ж уже небіжчик; лишив трох синів: Трохима, Івана і Андрія; останнїй переселив ся в Херсонщину, куди переселив ся і чоловік другої Тарасової сестри Ірини — Бойко. Іринин син коштом дядька Тараса вчив ся в Київї в ґімназиї, був потім учителем в народній школї на Волинї; а потім занепав психично без надїї на одужанє, і перебував у шпиталю в Житомирі. Нарештї остання Тарасова сестра Маруся померла на 20 роцї в дївках. Вона ще дитиною ослїпла з віспи.

[2]) Княгиня 664.

Кирилівська церковна школа — була звичайна хата біля церкви на майдані. Колись на Україні майже при кожній церкві була така школа. По тих школах учителювали звичайно дяки; школа була і житлом дяків. Кирилівська школа того часу, як правив нею Богорський, була обідрана, не обмазана; шибки у вікнах повибивані. Від сусідних хат вона відрізняла ся тілько тим, що була більша за їх, стояла на майдані, без двору, на одшибі. А на Кирилівський шинок не походила вона тому тілько, що була в більшій ніж він неохайности, більш нечепурна і більш за єго запущена. Учителювали кирилівські дяки Андрій Зневелич і Петро Богорський. У кожного з них були свої школярі. У Богорського їх було більше і учив він ліпше.[1]) Петро Богорський був поповичем з села Верещаків, звенигородського повіту; учив ся в Київській духовній семинарії, та її не скінчив; а дійшовши „до середнього класу риторики", і навчившись в архієрейському хорі церковному уставу і сьпіву, вийшов на 24 році свого віку на дяка в село Кирилівку.[2]) Вже з сего самого знати, що Богорський не вельми був прихилен до науки і до власної осьвіти. Не могла семинария виховати з єго людину тверезу, непющу. Уживанє семинаристами „Божої слези" і за нашого навіть часу, — на превеликий жаль, трапляєть ся часто густо; а за часу Богорського — горілка між семинаристами була річ звичайна; тим паче між хористами архієрейського хору. Тим то уживанє Богорським горілки через край, і тоді як був він вже дяком, — річ хоч і не добра, але звичайна.

Богорський, — треба сказати, — охоче приняв до себе Тараса. Отець Петро Лебединцев,[3]) пильнуючи показати Богорського ліпшим, ніж показуєть ся він в автобіографичному листі Тараса, між інчим додає, що коли б дяк не приняв був до себе Тараса, так він запевне б зрівняв ся б з останними сільськими хлопцами і не вийшов би на сьвіт в люде, і що Богорському за Тараса нїхто нїчого не платив. Останнє — зовсім певно; бо й нїкому було за сироту-злидаря платити, але-ж і безкористного тут нїчого не було, а була Богорському очевидна користь з Тараса і яко з робітника-хлопця і яко з доброго читаки. Шевченко — єму служив, носив воду, рубав і носив дрова, може й піч топив і прибирав в школї. Тарас любив, що б було чисто і в хатї і біля хати. Головна ж річ: Тарас читанєм псалтира заробляв на Богорського.

Тарас виразно читав, єго вважали в селї за ліпшого читаку і охоче

---

[1]) Правда 1876. Споминки Варфоломея Шевченка.

[2]) Кіевская Стар. 1882, сентябрь.

[3]) ibidem.

за всїх кликали читати псалтир[1]). Не було в селї поховано нї одного мреця, щоб над ним Шевченко не читав псалтиря. За читанне єму давали книш і копу[2]) гроший. Грошї ті забирав собі Богорський, а Тарасови давав з них десяту копійку.[3]) Отсе і був увесь Тарасів мізерний заробіток, з якого треба було єму одягати ся і обувати ся. Тож і не диво, що ходив він звичайно в сїрій дірявій свитцї; завжди в брудній сорочцї, бо нїкому було випрати, а про шапку і чоботи і спомину не було нї в лїтку, нї зимою[4]). Раз якось один селянин за читанне псалтиря подаровав єму ременю на пришви, але дяк учитель одібрав, яко свою власність. „Я, каже Тарас в одних віршах, було трохи не голе, таке убоге“. Замісць шапки він сам собі пошив щось таке, що походило нїби на польску конфедератку[5]). Коли трапляло ся, що він приходив в Зелену до сестри Катерини, так завжди босий, трохи не голий і з усякою нечистю на голові.[6])

Бідував він не тілько на одежу, а перебуваючи у Богорського, трапляло ся по кільки день і голодувати. Аж сумно няти віри оповіданню Козачковського[7]) а не няти не маємо жадного приводу, що голодуванне примушувало Тараса красти курий, гусий, поросят і з того варити собі вечеру нишком за селом у печері. Козачковський оповідає цїкавий факт з того часу. Кирилівцї, помітивши, що в печері іноді в ночи горить огонь, почали гадати, що то поселила ся нечиста сила і прохали попа вигнати чортяку. Піп, зібравши громаду, пішов до печери, окропив вхід сьвяченою водою і радив, що б хто полїз в печеру, та подивив ся, що там є. Нїхто не відважував ся. Тодї люде скинули ся і зібрали скілько там гроший на платню тому, хто відважить ся полїзти в печеру. Охочим перш за всїх виступив Тарас: спершу єго не хотїли пускати, а далї стало на тому: „нехай лїзе! воно ще мале, до єго нечиста сила не пристане.“ Тарас і виду не подав, що він добре відає, що є в тій печері, навпаки казав, щоб б до єго привязали провсяк случай веревку; коли, мовляв, скоїть нечиста сила що непевного над ним в печері, так буде хоч яким робом витягти єго. Люди послухали ся, вволили єго волю і він на привязї полїз в печеру; поприбирав там слїди свого кухарства і вилїзши на-

---

[1]) Кіев. Телеграф. 1875 Н. 25.
[2]) Копа = 50 копійок.
[3]) Кобзар 1876 XVI.
[4]) Княгиня 665.
[5]) Основа ibid.
[6]) Кіев. Стар. ibid.
[7]) Кіев. Телегр ibid.

зад в доброму гаразді, повідав, що жадної нечистої сили в печері нема і заробив собі зібрані гроші.

Коли наведений факт окроплення печери сьвяченою водою дійсне був, то треба думати, що той піп, що ходив виганяти нечисту силу, не був от. Григорий Кошиця; бо Кошиця був чоловік доволі осьвічений і не пішов би потуряти забобонам темного люду. Але був там другий піп, про котрого ми вже згадували, Іван Несторовський; сей міг послухати ся людий, бо і сам був майже зовсім без осьвіти: „изучась россійскои грамотѣ и цифирному уставу при отцѣ“, що був попом в селї Копанчі, Черкаського повіту; він зробив ся попом р. 1798, а в Кирилівці з р. 1819.

До гурту Тарасових вигадок, Козачковський розповідає, що він, коли вже притомить ся було, читаючи над покійниками псалтир, так, що б швидче скінчити, візьме та з половини псальми і читає: „прийдіте поклоніїм ся“; люде зараз ну христити ся, поклони бити, а Тарас тим часом, одвернувши од себе увагу слухачів, і перегорне кілько аркушів не читаних ще.

Перегодом Богорський зробив Тараса „консулом“ своєї школи. Головний обовязок „консула“ був сїкти школярів різґами: „консулство“ було не без користи про „консула“. Коли мене зробили консулом, розповідав Шевченко вже тодї, як був на засланню і попав в аральску експедицию, так житє моє геть поліпшало; школярі приносили минї гостинцї, щоб не вельми боляче сїк, і я зробив ся страшенним хабарником! Хто приносив минї досить, тому я давав одну-дві різґи з легенька і швидко посьпівав бючи перечитати четверту заповідь, а хто приносив мало, або нїчого не приносив, того сїк читаючи повагом, зупиняючись: „помни... день... суб-б-отнїй“ і т. д.[1])

Одначе нї „консулство“, нї хабарі не спроможні були примирити нїжну і гуманну з природи Тарасову вдачу з практикою школи Богорського і з єї жорсткими звичаями. Дяк, як ми вже казали, любив випити. Користуючись з того, що замісць себе посилав читати псалтир Тараса, з своїм приятелем Іоною Лимарем став ще більш запивати і жорстко поводив ся з своїми школярами. Певна річ, що „консулство“ не збавляло і Тараса від різок; можна думати, що єму, яко більш за всїх пустотливому, вигадливому і не слухняному, перепадало більш за других. Але усї школярі ненавиділи глибоко свого учителя. Безтолкова придирливість дякова робила нас, каже Шевченко, лукавими і мстивими. Ми за всякої

[1]) Чалий 13.

зручної нагоди обманювали єго і чинили єму усякі капости. Отсей деспот посіяв в моєму серци на цілий вік мій глибоку огидливість до всякого надсильства чоловіка над чоловіком. Моє дитяче серце міліони разів було ображене отим нащадком деспотичних семинарий“ [1]).

Може бути, що суд Шевченка над Богорським трохи непомірний. Не треба забувати, що Богорський сам зріс на „березовій каші“. За нами ще вельми не далеко той час, коли педагоги палї, різґи, тройчатки і т. ін. вважали за елємент не віддїлимий від школи. Не на те, щоб виправдувати жорстокість Богорського з своїми школярами, а єдине на те, що б висловити суд безсторонний згадаймо, як не що давно панувала бійка дітий учителями навіть в середних школах. У мене нема під рукою повних звісток про шкільні звичаї духовних шкіл за той час, як учив ся Богорський; але в „Церковно-Общественному Вѣстнику“, часописи півурядовій за рік 1879, в числї 73, ми знаходимо певні звістки за шкільну педаґоґию кінця 30 і початку 40-х років нашого столїтя, яка панувала по духовних училищах, сусїдних з Київською семинариєю, значить за час, що не більш як на 10—15 рр. одійшов від часу перебування в семинарії Богорського. Ось послухаймо як ректор Лубенського (а потім Полтавського) духовного училища готовив своїх вихованців, призначених іти на села гуманними і добрими пастирями! Ректором був єромонах Поліґарп Волосевич. От один з єго педаґоґічних заходів. Ученик Дмитро Паславський не пішов раз до кляси, сказавши, що у єго украв хтось один чобіт. Поліґарп покликав до свого рундука в дворі училища усіх учеників, які жили в одній сьвітлицї з Паславським і велїв усіх бити різґами. Коли нїхто не приняв на себе крадїжки чобота, Поліґарп покликав усіх бурсаків, що жили під одним дахом з Паславським. Усіх їх висїкли, але нїхто не повинив ся. „Та вжеж гукнув тодї Волосевич? чобіт сам не втїк, а хтось єго взяв! Я сїкти му вас хоч по десять разів, а таки знайду виноватого“. Почала ся сїкуция вдруге, почерзї, висїкли вдруге чоловіка десять, аж ось хтось знайшов той чобіт, схований самим же Паславським. Тодї по приказу Поліґарпа поклали серед двору Паславського і почали бити єго різґами усї ті, хто був висїчений за єго чобіт. Хто був висїчений раз, той дав Паславському пять ударів, а хто двічі, той десять. Після сїкуциї Паславського, ледви живого, однесли на руках до хати. Ще гірш Волосевич катував школярів з власних рук тройчастою пугою з сириці. Пуга та раз-у-раз мокла у єго в горілцї; виймав її отець ректор з горілки тільки тодї, коли

---

[1]) Автобіографія.

треба було „похристити“ єю школяра. „Христив“ же Полікарп тією тройчаткою вельми часто і менше 20 ударів єю не давав. Зберé було школярів до свого покою на репетиції, сам сидить на канапі, біля єго тройчатка; аби хто не добре вивчив лекцию, зараз того тройчаткою. „Інчі школярі учили свої лекції лежачи на долівці перед Полікарпом і зазделегідь пристроївши свою одежу так, що б вона не шкодила тройчатці хазяйнувати по тілу“. „Хоч би як школяр добре не вчив ся, хоч би як затвердив лекцию, він не був певен, що вернеть ся з кляси з цілою шкурою“. Раз Полікарп, щоб було більш приводу мордувати школярів, вигадав таку чудасію. Звелів наловити мух стілько, скілько в греческій мові літер, тоді подушивши мух, казав у першої одірвати одно крильце і називати її першою літерою, у другої двоє крилець, у третої ніжку і т. далі до о м е г и. Перемішавши усіх мух в одну купу Волосевич кликав одного з школярів і загадував знайти ту, яка припадала під ту, чи інчу літеру. Хто не вгадував, помиляв ся, тому зараз по уху ляпаса.

От з яких шкіль виходили дяки, попи і навіть педагоги. Пізнійше знов, вже через 20 років, і по сьвітських ґімназиях не згірше пановала різґа. Так на пр. відаємо, що року 1858 в житомирській ґімназиї за рік з 600 ґімназистів висічено різґами трохи що не цілу половину: — аж 290![1]) А вже ж під той час по ґімназиях вчили ся дїти самих панів та урядників! Чого ж було й сподївати ся від сільської школи за пів віка назад, від школи, де вчили ся дїти мужиків і де вчителювали дяки, а не педаґоґи з університетською осьвітою!

Одначе Шевченкова природа видавала ся над масою; прирожденна єму добрість серця і ніжнота душі не вдатні були довго переносити жорстокість Богорського і він „скінчив з дяком так, як взагалї кінчать люде беззащитні, стративши терпіннє“. Раз заставши Богорського пяним без памяти Тарас звязав єго і висік різґами, скілько стало у хлопця сили і таким чином поквитовав ся з ним за єго жорстокість єго ж таки зброєю.[2]) Висікши свого учителя і забравши у єго якусь книжечку з гравированними малюнками, Тарас у ночі утік з школи. На сему скінчила ся уся єго ш к і л ь н а осьвіта. В школї Богорського він перебув трохи чи не два роки.

---

[1]) Журналъ для воспитанія 1859 кн. XI.

[2]) Кобзар 1876 – XVII. Правда 1876. Споминки Варфоломея Шевченка.

V.

Ще змалку у Тараса Григоровича прокинула ся охота і показала ся кебета до малярства. Де і на чому було можна він виводив крейдою або вуглем свої „малюнки“.[1]) Певна річ, що і в школї, найпаче у Богорського, учителї помітили за ним отсей хист, принаймні не можна було не помітити єго, бо, як каже Тарас:

. . . ще в школї
Таки в учителя дяка
Гарненько вкраду пятáка,
(Бо я було трохи не голе,
Таке убоге) тай куплю
Паперу аркуш і зроблю
Маленьку книжечку. Хрестами
І визерунками з квітками
Кругом листочка обведу
Тай списую „Сковороду“,
Або „Три царіе со дари“.

Що, перебуваючи в школї у Богорського, Тарас робив собі малюнки, про те сьвідчить нам Варфоломей Шевченко. Він вчив ся в того ж самого дяка, пізнїйше Тараса, і бачив у шкільного єго товариша, Тараса Гончаренка, малюнки роботи Тараса Григоровича „то були конї і москалї (салдати), мальовані на грубому сїрому папері“.[2]) У Богорського Тарас Григорович спізнав ся з малярами з сусїдних сїл: Хлипнівки, Лисянки і з Тарасівки.[3]) Охота до малярства була у єго не аби яка; єго тягло до малярства, ще й через те, що з заробітків малярських він гадав мати хлїб. Тим то, утїкши від Богорського, він подав ся в Лисянку до маляра-дякона, що б у єго навчити ся малярству. Дякон приняв єго, одначе Шевченко небавом запевнив ся, що дякон своїм поводженем і звичаями мало чим відрізняєть ся від дяка Богорського. Три днї Тарас терпеливо носив воду відрами на гору з річки Тикача і ростирав на залїзному листу краску — мідянку. „На четвертий день терпіннє моє, повідає він далї в автобіографії, минуло минї і я втік в село Тарасівку до дяка-маляра, що вславив ся на цїлу околицю мальованем великомученика Микити та Івана Воїна. До сего Апелеса вдав ся я, твердо ставши на тому, що б перетерпіти усї прикрости, які, здавало ся минї, неминуче злучені з наукою. Загарливо бажав я перенятн у того дяка-маляра хоч

---

[1]) Основа ibidem.
[2]) Правда 1876.
[3]) Кіевская Стар. 1882, сентябрь.

частину єго малярської штуки. Але ж! Апелес уважно подивив ся на долоню моєї лївши і прикмака, відрізав, повідавши, що у мене нема нї до чого кебети, навіть нї до шевства, нї до бондарства".

Защиміло-заболїло на серцї у Шевченка з такого присуду, та ще з присуду такого авторитетного маляра і пропала була у него надія зробити ся, хоч коли небудь, хоч аби-яким малярем! Зажурений і приголомшений невдачею, з розбитою надїєю вертав ся Тарас Григорович в Кирилївку до батьківської хати, де ждала єго неминуча сварка з осоружною мачухою і її дітьми. Тяжко було єму вертати до того „пекла"; та більш нїкуди було йти тай порадити ся нї з ким було: він прийшов до думки, зробити ся в Кирилївцї пастухом, та ходячи за громадською чередою читати любу свою, украдену у Богорського, книжечку з куншгиками.

І дїйсне він став за пастуха і про сей то час згадує він в одному з найлїпших своїх віршів, написаному р. 1847.

„Минї тринадцятий минав,
Я пас ягнята за селом".

Та не до пасїння ягнят було тому, кого природа так щедро наділила вишими дарами духовними!

Пастух Тарас, певна річ, вигнавши череду куди на взлїсє, чи до ставка, сам зачитаєть ся було де під могилою або під розлогою вербою у холодку своєю краденою книжкою, задивить ся на куншгики її, або оглядуючи сине небо, зелену рівнину, ширає мріями геть понад землею і стане єму „так любо-любо неначе в Бога",[1]) а череда тим часом розійдеть ся на всї боки. Бігай тодї за нею, зганяй до гурту. Не без того було, що яке там з череди вскочить в спаш, або інче заблудить ся, а хозяїнам з того морока. Одно слово — геній українсько-руського слова показав ся недотепним пасти „стада непорочныхъ". Тодї брат єго Микита, що був вже сущим парубком, взяв ся привчити єго до хлїборобства або до стельмаства. І з того нїчого доброго не вишло. Непосидющий Тарас — покине було в полї волів без догляду, а сам піде блукати по ярах та по гаях. Ще трудпїйше було привчити ся єму до струга, та до сїдні на стелюзї.

Показавши свою недотепність нї до пастуства, нї до хлїборобства, нї до стельмаства, немаючи духової спроможности жити вкупї з мачухою, Шевченко кидає батьківську хату і пристає до кирилівського попа Григория Кошицї за погонича: що б доглядати товар, коний, та їздити за кучера. Отець Григорий і єго жінка були людьми добрими, патриархальними і з достатками. У попа було добре господарство, два великих

[1]) Кобзар II. 110

сади Коли у єго не трапляло ся кого з гостий, він з попадею перебували і в день і в вечері у пекарні у гуртї з своїми слугами, між котрими був і Шевченко. Пекарня була простора і чиста. Тут зимою по вечерах Тарас завжди що небудь читав, псалтир частїйш за все; нїхто єго тут не кривдив. Одначе і тут, несьвідомі може єму поривання кудись — де інде, до чого — інчого, не давали єму призвичаїти ся, як треба, до господарства. Отець Кошиця і єго панїматка переняли ся думкою, що Тарас: „ледащо і до жадного господарського дїла нема у єму хисту.[1]) Певна річ, що ні добрість попа і єго панїматки, ні господарство не спроможні були вволити духові змагання Тарасової природи. Єго тягло до сьвіту, до науки, найпаче ж рвав ся він до малярської щитки, за котрою бачив він свій ідеал в постатї „хоч аби якого маляра".

Подяковавши Кошицям за хлїб — сїль подаєть ся Тарас в село Хлипнївку, що славила ся тодї своїми малярами і тут вдаєть ся до одного з них, просячи взяти єго в науку. Хлипнївський маляр не зразу дав відповідь; знати, що єму треба було не хиромантики, як Тарасівському Апелесу, а реального досьвіду. Він продержав у себе Шевченка два тиждні, доки запевнив ся, що у хлопця дїйсне є велика охота і хист до малярства. Він згодив ся взяти Шевченка в науку, але ж і тут знов зустрічала ся така перешкода, що мала великий вплив на все останнє житє Тараса. Маляр відав, що Шевченко крепак; бачив що хлопець на такому вже зрості, що єго затого поженуть на панщину. Значить не минуче треба панського дозволу на перебуваннє Шевченка в другому селї і на науку єго малярству. Без сего дозволу обережний маляр не відважив ся приняти до себе Тараса; він жахав ся, певна річ, що б взявши в науку без дозволу пана панського крепака, не вскочити в „пристанодержательство".[2]) Сїпаки легко могли б се скоїти і потягти маляра до карного суду: а в законї за „пристанодержательство" була тодї визначена тяжка кара. Маляр порадив Тарасови вдати ся спершу до свого пана, добути від єго дозвіл і тодї вже приходити до єго в науку.

Шевченків пан Василь Енгельгард був тодї вельми вже старим і доживав свого віку у Вільшаній. Добрами єго правив якийсь Дмитренко,[3])

---

[1]) Кіев. Стар. 1882. Сентябр. 563.

[2]) Пристанодержательство — правничий термин, визначав передержуваннє кого-будь з панських крепаків утїкачів, або без панського дозволу.

[3]) Д. Талько-Гринєвич (Кіев. Стар. 1889, сентябрь) каже, що управителем в Енгельгарда був Іван Станиславович Димовський і до єго за слугу і взяли вперше Тараса і в д єго Тарас придбав собі п е р ш і елєментарні знання. Не скажу, о скільки ся звістка певна і не тямлю, як її погодити з усїма інчими, з котрими вона стоїть очевидячки суперечно.

котрий, як і вся головна адміністрация маєтностий Енгельгарда перебували у Вільшанії. До Дмитренка і вдав ся Тарас Григорович за дозволом. Певна річ, що Дмитренко, побачивши такого обірванця, яким ходив Тарас, здивував ся, що воно прийшло просити ся в науку до малярства.

Принаймні не міг він не зацікавити ся і не розпитати Шевченка, а в розмові не можно було єму не спостерегти, що перед ним хлопець гострий, меткий, похіпний і взагалі своїм розвитком видаєть ся над єго ровесниками-крепаками. Дмитренкові тоді саме треба було таких хлопців з крепаків. Для Енгельгардового сина Павла, що був тоді полковником імператорської гвардії, велено було набрати „гвардию“ з крепаків підлітків дотепних — хто до куховарства, хто до лакеювання і т. ін. Дмитренкові здавало ся, що Тарас Шевченко саме і єсть один з таких, що годить ся в новобранці панської гвардії, він, замісць дозволу Тарасови йти в науку до маляра, звелів йти єму в слуги. Спершу на пробу та на виучку взяли Тараса на пекарню до Дмитренка і віддали єго куховарови привчати до куховарства.

І от Тарас Григорович зовсім несподівано з „пастиря стадъ непорочныхъ“ зробив ся кухарчам у панського управителя; скинув брудну сорочку, діряву свитку, шапку — ніби конфедератку і мусів одягти ся в куртку. Було се року 1829: значить Тарасови йшов шістьнадцятий рік!

Здаєть ся, не трудно вгадати, що діяло ся тоді на душі у Тараса Григоровича і яка хмара журби і суму обгорнула єго голову! Єму не могло не здавати ся, що тепер вже на віки пропала єто ясна надія, зробити ся коли небудь малярем! А вона ж була тоді саме так недалечко біля єго! Треба було тілько дозволу од Дмитренка! Овва! Нова куртка тепер, думав він, на віки загородила стежку до бажанного ідеалу!! І він, що доси звик жити і жив на волі, на просторі, по уподобі вештав ся з села до села, опинившись тепер у пекарні кухарчам, мусів почути те, що почувало б молоде орленя, приборкане і зачинене в клітку! Він не міг тепер не згадати і не жалковати за тим „раєм“, що ввижав ся єму, коли він пас ягнята за селом і єму

„так весело було:
Господне небо і село
Ягня, здаєть ся, веселилось
І сонце гріло не пекло“...

Для людий, наділених огнем вищого Божого дару, воля хоч би тілько й на полї, біля ягнят, покажеть ся раюваннєм, коли її прирівняти до сїдіння в панській прихожій, або в пекарні над полосканєм панської посуди! В полї — воля духу, а в панських прихожих — слузї, та ще крепакови — раз-у-раз пильнованнє і чатуваннє панського голосу! Такий

перехід не міг не оповити Тараса журбою і безнадійною скорботою! Але ж нічого проти панської волі він не спроможен був вчинити. Він був крепак; німий, безправний раб і повинен був корити ся панській волі, підлягати їй, хоч би не йшла вона на перекір єго власній волі і бажанню! У рабів не повинно, бачте, не може бути власної волі; воля деспота — от їх воля.

VI.

З житя великих поетів, як от Дант, Байрон, Гюго і інч., відаємо, що кожен з них на своєму дитинному віку був закоханим ведьми рано 9—13 літ. Не минули оті чари і нашого поети. Правда в оголошеному доси житєписному материялї — споминках прямої указки на се не знаходимо; але знайдемо її в тих віршах Шевченка, що більш чи менш можна брати яко автобіографичний материял. З них побачимо, що тоді ще, коли жива була Тарасова неня, серце єго обізвало ся до серця якоїсь „кучерявої Оксани“. На превеликий жаль я не міг довідати ся, хто була ота Оксана? В свій час нікому не прийшла думка розпитати у родичів Шевченка, або у знаємих єго, кирилівських єго ровесників про Оксану; а тепер вже й слїд пропав! Якось я спитав про се одного кирилівця і почув від єго: „мало хиба у нашому селї Оксан було! Коли б знати її на призвище, то б може й пригадав собі“.

Тілько з Тарасових віршів знати, що Оксана „красна була і невбога“. З нею, каже поета:

„Ми в купочцї колись росли,
Маленькими собі любились,
А матері на нас дивились
І говорили, що колись
Одружимо їх. Не вгадали!
Старі зарані повмірали
А ми малими розійшлись,
Та вже й не сходились ніколи.“[1])

Можна гадати, що ота Оксана була та сама дівчина, що раз беручи плоскінь почула, що Тарас плаче, пасучи ягнята: вона

„Прийшла, привітала
Утирала мої слези
І поцїлувала“.

З того поцїлунку уся журба минула у Тараса і

---

[1]) Кобзар I. 235.

„Неначе сонце засияло,
Неначе все на сьвітї стало
Моє — лани, гаї, сади...
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.“ [2])

Першого кохання, як і перших гірких слїз, видавлених першою кривдою, до віку людина не забуває. Не забував нїколи і Тарас своєї Оксани. Героїню лїпшої своєї поеми „Гайдамаки“, Шевченко назвав Оксаною.

Відома річ, що письменники, найпаче поети, лїпшим і більш їм симпатичним героям своїх творів дають наймення тих живих людей, які найбільш подобали ся їм і які в серци письменника лишили більш за інчих враженя.

Минуло 25 лїт, вже на заславню, в пустинї біля Каспія Тарас Григорович знов згадує про Оксану кажучи:

„А я так мало, не богато
Благав у Бога: — тілько хату,
Одну хатиночку в гаю,
Да дві тополї коло неї
Та безталанную мою,
Мою Оксаночку, щоб з нею
У двох дивити ся з гори
На Днїпр широкий, на яри...
А потім би з гори зійшли,
Гуляли б, поки не смеркає...
Ми б подивились, помолились
І розмовляючи пішли б
Вечеряти в свою хатину.“ [1])

Минув знов довгий час; лїт через десять після написання наведеного вірша Тарас Григорович, визволений з неволї, приїхав до рідного села і образ Оксани воскрес перед ним! — „Чи жива ота Оксаночка, ота маленька, кучерява, що з нами грала ся колись“, спитав він у брата.

„. . . . . Помандрувала
Ота Оксаночка в поход
За москалями, тай пропала.
Вернулась правда, через год,

---

[1]) ibidem II. 110.
[2]) ibidem II. 150.

Та що з того? з байстрям вернулась,
Острижена....
Занапастилась, одуріла...
А що за дівчина була,
Так-так, що краля"...

Отака була братова відповідь про Оксану...

Оглядаючи тепер взагалі цілий дитинний вік Тараса Григоровича Шевченка-Грушівського не можна не переняти ся сумною думкою та глибоко-тяжким вражінням! Ледві чи можна вказати на якого другого великого поету, що б у єго був такий сумний, тяжкий, темний і безрадісний вік дитинний — який був у нашого поети! Крепацька неволя та лихі злидні; сирітство, сварка, бійка, тяжке несправедливе катованє, пекло в семї і в хатї; брудна сорочка, дірява свитина, ноги босі; голова і в лїтку і зимою неприкрита і повна між волосем всякої нечисті!... Голодованнє у дяка, різґи в школї; носіння відрами води на гору!.. Немов наумисне згуртовало ся і впало на молодесеньку голову Тараса Григоровича усе те, що приголомшує людий, винищує у їх людські пориванія до сьвіту, до добра, до любови чоловіка — яко брата!.. Згуртовало ся коло Тараса в одну темну густу хмару усе те, що обурює чоловіка проти чоловіка, викореняє прирожденне братолюбіє, озьвірює серце і спложує почутє мстивости і ненависти. Одначе Тарас не підлягає таким лиходійним умовам щоденного житя; він і сьвідомо, як уміє, як спроможно єму було, і несьвідомо бореть ся з ними! Він рветь ся з темного льоху, він шукає хоч маленьку щилинку просьвітку в соціяльно-моральній темряві! І ми, вбачаючи єго святі пориванія, ще гірше болїємо і сумуємо через те, що не бачимо навкруги єго ніже єдиної поради, або підмоги і підпори! Хоч би тобі один ясний промінь того сонця-ласки, поради і запомоги людської, що гріє серце, бадьорить дух, надає енергиї і віри в надію та веде до сьвіту! Нема того нїчогісенько! Самі тілько темрява да неволя, неволя та темрява! Нехай би вже темна, зневолена і зрабована маса не спроможна була помітити іскри того „святого огню", що тліючи дожидав „рук твердих та сьмілих", так би й не диво було, а тож бачимо, що навіть така осьвічена і добра людина, як отець Кошиця, і той не постеріг, які божі дари носив в собі те „ледащо", що служив у єго за погонича! Раз тілько, єдиний раз за увесь дитинний

вік блиснув був Тарасови промінь надії з хати Хлипнівського маляра, але крепацтво в особі Дмитренка посьпішило швидче потушити і той промінь, закрити єго курткою панського кухарчати!...

От же сказано „жива душа поети“. Усї оті лиходїйні обставини і умови не знївечили, навіть не зламали Тарасової природи! Хто ж єго сохранив та зберіг? З людий — єдина тілько сестра єго Катерина, — єго „нянька нїжна терпелива“ доглядала єго, як спроможна була, доки не вийшла за між; а більш нїхто! Він ростучи „хилив ся нї до кого“. З людей, опріч Катерини Григоровни, нїхто нїчогісенько не дав Шевченкови а люде не взяли з єго підчас дитинного єго віку тілько того, чого не спроможно вже було їм узяти. Оборонителем і хранителем і нянькою Тараса Григоровича стала сама єго міцна натура та околишня природа. Остання гріла і пестила єго добре серце, нїжну душу; вона будила і годовала єго допитливий мозок, вона напувала єго фантазию і виховувала увесь єго духовий і моральний органїзм.

Вплив блакітного зорями мережаного неба та срібловидого місяця, чарівної краси поля, лугу, саду, байраків; голосна дївоча та парубоча пісьня; щебетаннє соловія; от ті елєменти, що не давали в перенятливій душі Шевченка потухнути іскрі божого дару, доки вона не спалахнула полумям „огненного слова“.

От чому хист і загарлива охота до малярства прокинули ся у Шевченка перше нїж хист поетичний. Опріч природи — він бачив навкруги себе і реальні приводи до малярства, бачив малярів, малюнки, тямив очевидячки, що з малярства можна заробляти хлїб. А про поезию, про вірші він, певна річ, чи й чув що за увесь свій дитинний вік. Принаймнї доси невідомо з єго житя нї єдиного факта, що б сьвідчив, що Шевченко до виїзду з Кирилівки читав які-будь поетичні твори. Поетичний хист єго тодї ще й не ввижав ся нїкому. І самого єго, певно, що тодї ще й думки не було писати вірші. Муза єго обізвала ся геть пізнїйше в інчому містї, збудили її інчі обставини, інчі люде; але ж перше зерно, що вигодовало єго музу, що запало ще за дитинного віку єго, був псалтир та народня пісьня. Того зерна не спромогли ся знївечити усї оті лиходїйні обставини, за якими минув Шевченків вік дитинний. Обставини не побороли того великого духу, що вложили в Тарасове тїло творча сила, национальність а потім і народно-национальна істория. Тепер, знаючи умови, за якими минуло перших 15 лїт Шевченкового віку, не можна не дивовати ся не звичайно міцній єго природї! Нїщо не вияловило єго серця, не виснажило єго доброї душі, не заморозило їх кригою еґоїзму! Не можна не з'уміти ся перед орґанїзмом, що, винїсши на собі стілько

тяжкого лиха, зберіг в собі сьвіже почутє і до краси природи і до житя народного! О! яка ж то незвичайно міцна натура була! Яка в Тарасовому серці була незвичайно глибока керниця любови до свого народу і до людий взагалі! І що б міг такий потужний організм дати людям, коли б люде дали були єму інчий дитинний вік!.. Так ніж! Замісць ясної годинної молодости, люде дали Шевченкови ту молодість, що як мовив він — пролізла — проминула в неволі, в злиднях, в темноті та в приниженню!...

У Київі, квітня 1892.

Українські народні пісні в поезиях Богд. Залєского.

Літературно-критична студия **Олександра Колесси.**

I.

Характер поезий Богдана Залєского та цілий напрям єго творчества тїсно звязаний з загальним наворотом до поезиї людової в европейских тогочасних літературах а передовсїм з романтичними прямованями, які бачимо з початком сього столїтя в літературі польскій та українскій; тож не можемо поминути бодай загальної характеристики так званої школи українскої[1]) в польскому письменстві, в котрій елємент романтичний і народний виступив в типовій формі.

Хотячи пояснити яку небудь важнїйшу прояву чи суспільну, чи літературну, мусимо шукати її жерела не лиш в абстракцийних думках, не в самих лишень ідеях, хоть бисьмо їм яку вагу та силу приписовали, — а також в умовах житя даної суспільности, даного часу. Тож хотячи пояснити собі, в який спосіб виступила в польскій літературі громадка письменників, що заявила горячу любов до України,[2]) що малювала її найкращими красками, на які може здобутись людска уява, любовала ся українською пісньою, користувалась її мотивами, старалась воскресити

---

[1]) Кажу: так званої школи української тому, бо ґрупа писателїв, знана під сим іменем, не становить дїйсно нїякої окремої літературної школи. Підлягала она тим самим западно европейским впливам, приняла той сам романтичний напрям, що і другі подібні ґрупи письменників прим. литовска з Міцкевичом. Щоби кілька разів сеї річи не розбирати, приняв я згадану назву, котра загально принята; подавши отсе пояснене та застереженє думаю, що в той спосіб уникну непорозуміня.

[2]) Залєский приміром пише в віршу п. з. „U nas inaczéj“:

Boże, mój Boże, łzami modlę Ciebie,
Jak umrę daj mi Ukrainę w niebie.

в пісьні славну бувальщину, славні подвиги козацтва,[1]) хотячи усе те порозуміти, мусимо звернути увагу не лиш на чисто літературні загально-европейскі прямованя, не лиш на змаганє до індивідуалізованя народностий, не лиш на ідеї та мрії польских патріотів, що не могли і думкою здумати України, відрубної від Польщи, — але шукаючи основи тих мрій мусимо приглянутись культурному та економічному становиску Поляків на Україні.

Від часу унії любельскої (р. 1569) ввійшла Україна в близші взаємини з Польщею і від того часу зачинає до українських земель живійше напливати людність польска, котрої вплив чим раз яснійше відбивав ся на висших верствах краєвої людности. Польонізация сеся взмогла ся єще по унії релігійній з р. 1596, а особливо в протягу 17 віку, при помочи польского ряду, котрий старав ся приєднувати собі рускі висші верстви урядами і наділами. Через ті взаємини ввійшла Україна в близшу стичність із западною цивілізациєю. Вплив сеї цивілізациї витискає за посередництвом літератури польскої свою нестерту печать на літературі рускій почавши від 17. віку. Головними жерелами такої цивілізациї були польскі школи, котрих початок сягає XVI. і XVII. віку. Першими їх заложителями були кальвіністи (Лещиньскі, Фірлеї) і социнияне (Проньскі, Чаплицкі, Ґурскі і др.); коло р. 1612 заложено в Луцку першу колеґію єзуїтску, а р. 1624 основано другу колеґію і конвікт для шляхти в Острозї. В першій половині XVII. віку розвинулись подібні зав-деня наукові в воєводстві київскім, на Поділю і Волини. Коли р. 1773 папа Клементий XIV. скасував орден єзуїтів, сойм з р. 1775 звернув їх фонди на цїли просьвітні під зарядом т. з. комісиї едукацийної. Комісия сеся заложила школи в Кременци, Овручі, Луцку, Житомирі і т. д. З тими заведеннями йшли на взаводи школи Піярів (в Межирічу залож. р. 1702) та Василиян (н. п. в Люборі, Острозї, Володимирі Волиньскім, в Каньові і Умані).

По поділї Польщи забрано всї поєзуїтскі добра на користь державного скарбу, а доперва р. 1807 цар Олександер I. віддав їх на цїли просьвітні в полуднево-западній Руси. Надзір над просьвітою припоручено в западній части Адамови Чарторискому, а в полудневій Тадейови Чацкому. Чацкий заложив отже ґімназию в Кременци р. 1805 і блнзько 126 шкіл народних на Україні і Поділю.[2])

---

[1]) Розуміється оспівували лиш частину козаччини, котра відповідала їх симпатиям; про се впрочім буде мова низше.

[2]) Дані сесї подаю по Чубиньскому: Труды етногр. статист. експед. т. VII.

Всї сесї дати наводжу я в тій цїли, щоби показати, що в протягу майже двох столїть була просьвіта на Українї, Поділю і Волини переважно в руках католицкого попівства, польского або спольщеного, та польских патриотів.

Польска мова стала ся пануючою, та здобула собі право горожанства серед одинокої тоді ще рускої верстви інтелїґенциї — попівства.[1]) Говорити по польскому вважало ся в тих сферах конечною умовою товарискої приличности. Такі відносини тревали до р. 1832, коли в заведеннях наукових запроваджено викладовий язик великоруский, та усунено католицке духовенство від заряду шкіл. Так отже польский елемент був на Українї, Поділю та Волини пануючим так під взглядом культурним як товариским.[2]) Таку саму перевагу мали Поляки під взглядом суспільним та економічним.

Р. 1792 прилучено остаточно полуднево-западну часть України-Руси до Росиї. Могло б здавати ся, що пановане польскої шляхти в тих країнах мусить скінчитись при нових відносинах. Та не так воно склалось. Шляхта утратила вправдї частину полїтичної власти, за те запевнено її певне пановане над мужицтвом під взглядом економічним.

Хотячи вгамувати гуртову еміґрацию мужиків, котрі утїкали перед твердим гнетом, не потребувала вже шляхта давати їм від часу до часу льготи, як се часто лучалось за часів річи посполитої. Тепер потребувала шляхта лишень відкликатись до уряду, а сей дуже радо давав їй поміч. При помочи ряду скріпила отже шляхта своє пановане, приборкала люд, котрий спорадично домагав ся пільги, та загарбала в свої руки величезні простори мужицкої землї.[3]) Такий порядок зминив ся аж р. 1862, коли знесено кріпацтво.

Так отже хоть Україна під взглядом полїтичним підлягала рядови росийскому, то під взглядом економічним і культурним довго ще пановали тут Поляки.

Відповідні сим умовам були погляди Поляків на Україну в перших десятках сього столїтя. Опираючись на кільковіковій приналежности сього

---

[1]) Шляхта руска уже давно була винародовилась.

[2]) Говорю тут о т. з. висших верствах.

[3]) До р. 1862 належало до Поляків:

в губ. київскій	1.412	маєтків,	896.251	душ мужицких,	$^{3}/_{4}$	усїх мужиків,	85%	усеї землї
„ подільскій	1.194	„	930.927	„ „	$^{6}/_{7}$	„ „	90%	„ „
„ волиньскій	2 887	„	817.327	„ „	$^{18}/_{19}$	„ „	92%	„ „

Сеся табличка наглядно показує пановане Поляків в сих країнах. Чубиньскій, Труды VII. ст. 289.

краю до Польщи, та на фактичному панованю в тій країні польскої шляхти, вважали її Поляки нерозривною частиною своєї вітчини — краєм польским. На люд руско-український, що замешкував сесю країну, зовсім они не оглядались, вважаючи його людом польским яко власність польских панів. Впрочім раховано ся з ним лишень тілько, кілько може числити ся господар із своїм інвентаром господарским. Тим меншу звертано увагу на духовий бік житя того люду.

Між тим відбувались на западі Европи важні переміни так під взглядом суспільним, як літературним. На звалищах давного ладу февдального зачав розвиватись лад капіталїстичний. Капітал, увільнений із февдальних рамок, зачав розбивати суспільність на кляси приготовлюючи тим способом поле для сучасних ідей демократичних. Лїбералїзм, котрий в початку мав характер демократичний, зміряв до запевненя одиниці як найповнїйшої свободи, і сходив ся на сій точці з новим літературним прямованєм — романтизмом. Сьому напрямкови літературному сприяли не лиш події та здобутки самої революції французкої, але і реакция, яка по нїй наступила, і котра проти націоналїзму XVIII. віку ставила засаду чувства та фантазиї. Романтизм на знак даний з Анґлії розпочав боротьбу із спорохнавілим псевдоклясицизмом; боротьба сеся скінчила ся повною побідою нового прямованя.

Сприяючи всяким змаганям індивідуального духа викликав романтизм та видвигнув права індивідуальности поодиноких народів; зачали отже романтики підносити думки та чувства, приналежні даним народам. В той спосіб романтизм ураз із полїтичними подїями, котрі з початку сього столїтя потрясли цїлу Европу — розбудив та поставив яснїйше питанє национальне в сучасному його розуміню. Тому се питанє звязане так своєю ґенезою як і сформованєм своїх ідей із тим літературним прямованєм.

Шукаючи індивідуальних прикмет даного народу в єго бувальщині та сучасному житю — знаходили їх романтики по більшій части в переказах, звичаях та пісьнях народних, котрі рівночасно подавали знамениту поживу чувству та фантазиї — конечним умовам романтичної поезиї. Тому ішли у всїх майже народів поруч із романтичним прямованєм студиї етноґрафічні та історичні, котрі в літературах словяньских, а передовсім українській та великорускій словесности, попередили трохи романтизм. Филї сього літературного руху, який ішов на западі Европи, зачали ся помало відбивати о береги Польщи та України, викликуючи тут анальоґічні прояви.

Хоть Бродзїньский не був приклонником нїмецкого романтизму а лишень пояснював єго значінє в Нїмеччині, то не дасть ся заперечити,

що він власне приготовив поле для розвою свого прямованя в Польщи. Головною єго заслугою єсть се, що він і кількох сучасних єму людий, як Зоріян Доленґа Ходаковский (Адам Чарноцкий) і Лях-Ширма, казав шукати романтичности в бувальщині краю, і в єго памятках, в пісьнях та переказах люду — бо в такім лишень разї, по єго думцї, може поезия мати правдиву вартість, бути народною. Підлягаючи таким поглядам звернуло ся кількох талановитих мужів до згаданих жерел шукаючи вітхненя в бувальщині та характері люду тих країн, котрі замешкували, котрі були їм найлїпше знані та були їм найлюбійші. Єсли тепер пригадаєм собі сей лад, який з початком сього столїтя панував на Україні, а котрого відповідні боки я старав ся висше показати, єсли завважаємо, що Україну, на котрій польский елємент мав рішучу перевагу, вважали Поляки краєм польским, невідлучною ідейно хоть відірваною полїтично частиною своєї вітчини, то вповні зрозумієм, чому польскі поети підлягаючи новим прямованям лїтературним зачали в Україні шукати материялів до заявленя народної індивідуальности, чому істория сього краю була для них істориєю рідного краю, а пісьні українського люду — пісьнями рідного народу.

Тому розвій т. з. школи української в польскому письменстві не представляє ся менї проявою так неприродною і дивною, пустою шляхоцкою забавкою, якою вважають єї декотрі українські[1]) та великорускі[2]) критики, а з польских критиків В. Цибульский.[3])

Ті самі чувства і погляди на письменство, які бачимо у поетів литовско-польских викликали і ґрупу письменників українъско-польских.

Також прегарна природа України мусїла мати немаловажне значінє у вітхненю поетів українъско-польских. „Красна сеся земля, обставлена могилами, зрита кіньскими копитами, засіяна білими кістьми, виплекала буйні плоди: непроглядне море зеленї, а над ним пустку, смуток і тугу. Тілько ту розіграло ся кровавих боїв, тілько лицарских сердець застигло, тілько слави перегомоніло, що відголос її повторяли опісля довгі столїтя, сьпівали про ню бояни, рокотали гуслярі, вигравали те орбанїсти

---

[1]) П. Кулїш: Основа р. 1862. Петерб. февр. ст. 67. і ibid стат: Полякамъ объ Украинцяхъ.

[2]) Филевич: І. Б. Залескій, Извѣстія С. Петерб. слов. благотворит. обществ. 1886 Нр. І.

Противний погляд на сесю прояву лїтературну заявив Пипін гл. Эпизоды изъ литературныхъ отношеній малорусско-польскихъ (Вѣст. Европы 1886 І. 770).

[3]) Odczyty o poezyi polskiej wyd r. 1870 (I. стр. 222 223).

а коли они з часом замовкли, мусїли виступити нові сьпіваки, спадкоємцї їх лїри“[1])

Така в головних нарисах ґенеза т. з. українськоï школи, така була загальна основа тодїшного лїтературного руху, — на котрій з'являє ся стать Богдана Залєского[2]).

II.

„Молодість“, пише польский поет Красїньский, — „се різьбярка, що виковує цїле житє, хоть лїта єї скоро минають, слїди її долота тревають вічно“.[3]) Слова сесї мож зовсїм справедливо сказати про Залєского. На цїлому єго житю знати слїди сеї могучої різьбярки, а особливо на єго житю психічному. — Ми приглянемо ся передовсїм тим ударам єї долота, з під котрих вийшла пісьня Богдана, а особливо українськый народний елємент в єго пісьнях; таких лишень моментів будемо шукати в єго біоґрафії.

Молодість свою прожив Богдан Залєский на Україні, і то в найкращих єї сторонах. Він уродив ся в селї Богатирцї над рікою Собом. Позаяк мати єго умерла, коли він ще був дитиною, відвіз єго батько до своєї сестри Кундзічової, що мешкала в Медведївцї в Каньовскому повітї. Чотиро-лїтного хлопчика віддано до шкіл до Каньова не для науки, а радше для забави.[4]) По короткому побутї в Каньові повернув він до тїтки. Маючи вісїм лїт набрав ся він скірної хороби, так, що тїтка була приневолена віддати єго до народного лїкара, до знахора, старого Зуя. „Знахор сей, був то мужик українськый, що мешкав над Днїпром у підніжа гори, званої „Івангора“. Мав він численну родину і кілька гожих доньок. Тут зимовою порою прибігала молодіж на вечерницї, пісьні розлягали ся по хатї при фуркотаню веретен. Малий Залєский одушевляв

---

[1]) Гл. Wojciech Grochowski: B Zaleski (Tygodnik Illustrowany 1873. t. XI. serya II. Nr. 262. str. 2.)

За сесю спадщину приняли ся в першій мірі письменники українсько-рускі.

[2]) Не стану я тут розказувати, як постепенно зацїкавлювались Поляки Україною і Козаччиною, поминаю українські елємснти, впроваджені до лїтератури польскої давнїйшими польскими поетами (С. Твардовский, В. Потоцкий), бо они не мали безпосереднього впливу на нову ґрупу письменників українсько-польских.

[3]) Młodość, bracia, jest rzeźbiarką
Co wykuwa żywot cały
Choć jej lata lecą szparko
Ślad jej dłuta wiecznie trwały

[4]) P. Chmielowski, Studya i szkice z dziejów literatury polskiej, ser. II. str. 343.

ся ними, скоро вучив ся усіх на память, і безнастанно їх повторяв. Душа єго, як каже, просякла наскрізь красою тих народних пісень. В хаті знахора прожив Богдан коло вісімнайцять місяців. Літо достарчувало му й інчих приємностей".[1]) „Околиця се прегарна. Над самим Дніпром недалеко Рищова — пише сам Залєский — єсть висока гора, з котрої розтвиряєсь на всі сторони чудовий просторий краєвид; люд зве сесю гору Іваном або „Івангорою". На шпильу єї розлягли ся розвалини замку, що по переказам належав колись до Вишневецких, а опісля до Щеньовских. Перед кільканайцяти роками, коли я яко свобідне дитя перебігав сесю гору в ріжних напрямках, спотикав я нераз старого бандуристу, яких і нині ще, хоть рідко, мож подибати на Україні. Старець той знав безконечне множество давних переказів і радо їх оповідав".[2]) В тих то хлопячих літах стрічав Богдан в пасіках та баштанах на Україні сивих, згорблених від старости, Запорожців. „На згадку о Січи старий дїд з заїскреними очима затискав кулаки кленучи Москалїв. Наслухав ся я — каже Залєский — від тих старців досить ярких оповідань і пісень. Звірювали ся они менї тим раднїйше, що в зоріючих, зрошених сльозами оченятах ляцкого хлопчини читали співчутє".[3]) Тих вісімнайцять місяців, котрі прожив Богдан у підніжя „Івангори", се найглибший карб, який зазначила на єго житю могуча різьбярка, молодість. Вражливе хлопяче серце, в котрому тодї вже скрито тлїла іскорка поезиї, одїдичена по батькові, переймала скоро і вірно усї ті вражіня і пісьнї, щоби їх опісля відродити перепустивши через призму своєї уяви.

Богдан Залєский спостеріг пізнїйше сам на собі вплив тих вражінь молодости, а особливо украіньских народних пісень:

Z torbanem wyrósł ja: Dniepr, Iwanhora,
Chata gdzieś w gaju starego znachora.
Widzę och! jakbym pożegnał je wczora.
Spiewałoż ptactwo tam byle dzień biały
I znów dziewczęta z majdanu śpiewały;
To znowu męski głos wojennej chwały

---

[1]) Гл. Seweryna Duchińska: B. Zaleski, wspomnienie pośmiertne; Biblioteka Warszawska 1886. t. II. str. 240 i t. d.

[2]) Гл. Pisma Józefa Bohdana Zaleskiego, wydanie zbiorowe przejrzane przez autora, Lwów, nakł. Gubrynowicza i Schmidta r. 1887, t. II str. 56. Усї цитати подавати буду із сього видання пишучи коротко: „Pisma, t . . str. . ." і т. д.

[3]) Pisma, t. IV. str. 97—98.

[4]) Батько Б. Залєского, як подає Хмєльовский (Studya, II. 342) радо писав вірші.

W cześć atamanów — mąciły się społem
W pieśń jedną żywą! I pieśń tę połknąłem.[1])

Побут у знахора, се жерело, з котрого плили найчистійші струмочки вітхнення Богданового. Кілько разів діткнув ся поет крилом своєї уяви сеї чудової „країни зараня“ відмикали ся зачаровані нори, била з них „жива пісьня“ дрібними струями, та стинала ся в кришталь під пером поета. Тому так часто звертаєсь поет до сеї книжки, де го „Мати-Україна сповивала пісьнями, прочуваючи єго вірлине воздушне житє“.[2]) В прегарному „засьпіві до нової поезиї“ (Przygrywka do nowej poezyi) представляє поет в фантастичній формі, зближеній до сьвітогляду українського люду, сей вплив, який мали на нього українські пісьні народні.

Щоби порозуміти „сей заспів“, треба подати деяку замітку. Люд український в деяких околицях приписує русалкам дар твореня народних пісень: „Пісьні не народ складає, а морскі люде (русалки). В суботу в вечір грає море, на море випливають морскі люде, що половина чоловіка а половина риби, і сьпівають усяких пісень, а чумаки стоять на березі, слухають, переймають, та розвозять ті пісьні по селам і городам“.[3]) Тому „Мати-Україна“ віддала Богдана одній із тих гарних поетичних богинь на вихованє, говорячи:

„Piastuj dziecię me Rusałko!
Mlekiem dum i mleczem kwiecia
Pój do lotu mdłe to ciałko;
Pięknéj sławy méj stólecia
Podaj do snu na obrazki
Barwą złotą i błękitną
Tęczą w okrąg niech rozkwitną,
Wszystkie ludu mego kazki!“ [4])

Русалка отже — се українська муза[5]), се упєрзоніфікована українська людова пісьня і казка: она то випестила поетичний талант Залєского. Єсли маєм слїдити за розвязкою „uwikłanéj w cud zagadki“, що

---

[1]) Pisma, II. 203.

[2]) ibid. II. 235.

[3]) Кулїш: Записки о Южной Руси Т. II. стор. 36. Подібне вірованє записане і у других етнографів. Порівн. Чубиньскій: „Труды“ I. 211.

[4]) Pisma, II. 235.

[5]) Творчі спосібности приписує люд лишень русалкам морским; Залєский вірованє се розширив на усї русалки.

„Przygrywka“ Залєского о стілько не годить ся з вірованями українського люду, що Русалки вважають ся все елємєнтом ворожим чоловікови, так що „Matka ukraina“ не могла би по вірованям українського люду віддавати їм Залєского на вихованє.

в душі поета „leży pod pieczęcią“, — загадки єго поетичного творчества, котрого повістею так одушевлялась сучасна єму польска суспільність, то мусимо увзгляднити єще оден важний елємент. Маю тут на думці вражіня, які викликувала в душі поетовій українська природа. Вражінь тих зазнав він уже підчас свого побуту у знахора. Пізнійше, будучи в школах в Уманї, відбував він з товаришами (Ґощиньским, Ґрабовским і Ґрозою) часто прогульки до Грекова та Зофіївки, околиць знаних із своєї чудової краси.[1]) Вакациї і свята переживав Залєский у свого брата Ілиї в Кривци. „Кількож то разів висмикнув ся він потайки з дому; дбаючий брат шукав єго неспокійно, розсилав за ним гінців, а він тим часом лежав на могилах линучи духом в лицарску бувальщину, та в розніженю заливав ся сльозами. Слух мав він незвичайно бистрий. Ловив ним кождий шелест бурянів, колисаних лїтним легетом“.[2])

Справедливо сказав про нього Міцкевич, що він „підслухав гармонію усїх творів на степах України, та переклав в пісні зачарований ритм природи“.[3])

Лишень під впливом безпосередних вражінь міг виплинути з душі поетової такий вірний а гарний опис степу.

Szumią trawy i burzany,
O zielono wskróś, o! sino,
Jako fale wciąż kurhany
Step, a step, a rozbujany,
Morze twoje Ukraino![4])

Шум степу виколисував в серци поета задуму, під промінєм палячого українського сонця набирали сили крила єго уяви, природа українська вляла в душу поета усї ті краски, котрими ясніють людові пісьні, вилелїяні в тій самій колисцї. Говорячи отже про вплив українських людових пісень на поетичне творчество Залєского не мож поминути тих елєментів, котрі ввійшли до пісень людових і безпосередно до душі поета. Тому мусїв я поставити поруч себе оба сесї роди вражінь, так як они лучили ся в душі поета, як він сам їх сьвідомо ставив поруч себе у своїх споминах з молодечих лїт:

Kraina moja zarania
Wciąż jak piastunka w omroczu

---

[1]) Pisma, IV. 98.

[2]) Duchińska: Bibl. Warszaw. 1886. II. str. 247.

[3]) Adam Mickiewicz, rzecz o literaturze słowiańskiej rok drugi 1841—42, str. 238—239.

[4]) Pisma, I. 221.

W dumkach do uszu podzwania
W mogiłach miga do oczu".[1])

III.

Щоби докладно порозуміти значінє пісень українських в поезиях Залєского, подамо бодай в головному нарисї ґенезу перших фаз єго поетичного творчества. Тому не спускаючи з ока головної нашої ціли увзгляднимо, о скілько се річ можлива, ті твори і прямованя літературні, котрі були для Залєского взорами, і научили єго ставити перші, несьміливі кроки на поли поезиї.

Перші свої думки оголосив Богдан друком будучи ще в школах в Уманї, з відки виїхав р. 1820. Тут уже читав він затюбки Гомера. „Читай Гомера хотьби триста разів, новий він, нїби що рана мінить ся в очах". „Гомер — каже він — се воплочене люду".[2]) Любив він також читати Горация, як про се сьвідчить кілька єго переводів пісень сього поета. Найважнїйшим учителем Залєского був в тому часї Іван Кохановский, котрого поет богато разів згадує в своїх поезиях, а все з найбільшим і найщирším поважанєм і любовю. Від нього научив ся Залєский прегарної звучної мови, якою так мистецьки орудував „Іван з Чорнолїса".[3])

З Нестора научив ся поет много даних до істориї Руси і стать руского того лїтописця часто вириняла в єго думках поруч із древним Бояном.

Na prawe śpię ucho,
To szumi coś głucho.
Na lewe, to zmora
Dwulica, rozchwiana,
Cień mnicha Nestora
I obraz Bojana.[4])

По думцї Г. Затея [5]) знав уже Богдан будучи в ґімназиї „Слово о полку Игоревѣ" і то в ориґіналї; єсть се річ імовірна, бо важний той памятник старорускої літератури відкрито р. 1795, а перше єго видане оголошено друком р. 1800. Боян, давний поет сьпівак, про котрого згадує

---

[1]) Pisma, II. 26.

[2]) ibid. II. 197.

[3]) Кохановский уродив ся в селї „Czarnolesie".

[4]) Pisma IV. 199.

[5]) Hugo Zathey, Młodość Bohd. Zaleskiego, sprawozdanie III gimn. w Krakowie r. 1886, str. 6.

автор „Слова“, став ся від того часу ідеалом Залєского; імя єго подибуємо на кождій майже сторонї поезий Богдана. Хотячи наслїдовати Бояна, присвоїв собі Залєский цїлі поетичні звороти мови із Слова, писані по єго думцї стилем Бояна.[1])

Такий був засіб материялів поетичних Залєского, коли імя єго уперве появилось в польскій лїтературі. Перший на вшів оригінальний свій твір поетичний оголосив він друком р. 1819 в часописї „Dziennik Wileński“ [2]) п. з. „Duma o Wacławie, ze śpiewu ludu wiejskiego“.

Не маємо певних відомостий, чи перед написанєм сього вірша знав Залєский розправу Зорияна Доленгї Ходаковского: „O słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem“, або Бродзїньского: „O klasyczności i romantyczności“. Міг він тодї знати обі сесї студиї – бо обі вийшли р. 1818.[3]) Северина Духіньска думає, що розправу Бродзїньского знав уже Залєский виїзджаючи до Варшави: „Те, що му нашептали могили степові“, каже Духіньска, „що зачув яко хлопчина в шумі Днїпра з вершин Івангори, знайшов усе те в сїй розправі розвинене в наукову теорию. Слова Бродзїньского були для нього вказівкою“.[4])

---

[1]) Подаєм на се кілька примірів:

Złota dumo narodowa
Bojanowéj gęśli córo
Nad zielonem podzwoń siołem
Nim roznośniéj a ponura
Siwym orłem klaśniesz z góry
Szarym wilkiem pomkniesz dołem [Pisma II. 132—133].

„Боян носив ся мислию по дереву, сїрим вовком по землї, сизим орлом по-під облаки“ [гляди: проф. Др. Ом. Огоновский: „Слово о полку Игоревѣ“, малор. перев. стор. 3.]

I roznośny śpiew to miękki
Pełną garścią rozsypywa
To jak orzeł siwy w chmury
To ku ziemi jak wilk bury

Порівн.: Огоновский „Слово“ loc. cit.

Поема Залєского п. з. „Naścia“ (Pisma, IV. 17.) відповідає уступови „Слова“ „Плач Ярославни“ [Огоновский, „Слово“, стор 19, уступ. XII.)

Однак ремінїсценциї із „Слова о полку Игоревѣ“ і виразнїйші слїди впливу сього памятника на Залєского, можемо завважити доперва в поемі: „Damian książe Wiśniowiecki“, надрукованім перший раз р 1826 [Dziennik Warszawski t IV. str. 300 - 324]

[2]) Dzienn. Wil t. II. str. 525—528

[3]) Перша вийшла в часоп. „Ćwiczenia naukowe“ t. II. odd. literac. Krzemieniec, w r. 1818; а друга в час. „Pamiętnik Warszawski“ (марець — липень) р. 1818.

[4]) Biblioteka Warszawska, 1886, t. II., str. 250.

Чи Залеский пішов за вказівкою Бродзіньского пишучи „Dumę o Wacławie“ — не можемо певно сказати. Між тим маємо під рукою матеріяли, котрі (рішучо можем се сказати) грали важну ролю в ґенезї „Dumy“. В часописї „Dziennik Wileński“ з р. 1818 [1]) помістив Лях-Ширма вірші: „Jaś i Zosia“ і „Zdanek i Halina“, перероблені з червоно-руских пісень народних. Вірші ті такі характеристичні, що ми їм приглянемо ся близше.

Незвичайно важним єсть так із взгляду на час написаня, як і під взглядом змісту лист Ляха-Ширми до редактора, поміщений яко передмова до пісень. Цїкавий сей лист наводжу тут в цїлости, бо єсть він в польскій лїтературі одним з найперших голосів, піднесених в справі людових пісень, і їх значіня для поезиї,[2]) а не звернено на нього доси тої уваги, на яку заслугує.

Przesyłam W. Panu dwie dumki szczerosławiańskie, bo z podań ludu wiéjskiego wyjęte, i podług dwóch śpiewów ruskich do siebie dosyć podobnych osnowane. Dzięki winienem J. P. Chodakowskiemu, który nie tylko tego źródła mi użyczył, lecz i cały swój zbiór śpiewów wiejskich mozolnie zebrany do przeczytania pozwolił. Mając sposobność do przyswojenia myśli ogółu, śpiewy wiejskie składających (?), napojony ich duchem a szczególniej ponurą ich smętnością starałem się ją przelać w moje rymy nie mieszając weń bynajmniej obcych, nie pod naszem niebem urodzonych myśli, i nie odstępując nigdzie od dawnéj prostoty, chyba wówczas, kiedy ona w nieokrzesaną gminność wpadała, i wyższość światła wieku naszego wymagała koniecznie jakiejś odmiany. Co się tycze dodatków, które porównywując moje dumki z dwoma tu dołączonymi śpiewami wiejskiemi za pierwszym rzutem oka dostrzedz można, te zdawały mi się potrzebne dla ich zaokrąglenia, i do nadania im niejakiéj wyrażistości zwłaszcza, że w podobnych pismach wolny polot wyobraźni jest dogodniejszy aniżeli niewolnicze naśladownictwo. Wszelakoż i w tem, co się dodawało, pilne miałem baczenie na to, żeby wszystko albo zgadzało się z dawnymi przesądami, zabobonnością i obyczajami, albo przynajmniéj nie było im przeciwne. Pożyteczną nader byłoby rzeczą, Mości Redaktorze, gdyby się zatrudnić zbieraniem gminnych baśni, powieści, przesądów, wróżb, śpiewów i t. p.; zbieranina ta na pozór tylko nikczemna i z ułamków tylko złożona mogłaby wielce posłużyć do wyjaśnienia historyi oby-

[1]) Dzien. Wil. 1818. I. str. 486.

[2]) Подаю сей лист в оригіналї, щоби задержати єго форму і показати тодїшний стиль польский науковий.

czajów, rzuciłaby światło na dzieje polityczne, na obrzędy religijne i bóstwa, poprzedzające naukę Chrystusa; co więcej, możeby idąc za podobieństwem sprawdziła te szerzące się w świecie wnioski: że kolebka naszego dzieciństwa i plemienia jest nad Gangesem. Oprócz tego co za nieprzebrany skarb byłby to dla rymotwórstwa naszego; wówczas to Mości Redaktorze nie zarzucanoby Dzienników, Pamiętników, Tygodników i inszych pism obcymi nam wyrażeniami, które będąc dla wielu niezrozumiałe z obojętnością bywają przyjmowane, czczem tylko napełniając uszy brzmieniem, a nie trafiając do serca i nie ogrzewając go. Na równinach słowiańskich, na polach naszych przodków między naszą bracią nastręczają się nam skromne kwiaty zachwycenia: zbierajmy je troskliwie i w duchu wdzięczności dla naszych dawnych ojców. Jeśli nie chcemy w naukach nadobnych być tylko naśladowcami, lecz i oryginalne a do tego czysto narodowe posiadać dzieła, uratujmy te starożytne zabytki, na które czas coraz ostrzejszy nastawa, i grozi zatratą. Są one szczątkami gmachu niegdyś okazałego, który runął w zwaliskach, ale może nam jeszcze do wzniesienia Swiątyni Narodowości za węgielny posłużyć kamień. Zniżmy się więc pod strzechy — tam nasza sędziwa narodowość". (D. 29 marca, 1818 r.).

Погляди, висказані в сьому листї, суть, як бачимо, відблиском сього загально-европейского прямованя, зміряючого до народности в лїтературі, і вказуючого на пісьнї народні, яко на невичерпану і неоцїнену в тім взглядї скарбницю. Натяк на Ходаковского вказує, що Ширма переняв від нього ті погляди, і встиг їх скорше оголосити друком, як заслужений Чарноцкий (Ходаковский)[1]), і заки ще скінчила ся друковати в часописї „Pamiętnik Warszawski" студия Бродзїньского: „O klasyczności i romantyczności".

Пригляньмож ся тепер близше цїкавим думкам Ляха Ширми, і порівнаймо їх із червонорускими взорами, щоби познакомити ся з першими того рода творами в польскому письменстві. Зміст думки: „Jaś i Zosia" подаю в винятках польских і руских.

Поїхав Івасенько на полюванє,
Покинув свою милу на горюванє,
Виїхав Івасенько в чистеє поле,
А сам припав к сирій землї на спочиванє.[2])

---

[1]) Студия Ходаковского вийшла доперва при кінци р. 1818.

[2]) Текст галицко-руский, котрий Ширма дістав від Ходаковского, помістив в „Dzien. Wil." разом із своїми пересьпівами.

Wyjeżdżał Jasio na łowy,
Pod nim igrał konik wrony,
Przebywał lasy, dąbrowy,
Dumał o Zosi stęskniony.
Wyjechał na czyste pole,
Puścił konika na trawę
Sam kojąc tęsknoty i bole
Pochylił się na murawę.

І снило му ся, що з рук злетїла му голубка (в пісьні народній: „ясненький сокіл“). Ворожка пояснила ему, що сон такий віщує нещасте. Вертає Івась сейчас до дому, та не застає уже своєї милої живої.

Ніжки мої скоропадлі, чому не прийдете?

Заголосив він в розпуці:

Ручки мої біленькії, чом не пригорнете?
Очи мої чорненькії, чому не глянете?
Уста мої приязненькі, чом не промовите?

Moje wy letkie nożęta
Czemu więcéj nie chodzicie?
Moje wy białe rączęta,
Już wy mnie nie przytulicie!
W tych ustach przy twoim boku
Czerpałem słodycz obficie,
Zgasło już niebo w twem oku,
Nie miłe teraz mi życie.

На тім і кінчить ся руска народна пісьня; але поет сьпіває дальше. „Jaś“ з жалю вмирає. Ховають їх в одній могилї... Закінчене сеї думки Ширми написане в дусї баляд романтичних:

Gdzie się ich wznosi mogiła
Rosną dwie brzozy płaczące,
Jedna do drugiéj pochyla
Gałązki z sobą łączące (?)

Tam przy księżyca poświacie (?)
Dwa gołąbków przylatywa,
Siada jak siostra przy bracie
Dzióbkami się pogłaskiwa.

Widziano takie na jawie
Jak ten gołąb, gołębica
W niebo wzlatują w postawie
Mdławéj, jak promień księżyca..

Друга думка: „Zdanek i Halina“ має подібний зміст, і в подібний спосіб переклав її Лях-Ширма. Подаю найкраще місце з тексту малоруского і відповідний уступ із думки Ширми.

Ах (? — чому не „Ой!“ як звичайно?) тещеньку, голубоньку,
Снив ся менї сон дивненький,
Що на мій дім пчоли впали.
На подвірє зоря впала
З двору зазуля вилинула...
Ах синочку, мій зятеньку,
Їдь же скоро до домоньку
Маєш дома пригодоньку:
Бо пчолоньки то сльозоньки,
А зіронька дитинонька,
А зазуленька — Марисенька...

Śniło mi się, jakby pszczoły
Uciekały we dwa roje,
Pierścień się rozpadł na poły,
Gwiazda spadła na wieś moją.
Ach zięciu, mój miły synie (?)
Jedźże, jedźże do twéj żony,
Przygoda ciebie nie minie,
Znajdziesz żal nieutulony.
Bo lecących pszczół dwa roje,
To płynących łez dwa zdroje
A twój pierścień rozłamany
Ślubu wiązek rozerwany.
Gwiazdy, co z nieba spadają
W pogodnéj wieczornéj dobie,
Te niestety oznaczają,
Że ktoś z ludzi poległ w grobie.

З тих наведених уступів можна переконати ся, о скілько Лях-Ширма, беручи до своїх думок материял з малоруских пісень народних, придержував ся поглядів, висказаних в листї до редактора „Dziennika Wil.“

Думки сесї а особливо лист до редактора мали по моїй думцї незвичайний вплив на Залєского, і становили, як я на се вже натякнув, сильну принуку до написаня „Dumy o Wacławie“. Що Залєский знав

„Dziennik Wileński“ сьвідчить про се та обставина, що в кілька місяців пізнійше, як появились думки Ширми, надруковав поет в „Dzien. Wil.“ свої переводи і „Dumę o Wacławie“; а що знав думки, о котрі нам ходить, сьвідчить про се велика схожість стилю „Dumy o Wacł.“ і думок Ширми.

Ідучи отже дорогою, вказаною єму Ляхом-Ширмою, взяв поет основу до своєї „Dumy o Wacł.“ з народної української пісьні, додаючи так як Ширма під заголовком слова: „ze śpiewu ludu wiejskiego“[1]). Таку народну пісьню, котра становить головну ткань поеми Залєского, знаходимо у Максимовича.[2]) Подаєм єї в цілости:

Збирали ся комісарі
Під царскі палати,
Пишуть листи на Вкраїну
Під аршини брати.
Записали на Вкраїні
Вдовиного сина,
Ой тож козак уродливий
Доходить аршина.
Ой зачує ж стара ненька
Івасева мати,
Ой де тебе, мій синочку,
Я маю сховати?
На щож мене, матусенько,
Ти маєш ховати,
Буду тобі із столиці
Червониї слати.
На щож менї мій синочку
Червониї твої,
Що нїкому поховати
Головоньки моїй.
Поховають моя нене
Тебе добрі люде,
Ой як мене молодого
До тебе не буде.
Вдовин синок вдовиченко
Коня наповає,

---

[1]) Слово „думка“ перший раз в польскому письменстві бачимо у Ширми.

[2]) Украинскія народныя пѣсни, изданныя М Мяксимовичемъ, Москва, р. 1834. ч. I. ст. 132

Єго ненька старенькая
В вікно виглядає.
Вдовин синок вдовиченко
Коника сїдлає,
Єго ненька старенькая
Крижом упадає.
Вдовин синок вдовиченко
З двора виїзджає,
Єго ненька старесенька
За стремен хапає.
Ой в го́родї Очакові
Вдарили із лука,
Да вже тобі вдовин сину
З матерю розлука.
У го́родї Очакові
Вдарили з гармати,
Ужеж тобі вдовин сину
Неньки не видати...

Якже переробив Залєский сесю пісьню відповідно до своїх тодїшних поглядів і свого стилю?

Передовсїм старає ся він розвинути ті мотиви, котрі знайшов, в завязку лишень, в народній пісьнї. Але чи на тім єго „Duma“ зискала?

Поет зачинає думу описом переполоху, який настав в краю в наслїдок нападу ворогів і бранки рекрутів:

Wrogi w około śmierć sieją,
Wzmaga się wojna, lud smuci,
Młodzi wieśniacy truchleją
Z świętej wolności wyzuci.

Не менче лякали ся і ті, що утїкали перед бранкою. Слова народної пісьнї: „Ой деж тебе мій синочку я маю сховати“, розвинув поет в бомбастичну строфу:

Losu nieszczęsne ofiary
Stronią od domów rodziny,
Kryją się w gadów pieczary
W lasów okropnych gęstwiny...

Не бояв ся бранки лишень Івась-вдовиченко, перехрещений у Залєского на „Wacława“ так, як у Ляха-Ширми Івась на „Zdanka“.

Wacław sam tylko spokojny
Wacław zdrów, silny i młody,

Zdał się stworzonym do wojny
Jednak nie rzucił zagrody.
Jego więc z wioski w rekruty
Dziedzic przeznacza strwożony.

Пращанє з матерею, розпуку бідної вдови, так по майстерски змальовану в народній пісьні, розводнив поет вибухами млавої сентиментальности, котрі заняли му 14 строф. Штуки розбовтуваня народних пісень научив ся Залєский мабуть у Ляха-Ширми, у котрого 2 або 4 вірші припадають на оден вірш людової пісьні. Певно також під впливом Ширми, котрий радив робити зміни в пісьнях народних „kiedy one w nieokrzesaną gminność wpadają, lub kiedy światłość wieku naszego wymaga takiej zmiany“ — повипускав або поперекручував Залєский не до пізнаня найкрашчі уступи людової пісьні.

Ціла „Duma o Wacławie“, а особливо єї закінчене ясно говорить, — що Залєский був новиком в тім роді поезиї, і не мав навіть перед собою виднійших взорів. Не вдумав ся він ще в сесю тайну, що позволяє народному сьпівакови короткими словами богато сказати; не відчув ще духа тих асиндетичних сполучень, що дають слухаючому нагоду перелетїти думкою цілу чергу подій, котрих треба додумати ся між реченями синтактично з собою не повязаними. З сього непорозуміня виплила слїдуюча хиба, яку бачимо в тій поемі Залєского.

В народній пісьні слїдує безпосередно по пращаню Івася-вдовиченка з матерею натяк про єго смерть:

Ой в городї Очакові
Вдарили з гармати,
Уже тобі вдовин сину
Неньки не видати...

Польский поет зрозумів сесї слова так, що сейчас відставлено рекрута до табору воєнного, де вже кипіла борба... і з відси то пішла ціла неприродність слїдуючої строфи:

Wtem do obozu przybywa,
Gdy już wzajemnie walczono,
Więzów stargano ogniwa
Stawać do boju zlecono.
Kule wyparte z dział świszczą i t. p.

„Wacław“-а, пробитого баґнетом, ховають в могилї, котру „весна строїть цьвітами — а роса наповає бальзамом“ „Над ним сьпіває соловій пісьню свободи — ратай вихваляє єго славну смерть“.

В деяких місцях „Dumy o Wacławie“ бачимо ремінісценцию української народної думи „О Коновченці“[1]); а слова

Pada, już serce nie bije
Zawarł na zawsze powieki,
Lecz w ustach współbraci żyje
I w nich żyć będzie na wieki,

слова сесї суть слабим відгомоном звичайного закінченя українських дум народних, (котре бачимо і в думі „О Коновченці“).

Полягла козацька, молодецька голова
Як од вітру на степу трава:
Слава не вмре, не поляже,
Лицарство козацьке всякому розкаже.[2])

„Duma o Wacławie“ не єсть, як бачимо, в польскому письменстві ніякою новостию під взглядом обробленя предмету, хоть основу єї становить народна пісьня. Не видно в ній жадної із пізнійших прикмет стилю Залєского. З думи сеї „віє ще духом“, як каже Хмєльовский „клясично ідиліїчним“. В ній видко ще явну непевність в виборі взорів: „Соловій — Боян“ боре ся ще тут о пальму першеньства із Горацийом“.[3]) „Метрум (– ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ –), виписане перед сею думою, а котрого пильно придержував ся Залєский, сьвідчить, що він користав із оживлених тоді розправ о ритмічности польского язика, які тоді провадили в Варшаві Круліковский, Ельснер і Бродзіньский, доказує, що уже з самого початку свого творчества дбав Залєский про музикальний бік поезиї“.[4])

IV.

Року 1820 наступив зворот в житю поета, котрий рішучо вплинув на напрям єго поетичного творчества. Того року вибрав ся Залєский

---

[1]) Максимович, Украинск. народ. пѣсни Москва, 1834 I. 50.

[2]) Максимович. Украинск. народ. пѣс. Моск. 1834, т. I. стр. 50

[3]) „J. Bohd. Zaleski“, napisał I. G B. Przegląd Tygodniowy, Warszawa, 1878.

[4]) Piotr Chmielowski, Studya i Szkice, II. 348—349.

Подаю часто цитати із ріжних критиків, що писали про Залєского, бо пересказуючи власними словами те, що уже другі сказали в якійсь справі, а що треба сказати — пошивав би ся я в чужі пера. Взглядом поглядів ріжнородних критиків Залєского стараюсь я по можности віднести ся критично — а спосіб, в який я уживаю якоісь виписки, вказує на становиско, яке я взглядом неї занимаю. Цитати сесї мають ще і тую ціль, щоби познакомити читачів бодай в части із літературою, що відносить ся до писань Залєского, щоби показати, як віднеслась взглядом них польска критика, та о скільки оцінено ті поезиї з боку, з якого я їх розбираю.

із своїми приятелями Ґощиньским і Ґрабовским до Варшави, де і дальше лучив їх як найсердечнійший стосунок, що пробиваєсь в слїдуючих словах Залєского:

Bohdan, Seweryn[1]), Michał[2]), między nami trzema
Odgrywa się osobne niejako poema,
Wszyscy trzej, bo rówieśni, z jednego my gniazda
Porwali się do lotu, i jedna nam gwiazda.[3])

Многоважне значінє мала для молодого поета дружба із Мальчевским, Бродзїньским і Мохнацким. Они то не давали попасти в апатию поетови, що тужив за своєю Україною, они оживляли єго духом свого таланту, як сьвідчить про се отсей уступ поезий Богдана:

Jako barwinek gdzieś z bujnej ziemicy
W piasek wszczepiony schnąć zacząłem wcześnie.
Kaźmierz Brodziński, Mochnacki Maurycy
Chuchali do mnie w zamrożne wciąż pleśnie,
Chuchali inni młodzi rówiennicy.[4])

Насамперед познакомив ся Залєский із автором поеми „Wiesław“, в котрім знайшов правдивого приятеля і порадника. Імя Бродзїньского було тодї вже голосне. Був він як той дуб, що стояв на граници двох епох. Коріньом своїм приріс він ще до старого клясичного ґрунту, а конарами взнїс ся в епоху романтизну. На тих конарах, що вдирали ся вже в будущину, оперла ся до вищого сьмілїйшого лету цїла громада поетів-романтиків, межи котрими був і Залєский. Се переходове становиско Бродзїньского найлїпше характеризують слїдуючі єго слова: „Пісьнї народні були початком поезиї і суть найкращим єї жерелом; коли черпаєсь поезию з пісень і обичаїв люду, надає ся їй знамя оригінальности. Штука, що творить цїлість із пісень народних (як Гомер Іліяду) увіковічнює заразом і характер народу і єго культуру. Томуж, — єсли єсть обовязком поета в просьвіченому столїтю шанувати „ґуст“ загалу, то ще святїйшим єсть єго обовязком черпати з пісень люду, як із натури, характер і обичаї народу. Видимо отже, що Бродзїньский зовсїм не думав рішучо зривати із дотеперішною лїтературною традициєю із „ґустами загалу“ — і се становить пень єго лїтературної дїяльности, котрий закоренив ся в бувальщинї; галузє-ж, що вибігає в будучий период польскої поезиї — се простота і чувство, котре поставив на місце конвен-

[1]) Seweryn Goszczyński.
[2]) Michał Grabowski.
[3]) Pisma, II. 103.
[4]) Pisma, II. str. 204. — вірш п. з. „Roślinka“.

ціональної штуки і псевдоклясичних понять, — се елемент народний і людовий, котрому старав ся він запевнити пановане в літературі. Наукові свої теорії убирав Бродзіньский часто в поетичну форму. Слїдуючі его вірші виражають лишень ярче знані его слова про романтизм: „Romantycznością naszą są“ і т. р.:

Na jakiej ziemi, z jakim ludem żyjesz razem,
Takiego twoje pienia niech będą obrazem.
Ty ceniąc wszędzie piękność własną śpiewaj ziemię
Wspólne w czuciu, przygodach i zwyczajach plemię,
Ruiny, smutne świadki dawnej duchów chwały,
Mogiły, co z ojczyzną synów pogrzebały,
Śledź zgasłych ojców czyny; łańcuchem niezłomnym
Sprząż dawną miłość kraju z plemieniem potomnem,
W ziomkach ucz się znać ludzi, z nich czerpaj natchnienie,
Ich uczuciem wzbudzone im poświęcaj pienie.

З тими засадами годять ся так під взглядом змісту як і форми усї поезиї Бродзіньского.

Трудно їм відмовити правдивого чувства і простоти, чим могли користно ріжнитись від виманерованих, і по більшій части на зимно роблених, віршів псевдоклясиків; але з тим всїм не були самі поезиї Бродзіньского спосібні викликати який-небудь переворот в користь правдивої поезиї. Не могли они потрясати душами. Бродзіньский не мав сили потрібної до сеї цїли, бракувало му одушевленя і взнеслости, не доставало му і творчої фантазиї, прикмети, котрою вірші найбільше мабуть зєднують собі і підбивають серця.[1])

Посвятив я може за много місця Бродзіньскому; однак думаю, що не відступив від річи кладучи особливо натиск на се, як задивляв ся сей поет і критик на пісьні людові, яку ролю визначував він їм в літературі, який отже міг він під тим взглядом мати вплив на Б. Залєского, а се має для нас перворядне значінє.

Виложені отже погляди Бродзіньского, хоть звернули уми молодого поколїня поетів на поле поезиї народної і людової, хоть вщепили в них любов до рідного краю, до его могил, его ланів і степів, его славної бувальщини, не могли вповні відповісти бурливим чувствам молодїжи. Не диво отже, що в тім часї, „коли в Варшаві панове Дмоховский і Домінік Лїсєцкий вважались поетами, кількох молодців майже дїтей, незнаних і стоячих в тїни, тужило за інчою поезиєю, мріло о ній, і мало колись рішучо вплинути на єї реформу.“

[1]) Adam Bełcikowski: Ze studyów nad literaturą polską, Warszawa, 1886 str. 434.

„З відкиж взяло ся у сеї молодіжи бажанє чогось новійшого і основнійшого як завмираючий клясицизм? Чи знали де другу поезию? Чи дійшли до того через основне знанє теориї і засіб придбаної науки? Чи знали про реформу, що зачалась, і тоді вже майже довершилась заграничними артистами і критиками? — Зовсїм ні!“ Усї сесї питаня завдамо собі і ми, так як їх собі завдав М. Ґрабовский[1]); але відповідь наша випаде трохи інакше.

За відповідь нехай нам послужать наведені висше погляди Бродзїньского на поезию. В них могли молоді поети знайти відблиск сеї літературної еволюциї, яка довершувалась на западї. Талант поетів мав здїлати се, чого не в силї був довершити Бродзїньский; палка душа поетів могла зірвати, а дійсно зірвала звязь, яка лучила їх із спорохнавілою літературною традициєю, і виповіла війну тим „ґустам загалу“, супроти котрих не важив ся і не мав сили виступити Бродзїньский.

Трудно отже сказати ураз з Ґрабовским, що „наша (т. є. польска) т. з. романтична поезия має свій початок не в наслїдованю Німців, не в теориях Шлеґлївских“. Правда, що „вийшла она сьвіжа і гарна із живого жерела, із народних людових поезий“[2]) але ті теориї Німців і в загалї нові літературні прямованя, що обгорнули вже були з початком сього столїтя цїлу славянщину, становили в руках Бродзїньского і Ходаковского те чародійне бильце, котрим они, хоть не дуже сильно вдарили в закаменїлу скелю літературної традициї, отворили живе жерело нового літературного руху в Польщи.

Усе те, що сказали ми в сьому уступі, означує близше атмосферу, якою віддихав Залєский в Варшаві, і під впливом котрої розвинув ся єго поетичний талант, — вказує сесю струю, що потягала Залєского до народної поезиї.[3])

Заки приступимо до подрібного розбору тих поезий Залєского, в котрих бачимо вплив українських пісень народних, мусимо звернути ще

---

[1]) Literatura i krytyka, Wilno, 1837, cz. II. str. 103—4.

[2]) ibid. II. 105.

[3]) Говорячи про сесї материяли, що вплинули на розвій людового, а передовсїм українського елєменту в поезиях Залєского, мусимо застерегчись супроти погляду Вінк. Поля, [Pamiętnik do (?!) literatury polskiej XIX. w r 1866, str. 345] будьтоби „поезиї і думки Падури давали камертон новій польскій літературі“, будьтоби „доперва по Падурі міг появитись Залєский“. Що слова сесї зовсїм хибні, доказав уже Г. Затей (H. Zathey, sprawozd. dyr. III. gimn. w Krakowie 1886. str. 10—12) і Пипін в розправі: Эпизоды изъ литературныхъ отношеній малорусско-польскихъ, Вѣстникъ Европы 1886. I. 768.

увагу на тоту загальну охоту до збираня пісень і переказів людових, яку бачимо з початку сього століття в цілій славянщині.

Рух сей викликали на европейскому континенті особливо твори Гердера „Über Ossian und die Lieder alter Völker 1773; Aehnlichkeit der mittleren englischen u. deutschen Dichtkunst; Vorrede zu den Volksliedern; Stimmen der Völker in Liedern.

У Сербів вже р. 1814—1815 вийшли „Мала простонародна славено српска пјеснарица“, Вука Стефановича Караджіча; р. 1823—1824 вийшли того самого автора: „Народне српске пјесме“ (3 т.)

У Чехів появились „Slovanske narodni pjsnie sobrané F. L. Čelakovskym“ доперва р. 1822, 1825, 1827.

Словацка збірка Шафарика п. з. „Pisni swietske lidu slovenskeho“ вийшла р. 1823, — 1827.

Найчисленнійші збірники пісень народних бачимо в тім часі в словесности велико-рускій, н. п. збірники Данїлова, видані Калайдовичом р. 1818, — Попова, р. 1819, — Калаталїна 1810, Прача (з музикою) р. 1815. і др. В першій мірі заслугує на увагу збірник кн. Цертелєва: „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсень р. 1819. С. Петербургъ[1]).

Побіч збірника Цертелєва, котрий складає ся виключно із малоруских, українських дум, знаходить ся кілька українських пісень у Прача[2]) а також в збірці Челяковского з р. 1822.[3])

В польскій літературі здибуємо з початку етноґрафічні материяли, що відносять ся до люду галицко-рускоґо. В часописї: Pamiętnik Warszawski“ з р. 1805 бачимо статю: „Swactwa, wesela, urodziny, chrzciny ludu na Rusi Czerwonej“. P. 1811 видав І. Червінський „Opis obyczajów ludu ruskiego okolicy zadniestrzańskiej między Stryjem a Łomnicą“. В часоп. „Pielgrzym Lwowski“ р. 1821 бачимо кілька галицкоруских пісень і дві українські. Про думки Ширми говорив я обширнійше. Велику частину пісень, назбираних Зорияном Доленґою Ходаковским (Адамом Чарноцким), оголосив Максимович доперва р. 1827 і 1834. Про пі-

---

[1]) Передмова до українських дум Цертелєва була вже оголошена р. 1818. в 45. ч „Сына отечества“ [Гл. Дашкевич. Отзывъ о сочиненіи Петрова; Очерки исторіи украинской литературы XIX. стол.] Записки импер. акад. наукъ, С. Петерб. 1889, т. LIX. стр. 118

[2]) „Собраніе русскихъ народныхъ пѣсень, полож. на музику Ив. Прачемъ. Петерб. 1815“.

[3]) Гл „Отзывъ“ Дашкевича. в „Запискахъ“ стр. 154.

знійші збірники пісень не згадую, бо они не входять в обєм нашого предмету.

Відгомін усїх тих заходів коло збираня пісень народних цїлого того „гамору славяньского“ відбивав ся і о Варшаву, де в часоп.: „Pamiętnik Warszawski“ появлялись польскі переводи пісень ческих, сербских і литовских переважно з під пера К. Бродзїньского[1]).

Для Залєского зовсїм не був байдужний сей „гамір славяньский“ як про се сьвідчать отсї єго слова:

Lubuję bardzo w słowiańskim ja gwarze.
Klaskam od mogił w krąg na rozgraniczu,
Tak Szafarzyku, tak, tak Kopitarze,
Pieśni hej dawaj Wuku Karadziczu,
Resztę my powiem guślary-gęślarze.[2])

„Від давна вже полюбив я, пише Залєский на другому місци,[3]) всякі без ріжниці народні пісьні; відчуваю також їх мужеску погідність, простоту, спокій рільничий і тисячні блискучі прикмети тих цьвітучих, повних чувства і природности, духових творів славяньских народів“.

Але повернїм до пісень українських. Вичислені етноґрафічні збірники, що вийшли перед р. 1827, (т. є. перед збірником пісень Максимовича) суть невеликі, і не численні. Не міг з них отже Залєский много скористати, особливо, що певно не всї були єму відомі. Кромі думок Ляха Ширми міг поет знати, і знав дїйсно, як се пізнїйше побачимо, також збірник кн. Цертелєва (1819).

Велике має значінє в історії малорускої етноґрафиї оперетка Івана Котляревского: „Наталка Полтавка“, на котру під тим взглядом доси не звернено уваги. В знаменитому, як на свій час, творі українского поета бачимо вставлені в текст також людові українські пісьні, з котрих 7. полишено без змін[4]), а в 5-ох бачимо мотиви народних пісень, перетворені відповідно до тексту оперети.[5])

---

[2]) Chmielowski, Szkice II. 352.
[2]) Pisma II. 201.
[3]) ibid. II. 56.
[4]) „Дід рудий, баба руда“ [Руска библіотека т. I. стр 81].
„Чого вода каламутна (ibid. стр. 96.)
„Та йшов козак з Дону та до дому“ (ibid. 105).
„Ворскло річка невеличка“ (ibid. 105).
„Гомін, гомін по дібровї“ (ibid. 93).
„У сусїда хата біла“ (ibid. 102).
„Ой під вишнею та під черешнею“ (84)
[5]) „Видно шляхи полтавскіі“ (ibid. 81).
„Ой мати, мати серце не вважає“ (89).

Згадую на сьому місци про „Наталку Полтавку“ тому, що твір сей надруковано р. 1819[1]) а позаяк імя Котляревского, автора славної „Енейди“, голосне тоді було по всій Україні, міг отже і Б. Залєский знати сей твір будучи тоді в Умані, в школі Василиян. „Наталка Полтавка“ єсть для нас особливо тим важна, що мотиви чотирох пісень народних, котрі в ній поміщено, бачимо в поезиях Б. Залєского, як про се ще подрібно поговоримо.

Отсе і усї друковані збірники пісень народних, з котрих міг користати Залєский до виходу першого видання збірника Максимовича (р. 1827), котрий зробив велике вражінє на поетів українсько-руских[2]) і українсько-польских, і котрий знав також Б. Залєский.[3]) Другі народні українські пісьні, другі українські материяли, яких мотиви завважали би ми в поезиях Залєского, написаних до р. 1827, мусимо почислити на карб тих живих безпосередних вражінь, котрих зазнав поет в молодости, а котрі старав ся я списати в II. части отсеї студиї.

Впрочім, розбираючи подрібно стосунок поезий Залєского до українських пісень народних, будем старатись, о скілько се річ можлива, вказати ті жерела, з котрих міг Залєский знати відповідну народну українську пісню.

V.

Подавши в головних нарисах образ того літературного руху, серед котрого жив Залєский в Варшаві, мусимо ще звернути увагу на ті психічні пружини, що викликали єго вітхненє.

Такою найсильнійшою пружиною була єго туга за рідною стороною, за своєю гарною, дорогою Україною. Поет ловив кождий подув українського вітру і єму звіряв ся із своїми думками:

Usłysz wietrze me zaklęcia,
Bądź jak byłeś powiernikiem,

„Сонце низенько, вечір близенько“ (97).

„Віють вітри, віють буйні“ (78)

„Віє вітер горою“ (101)

Мотиви розстріляних пісень бачимо в поезиях Залєского.

[1]) Сьогож року виставлено Нат. Полт.“ в Харкові на сцені. (порівн. Исторія литературы рускои Ом. Огоновского, II. (а) 207.)

[2]) Гляд. слова М Максимовича у вступному слові до видання пісень народ. з р. 1834.

[3]) Pisma, IV. 99.

Nieś wrażenia, od dziecięćia
Niedzielone nigdy z nikiem.[1])

А душа поета, кілько разів залетїла в країну споминів, приносила му все дорогий гостинець з України:

Myśl owa milszych minionych dni
Gdzie jeno pomknie tęskna czy pusta
Z dumką to szumką wraca na usta.[2])

Одною із найгарнїйших думок, які принесла ему тужлива гадка з країни вражінь молодечих — есть: „Nieszczęśliwa rodzina“.[3])

Який же зміст сеї думки? Незгода зробила родину нещасливою. Вітчим знущаєсь над дїтьмм своєї жінки і виганяє їх з хати. Мати з жальом виправляє сина свого в сьвіт і в чужу далеку країну. Сестри проводять брата і прощають ся з ним ревно. Подробиці сього пращання подам дальше, порівнуючи сесю думку Залєского з відповідними народними пісьнями.

Виїзд козака на чужину і розлука єго з матерею і сестрами становить улюблену тему украіньских пісень народних. В збірнику Максимовича з р. 1827 знаходимо думку, котра своїм змістом, а навіть ритмом, пригадує „Нещасливу родину“ [4]); зачинає ся она ось як:

Гомін, гомін по діброві
Туман поле покриває
Мати сина проганяє.[5]).

В пісьні тій нема лишень поданих причин, для котрих мати каже синови покидати родину. Вариянт тої самої пісьні записаний Бол. Поповским вказує на незгоду в родині, яку зазначив в своїй думці і Залєский.

Туман яром покотив ся,
Батько з сином посварив ся
Іди сину геть від мене
Через тебе сварка в мене.

---

[1]) Pisma, I. 182.

[2]) ibid. IV. 205.

[3]) Докладний заголовок сеї думки звучить: „Nieszczęśliwa rodzina“, „dumka ukraińska“. Написав її Залєский р 1820 (по думці Дашкевича, „Отзывъ о сочин. Петрова“, Записк имп. акад. наукъ въ Петерб. т. LIX. стр. 185.) Nieszcz. Rodz. видана перший раз р. 1822 в часоп „Pamiętnik Warszawski“ (т. I. стр. 4–6)

[4]) На се звернув увагу уже М. Грабовский: „Literatura i krytyka“, (Wilno 1837, t. II 66.)

[5]) Малороссійскія пѣсни изд. Максимовичемъ, Москва, 1827, стр. 5–6.

Твоя жінка сварливая
До роботи лїнивая.
Прощай батько, прощай мати
Через тебе йду в салдати.[1])

Як у Залєского, так само і в обох варіянтах людової пісьні прощають ся з братом сестри, та виносять єму збрую:

Старша сестра коня веде,
А підстарша зброю несе,
А найменша випитує,
Коли брате з війска прийдеш?

Сцена сеся повтаряєсь у всїх пісьнях народних, в котрих описуєсь виїзд козака на війну. Залєский кладучи в уста матери слова: „Oto konia masz i zbroję“ [2]) опустив одно із найкращих місць українськой пісьні. Закінченє думки Залєского годить ся із духом народної пісьні, хоть Богдан уживає інчих образів до віддання тої самої гадки:

Возьми сестро піску жменю,
Посїй єго на каменю,
Ходи к йому з зіроньками,
Поливай го сльозоньками
Коли сестро пісок зійде,
Тодї брат твій з війска прийде.[3])

Prędzej w źródle wyschnie woda
Góra wzbije się z mogiły
Niż go ujrzy ta zagroda
Niż powróci Ruślan miły.[4])

Варіянти тої самої пісьні подибуємо у Чубіньского [5]) і Головацкого.[6]) Відмінну ґрупу варіянтів, що мають ту саму основу, але інше метрум, бачимо у Чубіньского [7]) і Максимовича.[8])

---

[1]) Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj, Kraków, t. VIII. „Pieśni ludu ruskiego“.

[2]) Pisma, I 172.

[3]) Вар. Максимовича.

[4]) Pisma, I 162.

[5]) Труды этнографическо-статистической експедиціи т. V., стр. 890, N. 460.

[6]) Народныя пѣсни галицкой и угорской Руси т. III (1) ст. 12, Nr. 9.

[7]) Труды, V. Стор. 881. Nr. 444, 454, 487, 456.

[8]) „Малоросс. пѣсни“ 1827, стр. 6 - 7. Мусимо звертати увагу на ріжні варіянти, бо не знаємо яка відміна сеї пісьні знана була Залєскому.

Сей тип варіянтів тої пісьні зачинає у Максимовича:

Ой мала мати сина сокола
Вигодувала, до війска дала.

Сцена розлуки в ній зовсім така сама, як в варіянтах, з котрих ми бачили винятки.

Найгарнійший однак і найповнійший варіянт сеї пісьні бачимо в збірнику Цертелєва: „Опытъ собранія малороссійскихъ пѣсенъ“ [1]) — передрукований опісьля в обох виданях пісень народних Максимовича.[2]) Пісьня сеся значно ріжнить ся від попередних цілим своїм укладом. Будова згаданих варіянтів єсть строфова, метрум одностайне; сесяж відміна єсть типовою українською думкою, має чисто епічний характер, метрична її будова нерівномірна, вірші не однакі, містячі в собі то більше то менше число тонічних стіп. Зміст її вказує однак на се, що она єсть лишень варіянтом наведеної висше пісьні, як се впрочім завважав уже М. Максимович.[3])

Гарна сеся дума відограла по моїй думці найважнійшу ролю в ґенезї віршів Залєского: „Nieszczęśliwa rodzina“ і „Wzgórek pożegnania“, [Сеся друга поезия єсть пізнійшою редакциєю думки „Nieszczęśliwa rodzina“[4]).] Міг її Залєский знати не лишень з уст народу, але і з друкованого тоді вже збірника кн. Цертелєва (1819). Тому подаю тут сесю думу в цілости, порівнуючи деякі її уступи з анальоґічними місцями поеми: „Wzgórek pożegnania“.

В неділю рано-порано не во всї дзвони дзвонили,
Як у вдовиному дому гомоніли,
Лихий вітчим козаченька молодого лає,
Мати сину слізно промовляє.
Іди ти сину межи чужиї люде,
Чи не ліпше тобі сину на чужині буде?
Нехай тебе чужий батько, синочку, не лає,
Щастя твого козацкого на вік не збавляє!

Уступ сей з невеличкими змінами становить початок думки „Nieszczęśliwa rodzina“. Пишучи „Wzgórek pożegnania“, попустив поет поводи своїй фантазиї, і навязуючи лишень до змісту думки утворив по-

---

[1]) С. Петербургъ р. 1819 стр. 57—58.

[2]) „Малоросс. пѣс.“ Моск 1827. стор. 21, 22; „Украинскія народ. пѣсни“ Москв. 1834, ч. I. стр. 61—62.

[3]) „Укр. нар. пѣс.“ ч. I. стр. 61.

[4]) „Wzgórek pożegnania“ надруковано перший раз р. 1823 в часоп. „Austrea“ t. III. 210—213.

чаток оригінальний. Прегарний єсть тут опис самої „могили розлуки“ і українського поранку. Вітхненє однак поета видимо слабне в тім місци, де зачинають ся наріканя матери. Вірш набирає знов сили, коли наближаєсь до тексту української думи.

Ciężko serce matki boli,
Gdy oddala dziecko z domu;
Ciężéj jeszcze, gdy w niedoli
Da przewodzić nad nim komu!

Тяжко, тяжко менї тебе
З дому одправляти,
А ще тяжше біля себе
В знегодї держати.
Хоть підеш ти на чужину
Сльози менї лити,
Хоть заставлю тебе сину
По всяк час тужити.
То старша сестра кониченька виводить,
Середня зброю срібну виносить,
Що найменша ридає
Словами промавляє:
З якої тебе брате
Сторононьки ждати?
Чи од чистого поля,
Чи од Чорного моря,
Чи од славного Запорожя?

Залєский так в тій думцї як і в попереднїй не скористав із усїх поетичних уступів української думи. Із цїлої тої майстерскої части бачимо у Залєского лишень слова:

Kiedy z któréj ciebie strony
Będę bracie wyglądała?

Відповідь, яку козак дає сестрі, містить в собі ту саму думку, що послїдня строфа обох поезий Залєского, а котра в „Wzgórku pożegnania“ ось як звучить:

Prędzéj w źródle wyschnie woda
Góra się z mogiły wzbije
Niż go ujrzy siostra młoda,
Niż go ujrzą oczy czyje.

Анальогічні слова української думи суть трохи відмінні від наведених вже варіянтів сеї пісьні:

Возьми сестро жовтого піску,
Та посій ти сестро на білому камні,
Коли буде сестро жовтий пісок виростати
Зеленим барвінком камінь устеляти,
В тот час буду сестро до вас прибувати!
Бо як тяжко на безводі
Рибі проживати,
Так тяжко на чужині
Безрідному пробувати.
То теє промовляв,
На коня сїдав,
Опрощеніе приймав,
Смутно з двора отцівского козак виїзджав;
Довго вони на могилї [1]) край села стояли,
Довго, довго козаченька вічми провожали,
А ще довше вони єго дома оплакали.

Послїдні вірші думи розвинув Залеский в отсі гарні строфи:

Łzy się w oku lśnią Ruslana
Po zielonéj spojrzał niwie,
Padł przed matką na kolana,
Ucałował siostrę tkliwie.

Dosiadł konia, z miejsca rusza,
Fale bujnych traw przegania,
Wiatr powieki mu osusza,
Wiatr zapiera w piersi łkania.

Długo matka, siostry stały
Prowadziły go oczyma,
Coraz daléj, jeszcze mały
Jeszcze mgli się i już niema...[2])

Зміст отже думок п. з. „Wzgórek pożegnania“ і „Nieszczęśliwa rodzina“, і поодинокі уступи оповіданя суть як бачилисьмо свобідним пересьпівом наведеної українськой думи[3]); ритм обох поезий Залеского єсть такий самий, як в згаданій уже пісьні:

„Гомін, гомін по діброві“.

---

[1]) Тому „wzgórek pożegnania“.

[2]) Pisma, I. 176, 177.

[3]) Для порівнаня подаєм еще оден варіянт сеї думи, котрий єсть значно певнійший від попереднього Він описує дальше події, які наступили по відїзді козака

Если обі сесї думки порівнаємо із поперед розбираною думою „O Wacławie“, то побачимо вже значний поступ що до поетичної техніки, стилю і артистичного почутя. В думці „Wzgórek pożegnania“ виступають

з дому. Сей вариянт записаний М. Костомаровим в Харківскій ґуберніі єсть доказом, як розповсюднена була по Украіні сеся пісьня. Подаю її із збірника Чубінського. [Труды, т. V. стр. 849. Ч. 414.]

„В неділю ранною зорею до Божих церков задзвонено,
Як у новім дворі раніш того говорено:
Як чужий отець вторий названий чуже дитя кляне, проклинає,
Долю єго козацьку, молодецьку зневажає.
За хліб за сіль нарікає, з домівки зганяє:
Єго мати стара, жаліслива була, словами промовляла:
Ой сину мій, вдовиченку бездольний, безщасний!
Не велю я тобі за вторим отцем жити, проживати,
Нехай не буде тебе отець названий клясти, проклинати,
Долю твою козацьку зневажати,
За хліб за сіль дорікати, з домівки зганяти;
А велю я тобі в чужу сторону одїзджати.
То він з своєю матірю опрощение приймає,
У чужу сторону одїзджає,
Та в чужій сторонї живе, проживає.
Нїкого перед собою в вічи видом не видає,
Нї отця, нї матери, нї родини кревної, сердечної.
Тільки має родину кревну, сердечну жінку дружину
То він словами промовляє: дружино кревно сердечна!
На своїй сторонї мати старая
Чи менї піти, чи поїхати, її одвідати!
То жінка зачуває
Словами промовляє:
Ти те знаєш, те й відаєш.
То скоро став вдовиченко на коня сїдати,
Скоро став вдовиченко з двора зїзжати,
Під ним коник спіткнеть ся
То вдовиченко промовить словами, сльозами обільлєть ся:
Не знаю, чи буду я свою матір живу заставати.
Та скоро став вдовиченко четвертої неділеньки
До второго названого отця прибувати;
Став вторий отець названий на зустріч єго вихожати.
Отжето панове молодцї, якже то Господь чоловікові привів,
Що з чужої сторони далекої прибував
Свою матір стару при смерти заставав!
Скоро єго мати старая на Божій постели вздріла
На своє лице християнске хрест собі положила.
Чогож я бажала, того і діждала.
Сина свого при смерти у вічі повидала“.

уже яснійші проблѣски таланту Богдана, і перші проби того звучного ритму і легкого мальовничого стилю, властивого пізнійшим єго поезиям.

Приневолений тотожностею предмету, який бачимо в обох про єго розбираних думках, відступив я від порядку хронольоґічного і ґенетичного.

В прогалині часу, межи написанєм думки „Nieszczęśliwa rodzina“ (1820) і „Wzgórk-a pożegnania“ (1822—1823) написав Залєский кілька пісень, основаних по думці Хмєльовского[1]) на канві поезиї людової. До таких творів зачисляє сей критик такі вірші, як „Ludmiła“[2]), „Lubor“[3]) і „Arab u mogiły konia“.[4])

„Lubor“ се баляда написана в дусї Ґетого або других тодїшних нїмецких романтиків. Українського народного елєменту в нїй хиба тілько, що нїмецькі „Waldnixen“ заступлено тут українськими русалками, і то не що до понять лишень що до назви.

Вірш „Arab u mogiły konia“, єсли в загалї оснований на тлї яких пісень народних, то хиба арабских. Загадковим твором єсть „Ludmiła“. Наколиб не слова: „Duma z pieśni ukraińskiéj“, які помістив автор під заголовком, то нїхто не впав би на думку, що „дума“ сеся може мати щось спільного з народною українською піснею. Слова сесї спонукали мене шукати (розуміесь надармо) по збірниках українських пісень за думкою, котра би бодай змістом нагадувала „Ludmił“-у; бо солодкокислий, бомбастичний стиль сеї „думи“ єсть зовсїм чужий українським пісьням. За примір нехай нам послужать отсї строфи:

Przeszły pogodne me chwile
Już ja nie żyję dla świata,
Anioł mój już mię odlata,
Szczęście me znajdę w mogile.

Wtem z nagła zrywa się burza
Wichry w około zawyły,
Trzasł grom w opokę Ludmiły
Razem ich w Dnieprze ponurza.[5])

Ті „pogodne chwile“, „odlatające anioły“, „gromy trzaskające w opokę Ludmiły“, не могли би знайтись в українській народній пісьні.

---

[1]) Studya, II. 352.

[2]) Надруковано перший раз в часоп.: „Pamiętnik Warszawski“, r. 1822, т. I. 115—117.

[3]) ibid. II. 130—132.

[4]) Надруковано перший раз в часописї: „Pamiętnik Warszawski“ r. 1822, т. III. 9—11.

[5]) Pisma, I. 167.

VI.

Перед думкою: „Wzgórek pożegnania“ написав Залєский також „fragment z rycerskiego rapsodu“ п. з. Janusz Bieniawski.[1])

Хмєльовский, говорячи про „Льудмілу“ і другі що йно згадані твори Залєского, завважав в них брак специяльного, українського типу. „Тип сей появляєсь, хоть дуже ще невиразно, в „фраґментї“ п. з. „Janusz Bieniawski“. Мусимо признати, що в згаданих творах дійсно нема специяльного українського типу; але єсли го критик бачить в „Янушу“, а особливо в „думцї про гетьмана Косїньского“, в такому разї справдї не знаю, що розумів Хмєльовский під „специяльним українським типом“. Єсли критик мав тут на думцї духа українськой людовой поезиї, то дошукав го ся ледви в кількох стрічках фраґменту п. з. „Януш“, а не знайде го зовсїм в „Думі про Косїньского“. Так понятий український тип бачимо лишень в кількох дрібнїйших думках Залєского, котрі суть майже дословними переводами пісень українських, а про котрі поговоримо ще пізнїйше. Єслиж Хмєльовский тими словами називає специяльний, Залєскому лишень властивий, стиль поетичний, то і в такому разї значно виразнїйше виступає він в думцї: „Nieszczęśliwa rodzina“, а особливо в віршу п. з. „Wzgórek pożegnania , як в фраґментї „Janusz Bieniawski“, або „Думі про Косїньского“. Стилем фраґменту „Janusz“ вернув ся Залєский далеко взад до XVII. або до XVIII. столїтя в часи клясицизму, як се впрочім побачимо. Не многі лишень місця становлять в тім взглядї виняток, і тому суть в дивній суперечности із цїлостию „рапсоду“.

Єсли возьмемо на увагу зміст сеї поеми, то переконаєм ся, що він взятий із українських дум народних. М. Ґрабовский, говорячи про свої подорожи по Українї[2]) і описуючи вражінє, яке на нього зробили пісьнї українськї, видані Максимовичом, натякує на думу про „Федора Безродного“, котра по єму думцї містить в собі много таких подробиць, які бачимо в фраґментї п. з. „Janusz Bieniawski.“ — „Зачав я“, каже Ґрабовский, „з жадобою читати збірник Максимовича, але ледви міг я дочитати першої думи про „Федора Безродного“ і другої про „Утечу

---

[1]) Написаний сей вірш р. 1822 (гл. Pisma, I., 142) видрукований перший раз р. 1822 в часоп : „Pamiętnik Warszawski“ т. IV. 161—170.

[2]) Коли М. Ґрабовский відбував сесю подорож, не знати; в кождім разї по р. 1834, як про се сьвідчить згадка про пісьнї народні, видані Максимовичом 1834 р., і про „Думу о Федорі Безроднім“, котра в тім виданю пісень поміщена на першому місци.

трох братів з Азова" — книжка випала менї з рук. Що се єсть? Де я знаю щось так дуже подібного? Так! Але чиж може бути? Нї! Не помиляюсь! Се „рапсод лицарский" Залєского я знаю, що єсть так подібний до сих дум. Не лишень єго дух єсть такий самий, але навіть і подробицї, той похорон, сеся яма, копана шаблями, земля виношена приполами, ті свисти семипядних пищівок (sic!)[1], ті сурми, сеся зазуля, що за сестру і матір оплакує забитого козака".[2])

Лишаючи собі на пізнїйше відповідь на питанє, чи „Janusz Bieniawski" відповідає духови народної думи про „Федора Безродного", мусимо признати Ґрабовскому, що декотрі подробицї, котрі він наводить, дійсно бачимо в думі „Про Федора Безродного" в збірнику Максимовича[3]) а ще виразнїйше в варіантах сеї думи, які поміщені у В. Антоновича і М. Драгоманова.[4]) Однак се лишень поодинокі поетичні фрази, а не зміст. А мусимо при тім завважати, що наколиб Ґрабовскому зараз по прочитаню другої думи в Збірнику Максимовича не була „книжка з рук випала",[5]) то прочитавши також девяту думу про „Ів. Коновченка"[6]) був би в нїй знайшов не лише згадані фрази, але і зміст фраґменту „Janusz Bieniawski". Пригляньмо ся близше тій українській думі.

Полковник Хвильоненко збирає добровольців на війну з Татарами. Довідалась про се вдова, що жила в Черкасах, а боячись, щоби син єї не пішов на війну, сховала єго збрую і коня. Відважний Коновченко не хотячи, щоби єго товариші називали „гречкосїєм", посьпішає мимо того до табору. Тут під проводом полковника дав ся він Татарам добре в знаки. По борбі бенкет. Коновченко підхмеливши собі, шукає зачінки з Татарами. Мов сокіл яструбів жене він поперед себе бісурманців, але відбившись від товаришів гине в борбі. Лишень кінь єго вірний прибіг задиханий до табору. Пізнали козаки коня Коновченка і вилїтають, щоби трупа єго відбити з рук невірних. Розігнавши Татар, справляють Коновченкови похорон козацкий. Мати дармо чекає дома єдиного сина.

В фраґментї Залєского „Janusz Bieniawski" не бачимо змісту цїлої думи про „Коновченка". Може бути, що пропущена частина мала стано-

---

[1]) В оригіналї у Ґрабовского і Залєского: „siedmiopiędzich piszczałek świsty".

[2]) „Literatura i krytyka", Wilno, 1837 II. str. 109—110.

[3]) Москва, 1834, I. 7.

[4]) Историческія пѣсни малорусскаго народа съ объясненіями В. Антоновича и М. Драгоманова, Кіевъ 1874, т. I. вар. А. стор 249 вірші 31—35; вар. Б. стор. 250, вірші 38—44; вар. Е. стор. 254, в 79—89.

[5]) Literat i kryt. II. 309.

[6]) „Дума объ Иванѣ Коновченкѣ", Максимовичъ, Моск. 1834. I. 52—56.

вити основу других уступів сего „рапсоду лицарского“, з котрого надруковано лишень фраґмент.

Поет зачинає фраґмент тою сценою, коли кінь Януша жене через долину і впадає до табору.

„Wpadł do taboru, zarżał radośnie (може żałośnie?)
Stanął, krwią bryzga, bokami rusza“...

Прочитаймо відповідний уступ української думи:

То добрий кінь до табору прибігає,
По куреням гуляє,
Гострими копитами землю копає,
Смутно ржучи козака свого викликає;
То Хвильоненко тее зачував,
З намета свого виступав,
Словами промовляв:
Отсе ви братці недобре зробили,
Що напилого козака гуляти пустили,
Мов ви самі єго з сьвіта згубили.
Добре ви дбайте, оружє заправляйте,
Бісурманів од тїла козацького отбивайте.
Бо вже не даром козацький кінь по табору гуляє,
Мабуть Івася Коновченка на сьвітї не має...

В подібний спосіб описує Залєский рух, який настав у таборі, скоро там з'явив ся кінь Бєнявского:

Patrzcie no, patrzcie, to koń Janusza!
Wnet wybiegł hetman, wojsko ucichło,
Prędko starszyznę zwołał na radę,
Zginął Bieniawski! Pędźmy co rychło
Tatarzy blisko, pomścijmy zdradę.

Тут слїдує довгий, бо займаючий більше як 30 строф, опис погонї і борби. Зміст тих строф бачимо в отсїм уступі української думи:

То козаки тее зачували,
На долину найскорше посьпішали,
Бісурманів од тїла козацького отбивали.

Коли вже відбили трупа Януша з рук бісурман тодї гетьман слухає оповіданя якогось „вірного бранця“ („wiernego jeńca“) про Бєнявского:

Jak w nocy z wrogiem bój był okrutny,
Jak obskoczono zewsząd młodzieńca,
Jak dzielnie walczył, jak schwytan w bitwie
Zniósł mężnem sercem ból, rany, męki.

В українській думі народній маємо пластичний опис лицарских дїл Коновченка, котрий відповідає подїям, натякненим лишень в що йно наведеній части поеми Залєского:

То не вихор по Черкенї-долинї гуляє,
То не сизий орел ястребів ганяє,
Вдовиченко-Коновченко на воронім конї розїзджає,
Мечем своїм як блискавка сяє,
Трех Татар-янїчар з коней збиває,
Тогдї шаблю булатну опускає,
Козаґам лицарство своє вихваляє,
Беспечне по долинї розїзджає.
Бісурманів на сьміх підоймає,
То безбожні бісурмане теє зачували,
Гнївом Божим, сараною на козака налїтали,
Шаблями, пистолями смертні рани дарували.

В поемі Залєского слїдує дальше знов не вміру довгий і неприродний похід із тїлом забитого Януша і опис єго похорону. Деякі місця сього опису зближені до відповідних частий української думи, але численні додатки автора стирають із сього уступу характеристичні прикмети народної пісьнї:

I wnet szablami ziemię zaryli
Miękką murawę w darniach złożono
Kopią i kopią po krótkiej chwili
Zimne już matki gotowe łono.
Przy cichych modłach zwłoki spuszczają
Z zwłokami zbroja rycerza lśniąca
Kruszą się włócznie, szable pękają,
Z brzękiem się ziemia o stal roztrąca.
Potem się spiesznie rozpierzchli razem,
Z nad wody skały i drzewo wloką,
Ziemia nad ziemią i głaz nad głazem
Wznoszą się wyżej, wyżej wysoko.
Grób już usnuty; — z rycerskiej zbroi
Krzyż urobiony lśni się żałobny,
Każdy na szabli oparty stoi
Czekając tylko na śpiew pogrobny:
Wraz kołat kotłów, twardych surm grzmoty
Siedmiopiędziowych piszczałek świsty
Rozniosły wszędy pienie tęsknoty,
I tak grzmi głośno hymn uroczysty:

Подав я сей уступ в цїлости, щоби показати, як серед навпів класичних віршів никнуть підчеркнені місця взяті із слїдуючої частини української думи:

Шаблями, наділками суходіл копали,
Шапками, приполами персть вивірали,[1])
Івасю Коновченку могилу насипали
В семипядні пищалї гримали,[2])
В суремки жалібно вигравали,
Славу козацьку вихваляли.

Так само розпливають ся в „hymnie uroczystym“ наведені вже вище слова думи:

Полягла козацька, молодецька голова і т. д.[3])

Слова сесї ще раз відозвали ся слабим відгомоном в закінченю „лицарского рапсоду“.

Wszystko minęło, lecz stoją mogiły,
Skon mężnych w dumach nie przestaje słynąć,
Za wdzięczność przodków, i za hymn tak miły
Któżby z was bracia wahał się dziś zginąć?

Говорячи про народні українські елєменти в сїй поемі Залєского трудно поминути слїдуючих стрічок найбільше ще споріднених з духом української пісьні:

Za siostry matkę, tkliwie w pobliżu
Z gruszy kukułka kwili ponura,
Ważąc się sokół usiadł na krzyżu
I zasępiony nastrzępia pióra.

Перші дві стрічки подибуємо в думі „Про побіг трох братів із Азова“.

Де се взялась сиза зазуленька
В головках сїдала, жалібно кувала
Як сестра брата, або мати сина оплакала[4])

Згадку про „zasępionego sokoła“ міг поета знайти в слїдуючих віршах думи „Про бурю на Чорному морю“.

---

[1]) Стрічки сеї зовсїм не бачимо в поемі Залєского; мимо того Ґрабовский написав запалившись: „ta ziemia wynoszona połami“ (Liter. i kryt cz II. 109).

[2]) Залєский а за ним і Ґрабовский говорить про якийсь „свист семипядних пищавок (siedmiopiędziowych piszczałek świsty), між тим дума описує гук семипядних стрільб; пищаль-рушниця.

[3]) Гл. стр. 142. сеї студїї.

[4]) Максимович, „Укр. пѣсн.“ I. 13.

Ясненький сокіл жалібно квилить, проквиляє,
Смутно себе має.[1])

„Яким же способом міг Залєский довідатись про всї ті подробиці місцевости? о всїх тих красках української поезиї?“ — питає Ґрабовский навівши згадані місця із „фраґменту“ „Janusz Bieniawski“.

Загальна відповідь на се містить ся в II. і IV. части сеї студиї. Позаяк однак М. Ґрабовский єсть одним із найперших (що до часу) критиків Залєского, вважаєсь великим знатоком України, єї істориї і поезиї, позаяк на нього покликують ся майже усї польскі критики, що пишуть про Залєского, мусимо глибше застановитись над відповідею, яку дає Ґрабовский на згадані питаня.

„Що Залєский знав з цїлої України? — від Кривця до Уманя — а опісля зовсїм єї стратив з очий межи тїсними варшавскими улицями... Знаю, що міг би хто сказати: Мав пісьні українські під рукою. Але нїякого збірника пісень українських р. 1820 або 1821 не було[2]). Чув їх на Україні! Певно що чув, так як всї ми чули, ми всї, що родилисьмо ся, або виховали ся на Україні, т. є. чулисьмо більше нуту, як слова, або, єсли і слова, то лишень кількох найзвичайнїйших пісень; і многож нам з того в голові і в памяти лишилось? Але таке пояснюванє собі диву, не могло мати нїякої вартости у мене, що так і бачу ще тїсну комнатку в напів опущеній тоді палатї Красїньских, за „желїзною брамою“, де мешкав в тім часї Б. Залєский, і де читав менї перший раз свій рапсод голосом дрожачим від зворушеня під впливом що йно довершеної креациї. Що він тоді умів і знав, які мав средста помічні, чим живив свій поетичний талант, було менї се дуже добре відоме. За девять десятин відповідав там ґенїй! Душа поета пересякнула гармонїєю українського воздуху, і як звучний інструмент музичний відозвала ся, коли захотїв, досконалим відгомоном рідного краю. Але який се мусить бути ґенїй, що так знаменито, і так сильно понимає житє і сьвіт від себе далекий, що малюючи єго уживає власне тих самих красок, котрих без єго відомости (!) ужила в тій цїли людова поезия, найріднїйше воплоченє того житя?! Єсть се увага, котра відкриває глубину ґенїя в поемі. Сей феномен поезиї Б. Залєского єсть для мене тим менче понятним, що о єго дїйсности я сильно переконаний!“[3])

---

[1]) ibid. I. 15.

[2]) Чи були в тім часї які збірники українських пісень, се бачили ми в ч. IV., впрочім, про се ще поговоримо; але Ґрабовский подає хибну дату написаня „Януша Беннявского“. В виданю львівскім, виданім під надзором самого автора, поданий рік 1822 (Pisma, I. 142.)

[3]) Literatura i krytyka, Wilno, 1837, II. стор. 110—111.

Аналїза поглядів сього критика на Залєского може нам кинути трохи сьвітла на питаня, що мають для нас на сьому мїсци чи мале значінє.

Уже загальне становиско, з якого дивить ся Ґрабовский на поетичне творчество, не може нам подобатись. Трудно згодитись на се, щоби не зовсїм для нас зрозумілі прояви психічні, які бачимо у поетів, пояснювати зараз чудом-дивом, та усе класти на карб непонятого ґенїя. З сего, що ми часом не в силї пізнати природних причин якоїсь прояви, зовсїм ще не виходить, щоби їх не було! Ґеній єсть надовсе чоловіком; він вправдї взносить ся (що до скількости т. є. степеня) деякими прикметами духа понад звичайних людий, але і він мусить підлягати тим самим психічним законам, яким підлягає усякий чоловік. Кожда єго думка мусить мати і у него свої причини природні, — свою історию.

Єсли отже вглянемо близше в обставини, серед яких написав Залєский ті поетичні фрази, котрими так одушевляєсь Ґрабовский, — то облетять усї ті серпанки чудовности, якими обвішано українсько-польского поета. Се ми вже по части показали.

Не лишень причини прояви, але і саму прояву зрозумів Ґрабовский хибно говорячи, що Залєский малює житє такими краскамм, якими користуєсь без єго відомости народна українська поезия. Кілька фраз не становить ще духа і барви поезиї. Сьпівати ж несьвідомо так, як сьпіває люд, не потрафить нїхто, хиба частина сього люду. Щоби пісьня якогось поета була вповнї народною, треба, щоби поет крóмі людового сьвітогляду не мав уже нїяких інчих відомостий. А як ріка не може в зад вернутись, так не може чоловік зійти на низший ступінь духового розвою — котрий уже раз перейшов.

Повно отже разячої пересади в тих словах Ґрабовского, де він говорить, що Залєский „нїчого не наслїдував і повторяв із людової пісьнї“ [1]), що пісьня єго утворилась так само, як у творців народної поезиї, і що Залєский єсть орґаном козаччини.[2]) Орґаном ані козаччини, ані українського люду не був, і не міг бути навіть Шевченко[3]), котрий

---

[1]) На другому знов місци (Liter. i kryt. II. 51.) сам Ґрабовский признає, що „в думках „Wzgórek pożegnania“ і „Nieszczęśliwa rodzina“ Залєский наслїдував, а радше переводив українські пісьнї“.

[2]) Literat. i kryt. II. 107.

[3]) Згадую тут про Шевченка, бо Залєский дуже радо порівнував себе з нашим Тарасом. В вiршу п. з. „Mogiła Tarasowa“ говорить Залєский, що они оба виховали ся серед звуків людової пісьнї:

половину свого життя перебув в мужецькій хаті серед кріпацкої неволі своєї родини, а про котрого також з пересадою пишесь, що він сьпівав так, як би сьпівав сам люд український. [Куліш, листи з хутора]. Тим менше можна се сказати про Залєского. А і тих кілька зворотів і порівнань народних, які бачимо в єго поезиях не могли там знайти ся чудом, як се ми вже бачили розбираючи поеми: „Duma o Wacławie“, „Nieszczęśliwa rodzina“, „Wzgórek pożegnania“ і „Janusz Bieniawski“, як се ще впрочім ліпше пізнаємо.

Душа поета „пересякнувши гармонією українського воздуху“ могла „відозватись досконалим відгомоном“ малюючи сей воздух. А щоби могла відозватись відгомоном пісень, мусіла насякнути піснями, без взгляду на се, чи безпосередно з уст люду, чи посередно із етноґрафічних збірників. Зміст дум, в котрих надибуємо згадані людові елєменти, наводить нас на жерело, з котрого они взяті.

Описали ми вже докладно обставини, серед котрих познакомив ся Залєский з українською поезиєю народною. На се зовсім не треба знати цілої України, як думає Ґрабовский. На просторі між Кривцьом а Уманем міг Залєский пізнати все, що сотворила народна муза на всій Україні.[1]) Не знаю, чому Ґрабовский не може понять, що Залєский міг щось

Piastunką nam była jego duma [jego „Nauma, якогось видуманого кобзаря]
Nim serca rozbrzmiały w swojej nucie,
Czem ziemia nasiąkła lat koleją;
Rodzinnych powieści woń i krasa
Zarówno żwierciedlą się i wieją
Wśród dumy i mojej i Tarasa.

Межи поемами т. з „історичними“ Залєского і Шевченка єсть деяка схожість, а іменно на тій точці, що і Залєский і Шевченко ідеалїзував козаччину [розуміємо, що Шевченко ідеалїзував єї з боку зовсім противного, як Залєский]. Щож тикаєсь других поезий, основаних на житю українського люду, або на тлї українських пісень народних, що тикаєсь загальної характеристики їх творів, то глибокі під взглядом змісту і чувства, з реальних фактів життя зачерпнені, а слабші під взглядом зверхної форми поезиї Шевченка становлять виразний і яркий контраст до легких поверховних, фантастичних, незначних по своєму змістови — а майстерских по своїй формі поезий Залєского. Щоби могчи орудовати тими прикметами української поезиї народної, якими орудував Шевченко, щоби вникнути так як він в глубину життя люду — треба, як каже Залєский:

Trzeba z wiarą swego ludu
Boleć długo jak on boli.
Jak on łykać łzy w niewoli [Pisma, IV. 56].

А Залєский не мав до того нагоди...

[1]) Що так єсть, що пісьні народні з незвиклою скоростию розходять ся по цілім просторі, який замешкує люд малоруский, переконав ся я лично, коли в моїх

трохи більше затямити собі, як саму лишень нуту пісень. Хто бачив, як 7—8 літний селяньский хлопчина потрафить цілими годинами сьпівати (розумієсь з памяти) пісьні, котрих має невичерпаний засіб, той зовсім не буде дивувати ся, що вражливий а спосібний Залєский міг їх також много научити ся на память.[1]) Впрочім, єсли би навіть зовсім забув ті пісьні, о котрі нам ходить, (розумієсь, єсли їх знав з уст люду), то міг їх собі пригадати із друкованих збірників. Вправді Ґрабовский думає, що р. 1820 або 1821 не було ще збірників українських пісень народних, ми однак доказали вже по части, а докажемо зараз докладно, що критик грубо помилив ся, і тих, що на нього покликувались, в блуд впровадив. Навіть В. Цибульский, котрий виразив ся про Ґрабовского, що він „мав талант подивляти дрібні річи, а правдиву велич збував мимоходом“,[2]) Цибульский, котрий з таким легковаженєм критикував поезиї Залєского, що І. Крашевский мусів за ним вставлятись,[3]) — пішов в тім взглядї слїдом Ґрабовского, подивляючи Залєского за се, будьтоби він сьпівав в дусї народних пісень в тім часї, коли збірників таких пісень ще не було.[4])

Між тим уже р. 1819 вийшов в Петербурзї збірник кн. Цертелєва, п. з. „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“, про котрий ми уже згадували. Міг отже Залєский знати сей збірник ще будучи в Уманї, а в кождім разї знав го в перших лїтах свого побуту в Варшавї, коли писав поезиї, котрі ми розбирали.

В збірнику тим бачимо знані нам уже думи про смерть Івана Коновченка,[5]) про Федора Безродного,[6]) про побіг трох братів із Азова, і другі, усї отже, о котрі нам ходить. Що Залєскому знаний був збірник Цертелєва, сьвідчать про се слїдуючі дані:

У вступному слові до українських дум звертає Цертелєв увагу на

майже очах записав І. К. в однім галицкім селї коло 500 довших, а до 2000 дрібнїйших (т. з. „Коломийок“) пісень народних, котрих варианти ($^2/_3$ ч.) можна побачити в збірниках пісень українських. (Часть тих пісень видав І. К. в „Zbiorze wiadomości do antropologii krajowéj“, т. XIII)

[1]) Що їх поет много знав на память, про се сьвідчать спомини Духінської (гл. стор. 130 сеї розправи).

[2]) Wojciech Cybulski, odczyty o poezyi polskiéj w pierw. połowie XIX. wieku, т. I. стр 222.

[3]) W. Cybulski, Odczyty o poezyi polskiéj, t. I. str. 232.

[4]) ibid. стр. 231.

[5]) „Опытъ“ стр. 30—36. [Дума сеся відносить ся до р. 1684. Пор. Лїт. Самовид. стор. 74; „Collectanea“ Łękawskiego, 1825, t. II. 182—186].

[6]) ibid. стор. 48—50.

деякі кращі їх уступи. Усї майже ті гарні виписки з дум ввійшли до поезий Залєского. Н. п. на стор. 8 подає Цертелєв знаний нам уже уступ з думи про побіг трох братів із Азова: „Де се взялась сиза зазуленька“ і т. д. Увагу подану на тім місци, що зазуля єсть у Малоросів символом смутку помістив Залєский коло відповідного уступу „лицарского рапсоду“ п. з. „Janusz Bieniawski“.[1]) Дальше наводить Цертелєв кілька уступів із думи про Коновченка,[2]) котрі ураз з увагами видавця становлять гарну цїлість, зовсїм подібну по своєму змісту до „Януша Бєнявского“. Навіть порядок задержав Залєский такий самий, який бачимо у Цертелєва; він зачинає так само оповіданє хвилею, коли кінь убитого лицаря влїтає до табору. Поет не поминув анї одного місця думи, на котре звернув увагу Цертелєв, — лишень розвинув ті уступи ширше. Ще докладнїйше розбирає Цертелєв думу „про виїзд козака з родинного дому“. Кождий, хто прочитає сесю частину вступного слова до українських дум, переконає ся, що она мала в ґенезї думки Залєского „Wzgórek pożegnania“ не менше може значінє як сама згадана дума.

Усе се доказує, що те, що Залєский ужив кількох поетичних фраз, які подибуєм в українських народних пісьнях, не єсть таким „непонятним дивом“, яке в тім бачить Ґрабовский.

Що фрази ті, мимо змісту взятого з української думи, не надають поемі Залєского „Janusz Bieniawski“ характеру народної думи можемо переконати ся хотьби із отсих уступів:

Jak kiedy w nocy grom w dąb uderzy,
Lecą gałęzie na dół od wierzcha,
Po całym borze rozgłos się szerzy,
Po całym borze liść się rozpierzcha,
Pierzchnął Tatarzyn...[3])

Tu, tu grób stanie; w trąbki zagrali
I każdy w miejscu stoi jak wryty,
Zajęknął z nagła las chrzęstem stali
Błask jak błysk gromów przemknął drzew szczyty.[4])

З тих віршів, котрі суть пробою стилю „рапсоду“, віє ще духом клясичних авторів латиньских і грецких, з під котрих впливу Залєский не в силї ще був тодї увільнитись.

---

[1]) Pisma, I. 155.
[2]) „Опытъ собр.“ стор. 10—11.
[2]) Pisma, I. 148.
[2]) ibid. I. 153.

А „Hymn wieczysty“ що зачинаєсь словами:

Tego pamięć wiecznie droga
Kto od strzały ginie wroga
Kupi śmiercią za krew blizny
Łaskę nieba i ojczyzny,

Гимн сей міг би бути сьміло, як завважав Г. Затей,[1]) твором Фр. Моравского, в котрого поезиях нїхто певно не схоче шукати духа українськоі народноі поезиї.

Коли уже говоримо про „фраґмент з лицарского рансоду“, котрого основу становить українська дума історична, пригляньмо ся другим того роду поезиям Богдана Залєского.[2])

Лицарско козацкі думи Залєского, се твори, в котрих елємент людовий і історичний так дивно перепутаний з іллюзийними вигадами самого поета, що хотячи, щоби читач розглянув ся в тому хаосї, мусїли би ми посвятити їм значно більше місця, як нам на се позваляють рамки нинїшноі теми. Поперестанемо тому на загальній їх характеристиці, з котроі покажесь, якій може бути стосунок сих творів до українських пісень історичних. Щобиж характеристика сеся була безсторонною, а при тім короткою, покористуюсь тут словами найзнатнїйших критиків, котрі писали про поезиї Залєского.

„Трудно нам собі нині уявити“, каже Пипін,[3]) „яким способом могла для польского письменника достарчувати поетичного материялу українська народність, котроі судьба переповнена такими недвозначно ворожими відносинами взглядом Польщи, котрі дали початок до упадку Польщи. Цїла річ полягає на тім, що звертаючись до народности і істориї українськоі брав її поет лишень з того боку, котрий відповідав єго вла-

---

[1]) H Zathey: Sprawozd. III. gimn. w Krakowie r. 1886 str 17.

[2]) До р. 1823, т. є. до часу, коли Залєский написав „Wzgórek pożegnania“, розбирали ми єго твори в ґенетичній звязи звертаючи увагу на розвій єго поетичного таланту і на всї впливи, які в тім часї відбились на душі і творах Богдана. В той спосіб старали ся ми вияснити бодай найважнїйшу фазу духового розвою Залєского, фазу переходову, коли зачав ся у нього викльовувати єму лишень властивий рід поетичного творчества і стилю. Хотячи однак дальше точно придержуватись ґенетичного методу мусїлибисьмо, при взрастаючому творчестві Залєского, мати на увазї більше число поем, а се вивело би нас далеко поза границї нашої теми. Метод такий мав би ще і тую недогідність, що не знаємо докладно дат написаня деякых поем З тої причини мусимо дальше придержуватись порядку річевого, котрий буде випливати із самої сути розбираних поем.

[3]) Эпизоды изъ литературныхъ отношеній малорусско-польскихъ Вѣстникъ Европы, 1886. I. 758—759.

сним історичним поглядам, брав ті періоди, коли то давне реєстрове і надворне козацтво орґанїзувалось під знаменами польских гетьманів і панів, коли враз з ними боролось супроти Татар і Турків. Розумієсь, що те козацтво, котре мало відповідати симпатиям Поляка, було козацтвом видуманим; в ньому ідеалїзовано незвичайну хоробрість, горду свободу, котра схиляла голову лишень перед повагою Польщи."

„Усї козачі постатї", пише Хмєльовский,[1]) „які Залєский впроваджує до своїх пісень, не мають звичайно індивідуальних прикмет, не відзначують ся рисунком докладним і виразним, не висказують чувств собі лишень властивих. До таких пісень належать: „Dumka hetmana Kosińskiego", „Czajki", „Lach serdeczny", „Wyprawa Chocimska", „Zozulicz" і др. Справедливо отже завважав Тишиньский, що зміст тих думок нїколи майже не становить драма або оповіданє, лишень якісь згадки про славу, чувство, нераз опис". Разять они також одностайностию, з чого їм уже зробив закид Ґощиньский мовлячи, що „козаки Залєского суть в загалї вимускані, за сальонові — не суть такими, якими їх знаємо в кровавих подіях Запорожа".[2]) „В тих мінїятурних образах" по думцї Спасовича[3]) „трудно відріжнити Бояна від Вернигори і Наума, а князів і бояр київских від Хмельницкого і Мазепи". Хмєльовский справедливо закидає сим „думам" недостаток елємєнту рефлєксийного. „Ґуляти, кохати і боротись", пише він,[4]) „се безперечно прикмети козаків яко маси не много думаючої, але щоби і гетьмани лишень такими думками були заняті, трудно припустити. Були чейже у них якісь глибші та ширші пляни, відносячі ся будьто до „річи посполитої" будьто Запорожа. У Залєского нема з того анї слїду: зрабувати, спалити, упити ся, і баранкувати — от і все. Осібно беручи кожду думку, не много їм дасть ся закинути; але коли їх разом розбираєсь, легко мож завважати ті слабі сторони. Одностайність їх така, що хто пізнав кілька думок „історичних" Залєского, може обійти ся без решти, єсли му ходить о головні прикмети, а не о чудово мельодійні стихи."

Чиж твори, котрі твереза критика так оцїнила, і закинула їм яко одну із найважнїйших хиб легковаженє історичної правди[5]) — можуть

---

[1]) Studya, II. 370–371.

[2]) Poezye B Zalesk. napisał S. Goszczyński в часописї „Demokrata polski", Paryż, 1842, т. IV. стр. 230 і слїд.

[3]) Обзоръ исторіи славянскихъ литературъ, Петерб. 1865, стр. 467–468.

[4]) Studya, II 371.

[5]) Rys dziejów literatury polskiéj według notat Zdanowicza opracował Leonard Sowiński, t. III. 41.

вірно малювати житє козаччини, так щоби Залєского називати аж її орґаном? [1]) Чиж можна сказати, будьто би в тих думах Залєского „заблисло дивне повторенє того житя, що гомоніло на дніпровому побережу“ ?[2]) Чиж поезиї ті може назвати „чудовим відгомоном української народної поезиї“ ? Чиж можуть они бути відгомоном українських пісень історичних, тих дум, котрі Максимович називає вірними сьвідками замерклої бувальщини, довговічними памятниками козацького житя,[3]) а котрі сам Ґрабовский називає найріднійшим воплоченєм того житя ? [4])

Але міг би хто вказати на ті подробиці з житя козацкого, на знанє топоґрафії України і Запорожа, на деякі звороти мови, що нагадують народні думи, — звідкиж взяв їх Залєский, як не з тих дум? Чиж ті елєменти не зближають поезий Залєского до історичних пісень українських? Деякі із згаданих елєментів бачимо в козацких рапсодях Залєского; він дійсно знав історичні українські думи і научив ся з них технічних їх слів, окликів, назв збруї, познакомив ся троха із сьвітоглядом козаків, присвоїв собі деякі образи і порівнаня людових дум, але усї ті материяли, котрі могли єго поезиї справдї наблизити до українських пісень, а надовсе становити дійсні, фактичні дані до реального представленя житя і чувств осіб, котрі він малює, усї ті елєменти умів поет так перемінити, так перепутати, так перелицювати, що набирають они зовсїм інчого значіня, інчого духа, і дають нам в результатї сонні привиди, котрі, хоть мають своє жерело в дійсности, не належать до неї.

Читаючи деякі того роду твори Залєского, читаючи початкові їх стрічки, котрі нераз живцем взяті з народної думи, а котрим спольщені рускі слова надають властиву барву, дізнаємо того чувства, яке викликує в нас само житє; чуємо безпосередний віддих тих людий і того часу, який поет малює, забуваємо про се, що поет Поляк, говорить до нас по польскому, — так вірно віддає він духа народної пісьні; але чувство таке треває лишень хвилинку, бо вже слїдуюча строфа або найблизша стрічка зміняє характер твору, а цїлість переносить нас в неможливі, видумані обставини межи видуманих людий. Бачимо се н. п. в віршу п. з. „Wyprawa Chocimska“.

Trzema szlachy idą Lachy
A kozaki czterma walą

---

[1]) Grabowski: Literat. i kryt. II. 108.
[2]) ibid. II. 112.
[3]) Украинск. народ. пѣсни“ 1834, I. предисловіе стр. IV. і V.
[4]) Literatura i krytyka II. 111.

W trawach pławią się po pachy,
Z rusznic palą, świecą stalą.

Строфа сеся живо нагадує початок українськоі думи:

Ой пішли козаки на чотири шляхи,
Да на чотири шляхи а на пяте Подолє,
На коніках вигравають, шабельками блискають,
У бубни вдаряють.[1])

Перші два вірші і метрум цілої поеми бачимо в пісьні, що зачинаєсь ось як:

Ішли Ляхи на три шляхи
Козаченьки на чотири,
А татаре поле вкрили.[2])

Але уже слїдуюча строфа „думи“ п. з. „Wyprawa Chocimska“ кромі метрум не має нїчого спільного з українською народною поезиєю.

Gody bracia! Dzień wesoły
Jako mrowia koni, luda,
Lud i konie jak sokoły,
Nasz archanioł sprawia cuda.
Godyż, gody! Z boków, z przodu
Grzmi roznośna pieśń pochodu.[3])

Так само має ся річ і з думкою п. з. Zozulicz.

Oj step mój ojciec, Sicz moja matka,
Orłowie mi rodzina
Pielęgnowali młodsze me latka
Chowali jako syna.

Відповідний уступ людової українськоі пісьнїж як звучить:

Ой Січ мати, ой Січ мати,
А Великий Луг батько,
Гей що у Лузї добре заробити,
Те у Січи пропити.[4])

Єсли порівнаємо лишень ті дві строфи, приходить нам на думку слїдуюча суперечність межи теориєю Залєского а практикою. Подаючи характеристику українських дум каже він, що поет як найбільше повинен

---

[1]) Максимович: Украинськ. народ. пѣсни, 1834, I. дума п. з. „Выправа па Ляховъ“ стр. 29–30; пор. Чубінськ. Труды, V, 881.

[2]) Максимович: Малоросс. пѣсн. Москв 1827. стор. 15, Nr. XI.

[3]) Pisma, II 57.

[4]) Зборникъ пѣсень для спѣваючихъ Русинôвъ, Львôвъ, 1863. стр. 140.

„шанувати стан люду і краю в періодї, який малює“.[1]) Між тим усї єго „рапсоди“ козацькі суть одною великою неґацією тої власної думки. Усе, що поет бере з народної пісьнї, старає ся він ошліфовати, украсити, але під тим шліфом зникає уся визначна характеристика часу і людий, отримуємо в результатї зверхну красу без житя. Типовим на се приміром єсть згадана строфа думи Залєского. Характеристику козака тратимо з очий уже в третїй стрічцї пісьнї Залєского. Певно не годилоб ся се із естетичним чувством Богдана, єслиб слїдуючи українській пісьнї написав, що козак пропиває в Сїчи те, що польованьом і риболовством заробить в „Вєликому Лузї“; пише отже поет вмісто сього гарні вправдї на позір слова, але немаючі нїякого значіня, що „orłowie pielęgnowali młodsze latka“ козака, і „chowali go jako syna“.

На тім і кінчимо характеристику т. з. „історичних“ поезий Залєского і їх стосунку до українських пісень народних.[2])

---

[1]) Pisma, II. 57.

[2]) На доказ, що Залєский знав значне число українських історичних пісень народних, та що уступи з них вставляв часто в свої поезиї, наводимо кілька єго ремінїсценций із тих пісень.

а) Leci orzeł ponad morze, ku niebu on krzyczy,
Biadać biada kozakowi bez maci, bez Siczy
Szlocha mać, step ojciec łaje, a śmieją się ługi,
Poszedł wolny zaporożec carzycy w posługi!
(„Teligoła“, pisma, IV. 61).

В. Їроховский звернув на се увагу, що Залєский пишучи сесю думу мав безперечно в тямцї протянену-жалїбну нуту пісьнї народної, котрої першу строфу наводить.

Летїв орел понад морем
Тай став голосити,
Ой не добре мнї (?) бідпому
На чужинї жити (Tygodnik illustrowany 1873., ser. II. Nr. 263, str. 21 в статї: J. B. Zaleski].

По моїй думцї піддала поетї помисл до написаня „Teligoł“-и слїдуюча пісьня, що болїє над упадком Сїчи і козацтва. [Розумієсь, що і пісьня наведена Їроховским відограла свою ролю при формованю першої строфи]

Ой ви хлопцї запорожцї не гаразд зробили,
Що край тихий, степ веселий тай занапастили.
[вар.: Москалю вручили] (стр. 27).
Ой зашуміли густі лози, та ще круглиї кручі
Ой заплакали славні Запорожцї та із Сїчи ідучи. (стр 20).

[Гл. Драгоманов: Полїтичні пісьнї українського народу XVIII—XIX стол. Ч. I. (1) Женева, 1883].

б) Ciężko, ciężko och przed nami
Pan Chmielnicki zawinił,

VII.

Пізнали ми вже духову атмосферу варшавску, якою віддихав Залєскій до р. 1830. Позаяк не можемо крок за кроком слїдити за розвоєм поетичного творчества сього польского поета, а будемо розбирати єго поезиї, котрих велика часть написана по р. 1830, мусимо, щоби їх порозуміти, бодай в головному нарисї показати настрій духовий Залєского, єго тодїшне становиско взглядом України, єї споминів, єї пісень, та описати обставини, що або сприяли або шкодили єго творчеству, що лишили свої слїди на творах, які отсе маєм розбирати.

Нещасливі для Поляків події р. 1831 вдарили в найбільше наболїлу струну чувства Залєского, в нїжний нерв туги за любою Україною. Єсли давнїйше, будучи ще в Варшаві, потїшав ся надїєю, що ще до неї поверне, то тепер розвіялась сеся єго надїя. Рік 1831 відтяв єму раз на все дорогу на Україну. Обставина сеся лишень зміцнила єго тугу, котру він так вірно переляв в гарну ревну думку п. з. „Spiewak tęskniący“:

Ach przed mokrą powieką
Darmo dzień mi tu płonie,
Wzrok jak pieśni daleko
Wiecznie w jednej tkwi stronie.
Ku niej tęsknię z wieczora,
Z jutrznią tęsknię i płaczę,
Bom pożegnał nie wczora,
I nie jutro zobaczę.[1])

Друга із наведених строф сеї думки нагадує слова знаної народної пісьиї:

Ой годину я думаю
А другую плачу,
Що я тебе мій миленький
Більше не побачу.

Те саме чувство пробиваєсь в листї поета із Штрасбурґа (з д. 28. сїчня н. с. р. 1836).

Że ów pokój z kozakami
W Białej cerkwi uczynił. [Pisma, I. 118.]

Ой чи гараз, чи добре наш гетьман Хмельницкий учинив,
Що з Ляхами, з мостивими панами в Білій церкві замирив.

[Записки о Южной Руси, Кулїшь, ч. I. 51 — Антоновичь и Драгомановъ: Истор. пѣсн. малор. Нар. I. стр 110—113.

[1]) Pisma, 191.

„Не живу я на звичайному сьвіті, але десь за семи горами, за семи морями в країні казки, зовсім блискучій-голубій. Скоро сяду до писаня, мисли мої як филя за вітром несуть мене все до одного берега, до заклятої тої царівни“[1]) (України).

З початку викликувала туга в душі поета живі спомини з України; а думка его занята сим одним предметом репродуковала вражіня молодости:

Zamierzchłeś mi dawno z przed oczu
Mój kraju kochany, daleki,
Lecz w myśli, w tem dusznem przeźroczu
Zwierciedlisz się cudnie na wieki.[2])

„По літах, по так довгих“, пише він[3]), „прохолодив ся я з давнійших козацких поривів. Але і до нині, кілько разів задумаю ся о молодости, сеся фатаморґана виступає живо і виразно; чую голоси, що перегомонїли, бачу постаті, з котрими я давно розстав ся. Міг би я майже до слова повторити рапсод за рапсодом із сеї оплаканої домової епопеї не умореної, але сповитої, дрімучої там ку будущині. Справді! перекази люду і пісьні люду вельми суть животворні.“

Серед туги поета за Україною обудились на дні серця живучі ті пісьні — а їх голосна нута „grzmiąc z pod serca do uszu“ викликувала вітхнене, і тоді знов для нього „po spiece tylu tęsknych dni lśniła powrotna wiosna“[4]).

Таку „повертаючу весну“ описує Залеский в листї до Люд. Набеляка, писаному в Парижи д. 2 н. с. падолиста р. 1832:

„Серце моє в тій хвили так єсть повне, що могло би люнути повенею найріжнороднїйших чувств, і на филях блискучих запалити барвами дуги дрімучу фантазию, та полинути в місця далекі, часи минувші. Жию як пустинник сам серед моїх споминів про рідний край, родину, любов. Пишу богато. І пісьні мої як води ручаю, в міру свого русла, плитки то глибокі, мутні то ясні, відбивають однак щось із блеску і барви неба і околиць, через котрі пливуть і дзвенять“[5]).

Таку весну поетичного вітхненя мав Залеский кілька разів перед р. 1840. Коло р. 1834 познакомив ся він із славним великоруским пись-

---

[1]) Kłosy, 1886, t. XLIII. 138.
[2]) Pisma, I 6.
[3]) Pisma, IV. 98.
[4]) ibid. IV. 45.
[5]) „Przewodnik naukowy i literacki“ Lwów 1885. стр. 526.

менником-Українцем Гогольом: „Довгі розмови“ з Гогольом, пише Духіньска, „впроваджували Залєского в чудову країну, осьпівувану в єго пісьнях. Гоголь сипнув єму щедрою рукою материнки з над Дніпра і поета, що затужив за могилами і лиманами скупав, так сказатиб, в домашній атмосфері“[1]).

В таких хвилях щасливого настрою і одушевленя написав Залєский значне число поетичних творів, що мають перворядне значінє серед єго писань.[2])

В тім часї повстали такі єго гарні думки як „Wyjazd bez powrotu“, „Młodo zaswatana“, „Dwojaki koniec“, „Zakochana“, „Pochód“, „Oboja wiosna“, та „шумки“ як „Ladaco“, „Śliczny chłopiec“ і др. Не зовсїм отже справедливим видаєсь менї погляд Хмєльовского[3]), будьто-би „усе, що Залєский написав по р. 1830, не много причинилось до побільшеня єго слави“.[4])

Не на довго могли Залєскому вистарчити спомини молодости і України: з часом слабнули ті образи, котрі давнїйше так пластично репродуковала єго память.

Давнїйші вражіня затерли ся або вичерпались, нові, котрі би відповідали потребам єго серця, не прибували — талант єго поетичний стратив головний свій доплив, і видимо зачав слабнути, поринаючи помало в тумані містицизму. Богдан сам се відчував, і згадував причини, за для котрих марнів єго талант:

Mgła mi do oczu zawiewa z łona
W prawo i lewo ćmi naokoło,
Dumka na ustach brzęknie i skona
Niema bo niema, czego potrzeba!
Dawno mi tutaj nudno, niemiło;
Ni mego słońca, ni mego nieba
Ni mego czegoś, czem serce żyło!

---

[1]) S. Duchińska: Wspomienia o J. B. Zal. Bibliot. Warszaw. II. 1886.

[2]) До найгарнїйших оригінальних поезий Залєского можна зачислити такі, як: „Spiewak tęskniący“, „U nas inaczej“, W oman żurawi“ і т. п. де так і дрожить в кождій стрічці глибоке ревне чувство туги за Україною, — твори написані по р. 1830.

[3]) Studya, II. 356.

[4]) Згадані думки і шумки появили ся перший раз по части в Вільнї р. 1838, а по части в Познанї 1841—42.

Менї здаєсь, що „gawęda“ „Albo co“ (надрук. р. 1841) написана під впливом Гоголя, знаного із свого гумору. Сеся „gawęda“ нагадує що до помислу українське народне оповіданє, записане Кулїшом п. з „Очаківска біда“ [Гл. Записки о Юж. Руси I.]

Czem serce żyło, i pełne, brzmiące
Slicznych i świeżych dźwięków tysiące
Wiało ku mojej piersi roznośnie.

Річ певна, що се, „чим жило серце поета — се українські народні пісьні“.

Звучна, радісна струна пукла в душі поета; але сумна, жалібна видала ще „na finał“ кілька чистих і глибоких мельодій в таких віршах як „U nas inaczéj“, „W oman żurawi“ і т. д.

Небавом і той звук зачав завмирати під виливом невисказаних мук психічних, яким підлягав загал еміґрантів,[1]) та никнути — розпливатись серед сумних, млявих, неозначених, до свисту вітру подібних, містичних зойків, котрі набирали вправдї часом ясніїшого вигляду, але були се відбиті на хмарах відблески сонця, котре давно вже зайшло...

VIII.

„Українська дума“ пише В. Ґроховский[2]) „з одного боку поважна і торжественна як цїль вийн українських, з другої сумна і ревна як їх

---

[1]) Пипін ось як описує настрій еміґрантів польских.

„Психічний стан польскої еміґрациї був відчайний. Була се не лишень утрата вітчини з цїлим полем до дїлання, з цїлим обємом вражінь, котрі від дитячих лїт були для них дорогими, становили услівє їх істнованя, — се була також фактична утрата всякої надїї на будущину. Ілюзия і містицизм, се оден приют для їх наболїлих сердець. Вітчина чим раз більше прибирала для еміґрантів ідеальну стать землї обіцяної, украшену цїлим засобом чувств, якими переповнені були змучені їх серця“. [Эпизоды изъ литературныхъ отношеній малорусс.-польскихъ. Вѣст. Европы 1886. II. 300].

Полїтичні стосунки тодїшні в Европі не вказували нїякої надїї, щоби способом природним мож було воскресити Польщу; потїшали ся отже еміґранти надїєю на поміч надприродну. Чувства сесї виражені в слїдуючих словах Залєского: „Маймо віру, що колись, дасть Бог, без примусу і насильства через саме лишень „jarzenie się prawdy“ (?) зкатоличить ся людскість (sic!) а славянщина спольщить ся (!) В невисказаному нинїшному народному горю крїпім ся великою вірою — ідеами віри, бо непохитно нам сповнять ся.“ [Pisma, IV. 99—100].

Віра сеся відбилась в єго пізнїйших поезиях:

Ludu mój, ludu sponiewierany
Budujesz ciągle mogiły, krzyże,
Aż na różaniec Pan łzy twe zniże
I sam omyje bolące rany. [Pisma, IV. 99—100].

Поезия Залєского від того часу стратила інтерес для мешканців землї, відколи єго:

Ptak duszny och ostrzem wzlata
Pomiędzy nadziemskie dziwy.. [Pisma, IV. 73]

[2]) Tygodnik ilustrowany 1884 t. XI. ser. II. Nr. 263 str. 121.

наслїдки, часто гучна, гомоняча як оклики побіди, то знов щемяча як свист спис козацких. Если дума обіймає журбу і радощі житя родинного, називає ся думкою; коли гучнїйша і радісна, тоді єсть шумкою". Поділ сей, хоть не науковий [1]) відповідає однак найлїпше фактичним поглядам Залєского, по котрим дїлить він свої поезиї. Хоть в виданях поезий Богдана подибуємо ту або там неконсеквенциї супроти сього поділу, ми мусимо придержуватись одноцїльного порядку. Рапсоди отже лицарскі, що мають ширше тло історичне а котрі ми вже обговорили, зачисляємо до „дум , хоть деякі з них поміщені межи „думками". Сеюж назвою означуємо ми твори, що мають за основу житє родинне або зміст, що не виходить поза чувства одиниці, її тугу і утїху. Розборови стосунку того роду творів Залєского до українських пісень народних посвятимо ми отсю частину праці.

„Двоякого роду думки бачимо у Залєского", пише Тишиньский, „т. є. двоякий мож в них розріжнити кольорит: одні суть або переводом або наслїдованєм думок українського люду, другі суть відбиткою поезиї неначе штучнїйшої, чувства мов би сальонового. Прикметами перших єсть простота, слова ясні, мальовничі, виклад моралї або чувств не через розумованє але через образи з природи: прикметою других єсть зробленє і тіньованє.[2])

Думки першого роду на мій погляд найгарнїйші з всього, що написав Залєский. Суть то переводи народних українських пісень, але декотрі з них суть місцями так вірні і згідні з духом народної поезиї, що, щоби їх написати, треба дїйсно бути „обвіяним подувом українського воздуху, виколисаним звуками українскої пісьні".[3])

Жаловати лишень треба, що і тут не потрафив поет усюда задержати однакової міри, шліфуючи декотрі хроповаті може по єго думцї вірші впровадив фалшиві звуки до гарних тих думок. Найлїпше побачимо се на примірах.

Одною з таких думок єсть: „Wyjazd bez powrotu". Єсть се пересьпів циклю типових т. з. „Коломийок", що становлять мистецьку цїлість. Український текст подаю із збірника М. Максимовича.[4])

Стоїть явір над водою
В воду похилив ся,

---

[1]) Під думою українською розуміє наука усталений род поезиї (пор. стр. 151 сеї праці).

[2]) Rozbiory i krytyki t. III. r. 1854 str. 234—235.

[3]) Łucyan Siemieński: Tygodnik Petersburski, 1839, 206.

[4]) Малоросс. пѣсн. Моск. 1827, стр. 3—4.

На козака невзгодонька
Козак зажурив ся.

Stoi jawór wedle wody
A chyla się, chyla,
Płacze, nudzi kozak młody,
Bo ciężka nań chwila.

Тут поет добре віддав чувство, котре пісьня народна пояснює відповідним образом з природи. В слїдуючих строфах бачимо дальші відтїнки того самого порівнання:

Не хили ся яворонько,
Ще ти зелененький,
Не жури ся козаченьку,
Ще те молоденький.

Oj nie chylaj się jaworze,
Zielonyś, młodziutki
I tyś chłopcze w rannéj porze,
Na co ci tam smutki.

В послїдній стрічцї чуємо вже згаданий фалшивий звук, що не годить ся із духом цїлої строфи.

Не рад явір хилити ся
Вода корінь миє,
Не рад козак журити ся
Да серденько ниє.

Jak się jawór chylać nie ma
Fala wśród gałęzi,
Jak z suchemi stać oczyma
Serce na uwięzi.

Слїдуюча строфа єсть уже додатком самого поети і не відзначаєсь розумною гадкою.

Kozak żegna kraj swój wiecznie
A gdzie w inszéj ziemi
Tak miłują się serdecznie
Tak tęsknią za swemi?

Дальший уступ зближений знов до українськоі народної пісьні.

Ой поїхав в Московщину
Козак молоденький,
Оріхове сїделечко
А кінь вороненький.

Jedzie, jedzie przez dąbrowę
Na cudze już strony,
Siodło pod nim orzechowe
A koń jego wrony.

Слїдуюча строфа, хоть не єсть дословним переводом людової пісьні, вірно віддає її характер:

O za Dunaj jedzie siny
Na chleb gdzieś tułaczy,
Swojéj lubéj Ukrainy
Nigdy nie obaczy.

Ой поїхав в Московщину
Да там і загинув,
Свою любу Україну
На віки покинув.

Ту поет знов поступив собі супроти духа людової українськоі пісьні, а іменно, він доповняє се, що виходить уже із змісту цїлої пісьні і де в народному творі на позір бракує полученя; таке доповнюване, а особливо незручне, псує лишень вражіне цїлости. В українській пісьні, що не зачеркнена на широкі розміри епічні, надибуємо зараз по виїздї козака згадку про его смерть та про могилу, яку він собі казав усипати. Польскому поетови видавало ся таке оповіданє недокладним, вставив отже на тому місци ще слїдуючі вірші:

Rok za rokiem krwawe boje
Przez długie tam lata
Jak potomstwo liczy swoje
Hoduje dla świata.

Idą przecie milsze chwile
Grób stoi gotowy.

Людова пісьня нїколи не називає годину смерти милшою хвилею. Дальше згоджуєсь знов думка Залєского з українською пісьнею.

Każe wszczepić na mogile
Kalinę u głowy.

Będą ptaszki dniem i nocą
Dzióbać po kalinie,
Może kiedy zaszczebiocą
Wieść o Ukrainie.

Казав собі насипати
Високу могилу,

Казав собі посадити
В головах калину:

Будуть пташки прилїтати
Калиноньку їсти,
Будуть менї приносити
Від родоньку вісти.[1])

Зовсїм в такому самому стосунку, як „Wyjazd bez powrotu“ до наведеної народної пісьнї, стоїть думка Залєского п. з. „Młodo zaswatana“ до української людової думки.

Чи я в лузї не калина?
Да чи я в лузї не зелена?
На щож мене поламано,
І в пучечки повязано?
Нещастє моє,
Недоля моя...

Czyż ja na polu nie kalina?
Czy ja na polu nie jedyna?
Czemuż mnie tak w moje rano
W pączkach jeszcze połamano?
Niedolaż moja,
Moja niedola!

Да чи я в батька не дитина?
Да чи я в батька не кохана?
На щож мене засватано
І сьвіт менї завязано?
Нещастє моє,
Недоля моя...

Czyż ja u ojca nie dziecina?
Czyż ja u ojca nie jedyna?
Czemuż, czemu w moje rano
Cały świat mi zawiązano?
Niedolaż moja,
Moja niedola.

Ой як вийду за ворота,
Сама стану як сирота

---

[1]) Вариянти сеї пісьнї народної подибуємо у Чубіньского, (Труды, V. 319) і у Салямона Счастного (Коломийки, Львôвъ, 1863, 8).

Усї дївки в танка грають,
Мене к собі не приймають
Нещастє моє,
Недоля моя.

Wyjdę czasem poza wrota,
Chodzę, brodzę jak sierota,
Miła drużka mnie z daleka
Zajrzy ledwie i ucieka.
Niedolaż moja,
Moja niedola.

Перших двох стрічок слїдуючої строфи не знаходимо в жадному варіянтї сеї пісьнї; у Максимовича[1]), звідки її беремо, бракує цїла сеся строфа. Найлїпше ще годить ся із цїлостею думки уступ, котрий подибуємо в варіянтї у Чубіньского.

Ой піду я до Дунаю,
Сама собі подумаю,
Щука риба в морі грає
Сама собі пару має,
Нещастє моє,
Недоля моя.[2])

Chodzę, brodzę zawsze łzawa
Szumi Dąbrowa i Rasawa,
Rybka buja w swojéj wodzie
Buja ptaszek na swobodzie.
Niedolaż moja,
Moja niedola.

Анальоґічного місця сеї пісьнї, котре би можна порівнати із послїдною строфою думки Залєского не міг я віднайти, хоть послїдні її 4 стрічки відповідають духови украіньскої народної поезиї:

Sen, sen to luby, to się śniło.
W sercu znów smutno i niemiło!
Rybołówka rybkę młodą
Rozłączyła oto z wodą.
Niedolaż moja,
Moja niedola.

---

[1]) „Малорос. пѣсн.“ 70, 71, 72.
[2]) Чубіньск. „Труды“ V. Nr. 23 стр. 1197.

Українська пісьня кінчить ся у Максимовича ось як:

Чи не було річеньки утопити ся?
Чи не було кращого полюбити ся?
Були річки постїкали,
Були кращі повмирали.
Нещастє моє,
Недоля моя.

Гарний варіянт сеї пісьні подибуємо у Куліша.[1])

Просту а так гарну думку п. з. „Dwojaki koniec“[2]) перетворив Залєский з української пісьні народної, котру беремо із збірника Чубіньского.[3])

Ой любило ся двоє дїтей сердечне,
Присудив Господь розійти ся конечне.
Ой рік любили ся, а два не видїли ся,
Ой як ся вздріли обоє розболїли ся.

Залєский вважав річею відповідною пропустити перші дві стрічки, котрі бачимо у всїх варіянтах сеї пісьні: але на тім думка єго скористала.

Rok się kochali, a dwa się nie widzieli,
Zbolały serca, oboje na pościeli.

Дївчина лежить у батенька в коморі,
Молодий козак при зеленій дуброві.

Leży dziewczyna w komnacie swej na łożu,
A kozak leży w dąbrowie na rozdrożu.

Tam u dziewczyny wezgłowie i puchowe,
A u kozaka żupanik och pod głowę.

Сеї строфи нема в українській пісьні.

Ой дївчиноньці та їсти, пити носять,
Молодий козак зимної води просить.

Tam u dziewczyny na leki wina, miody,
A u kozaka ni kropli nawet wody.

Дальших віршів, котрі бачимо в варіянтї у Чубіньского, не находимо зовсїм в інчих українських збірниках, нема з них ані слїду в думцї

---

[1]) Записки о Юж Руси II. 243, Нр. 9.
[2]) Pisma, I. 249.
[3]) Труды V. 372. Нр. 727. A.

Залєского, тому опускаємо їх зовсім, а порівнуємо дальше лишень подібні місця.

Над дівчиною отець і мати плаче,
А над козаком та чорний ворон краче.

O nad dziewczyną rodzina cała płacze,
A nad kozakiem och siwy orzeł kracze.

Oboje biedni, wnętrzności ogień pali
Cierpieli srodze, cierpieli i skonali.

Сеся строфа з тим „ogniem palącym wnętrzności“ становить разячий фалшивий тон в тій гармонії народних звуків.

O! nad dziewczyną po siole w dzwony biją
A nad kozakiem po lesie wilki wyją.

Сї два вірші подибуємо в варіянтї сеїж пісьні у Жеґ. Павлього.[1])

За дівчиною всї дзвони задзвонили,
А за жовняром всї звірі затрубіли.

В другім варіянтї Чубіньского[2]) сеся строфа звучить ось як:

Ой по дівчині та дзвони задзвонили
А над козаком та луги зашуміли.[3])

Закінченє сеї думки Залєского єсть мабуть оригінальним єго помислом, бо не подибуємо єго в збірниках народних пісень.

Kości dziewczyny grób zamknął poświęcony,
Kości kozaka bieleją na wsze strony.

Думки: „Wyjazd bez powrotu“, „Młodo zaswatana“ і „Dwojaki koniec“ надруковано перший раз в Познанї 1841—1842 в виданю поезий Залєского; міг отже поет мати уже під рукою відповідні українські пісьні із збірника Максимовича, чи то з виданя першого з р. 1827, чи з другого з р. 1834.

В першому виданю сього збірника міг поет знайти також пісьні, що становлять основу думок єго п. з. „Pochód“ і „Zakochana“. Пісьні ті носять на собі виразні знамена поезиї штучної, а не людової. Одну з тих пісень, в котрій бачимо зміст думки „Zakochana“ подибуємо перший раз вставлену в текст оперети Ів. Котляревского: „Наталка Полтавка“, виданої р. 1819[4]), можемо отже припустити, що автором ей був

---

[1]) Pieśni ludu ruskiego II. 55. Nr. 16.

[2]) Труды, V. 373.

[3]) Важнїйші варіянти сеї пісьні гл.: Kolberg, Pokucie, II. 55. Nr. 55. Nr 65. — Zbiór wiadomości do antropol. kraj. VIII. 172, ibid. XIII. 239. — Головацкій III. (a). 45. Nr. 5.

[4]) Библіотека Онишкевича I. 78.

Котляревский. Завдяки однак свому людовому характерови стала ся она дуже популярною і ввійшла до збірників пісень народних. Певно з тої самої причини вважалась і друга із згаданих пісень, що зачинаєсь словами: „Засвистали козаченьки“, твором людовим. Вставив єї Кухаренко в текст своєї оперети п. з. „Побут на Кубані‘, або „Чорноморці“ (напис. р. 1836). Який же стосунок сих пісень до поезий Залєского?

Думка п. з. Zakochana[1]) есть дословним майже переводом пісьні, поміщеної в „Наталці Полтавці‘:

Віють вітри, віють буйні
Але дерева гнуть ся,
Ой як болить серце моє,
Самі сльози льлють ся.

Wiatr szeleści po topoli
Pomiata kaliną,
Och serce, serce boli,
Łzy płyną a płyną.

Трачу літа в лютім горю
І кіньця не бачу,
Тілько мені лекше стане
Як нишком поплачу.

Młode latka w smutku lecą
A nadal rozpacze,
Wtedy tylko lżej mi nieco
Gdy w kątku popłaczę,

Не поможуть сльози щастю
Серцю лекше буде.
Хто щаслив був хоть часочок
По вік не забуде.

Друга частина сеї строфи у Залєского відмінна.

Łzy niedoli mej nie zmogą
Lecz służą za leki,
Kto miał jedną chwilkę błogą
Ten biedny na wieki.

Єсть і люде, що і моїй
Завидують долї,
Чи щаслива та билинка
Що росте у полї?

---

[1]) Pisma, I. 248.

Czemuż taka wątła, blada
Chylam się na wiosnę
Ja roślinka mdła rosada (?)
Na wydmach tu rosnę.
Ой у полї на пісочку
Без роси на сонцї,
Тяжко жити без милого
В чужій стороноцї.
Naokoło piasek suchy
Ni rosy ni słońca
Nadal burzy, zawierzuchy,
Przygody bez końca.
Без милого долї нема
Стане сьвіт тюрмою,
Без милого щастя нема
Нема і спокою.

Залєский переклав сесю строфу свобідно:

Ludziom śmiechy, ludziom dziwy
Że szlocham daremnie,
Och! a luby czarnobrewy
Daleko odemnie!

Слїдуючу строфу народної пісьнї поет опустив, а дальші дві подав в свобідному переводї:

До кого я пригорну ся
І хто приголубить,
Коли нема того тута,
Який мене любить.
Ni do siebie mnie przygarnie
Ni ja go przytulę,
Za Dunajem tęskni marnie
A kocha tak czule!
Прилетїлаб я до тебе
Да крилець не маю,
Сохну, чахну я без тебе,
Всяк день умираю.[1])
Jak kukułka na obłędzie
Zrywam się och we śnie,
A w pustyni schnę i więdnę
I kocham boleśnie.

[1]) Максимович, 1827. ст. 47–48; порівн.: Żeg. Pauli II. 131.

Початок думки Залєского: „Pochód“[1]) нагадує отсї слова народної пісьні:

Туман поле, туман покриває,
Матусенька сина в війско виряджає.[2])

Chmurą powiał proch od ziemi
Kozackie mkną półki,
Zakukały w ślad za niemi
Dwie rzewne kukułki.

Дальша частина думки єсть пересьпівом згаданої вже української пісьні, поміщеної перший раз в збірнику Максимовича[3]) а опісля в оперетї Кухаренка.

Засвистали козаченьки
В похід з полуночи,
Заплакала Марусенька
Свої ясні очи.

Hałasują surmy, trąbki
Na pochód roznośnie,
Dwie kukułki, dwie gołąbki
Zawodzą żałośnie.

Слїдуючі дві строфи, хоть висказують ту саму гадку в думцї Залєского і народній пісьні — значно від себе ріжнять ся.[4])

Не плач, не плач Марусенько,
Не плач, не жури ся,
За твоєго миленького
Богу помоли ся.
Прощай, прощай мій синочку
Да не забавляй ся,
За чотири неділеньки
До дому вертай ся.

Matka płacze, luba płacze
W łzach toną nieledwie,
Chociaż z konia o kozacze
Pożegnaj obiedwie!

---

[1]) Pisma, II. 31.

[2]) Чубиньскій, Труды т. V. с. 1197. Нр. 23.

[3]) Малоросс. пѣс. 1827, с. 24. Нр. XVII.

[4]) Одна строфа в думцї Залєского на тім місци пропущена.

Serce, synu miły, złoty,
Bóg z tobą niech będzie,
W płaczu twoje my sieroty
Wspominaj nas wszędzie.

Дальший перевід єсть доволї вірний.

Ой рад би я матусенько
Скорійше вернуть ся,
Да вже щось мій вороненький
В воротах спіткнув ся.

Matko, matko, żal mię chwyta,
Żal niema języka,
Coś i koń mój zły wrózbita
Wciąż mi się spotyka.

Ой Бог знає, коли вернусь,
В якую годину,
Приймиж мою Марусеньку
Як рідну дїтину.

Czy powrócę albo zginę
Bóg tylko wie w niebie,
Weź że matko tę dziewczynę
Za swoją do siebie.

Ой радаб я Марусеньку
За рідну приняти,
Да вже не так вона мене
Буде шанувати.

Serce, synu! twe kochanie,
Tá luba dziecina
Choć za wszystek świat mi stanie,
Nie stanie za syna.

Ой не плачте, не журітесь
В тугу не вдавайтесь,
Заграв кінь мій вороненький
Назад сподївайтесь.[1])

Bóg ci matko łzy odpłaci
Znów będziem żyć błogo,
Ależ koń mój rży do braci,
Bądź zdrowa niebogo!

---

[1]) Варіянт сеї пісьні подибуємо в збірнику Ж. Павлього: II. 64.

На народній пісьні оснував Залєский також етеричну свою думку п. з. „Oboja wiosna“.[1]) Ось і слова української пісьні, що містять в собі головні мотиви першої частини сеї думки:

Не всї тоті сади родять,
Що весною розвивають ся,
Не всї тоті поберуть ся,
Що з маленька покохають ся.[2])

Половина саду цвите,
Половина розвиває ся;
Половина вінчає ся,
Половина розлучає ся.[3])

Пісоньці тій відповідають отсї стихи думки Залєского:

Nie wszystkoć to kwiecie, co buja ku wiośnie,
Da jagody już;
Nie wszystkać ta młodzież, co ma się miłośnie,
Pobierze się tuż!

Oj wiosna z tem kwieciem wciąż igra obłędnie
Nie wiele och dba,
Połowa bo większa jałowo powiędnie
Za miesiąc za dwa.

Перша частина сеї думки, зближена до народної української пісьні, представляє нам з одного боку одушевлене і радість на вид весни і молодости, а з другого біль і жаль з причини обсипаючих ся цьвітів і марніючого людского житя. Другаж єї часть, а особливо послїдні дві строфи, що висказують містичну задуму монаха, не годять ся з цїлостию думки, зовсїм не відповідають духови української народної поезиї.

Думка сеся написана коло р. 1840[4]) т. є. в часї, коли релїґійно містичний настрій вступає у Залєского на місце молодечої веселости і охоти до житя.

„У Залєского переводи з живих українських пісень так суть змінені“, пише Ів. Франко[5]), „так перероблені на фантастичний лад, вибуялі поза нормальні границї поетичної правдоподібности, що читаєш, і сам собі не віриш, що могли бути люде, котрі за правду вважали сю фатаморґану. Прошу для приміру прочитати єго думку п. з. „Ukaranie“, щоби

[1]) Pisma, I. 246.

[2]) Wacław z Oleska, 221. Nr. 14

[3]) Чубиньск. Труды, V. 96. Нр. 200. — Варіянти гл Головацкій II 773. Нр. 111 і Чубиньск. V. 198. Нр. 400.

[4]) Поміщена в виданю поезий Зал, що появилось в Познанї р 1841 2.

[5]) „Зоря“, Львовъ 1886 стр 117: „Й. Б. Залєскій“.

переконати ся, який дивогляд зробив той „Український Боян“ з нашої простої а в простоті своїй так реальної пісьні: „Не ходи Грицю на вечерниці.“

Що тикаєсь сеї пісьні, котру Залєский переробив на думку п. з. „Ukaranie“, мусимо признати справедливість сьому критикови; з рештою переконаємо ся о тім небавом. Не менче однак мусимо вважати не зовсїм вірним погляд І. Франка, о скілько він відносить ся до загалу думок Залєского, основаних на українських пісьнях народних. Наведених шість думок, котрі ми порівнали з їх ориґіналами, суть на се найлїпшим доказом. Бачили ми, що думки ті не виступають поза границі поетичної правдоподібности але противно, будучи будьто дословним будьто свобідним пересьпівом українських пісень, суть часто вірними образками з житя і чувств українського люду.

Одна лишень обставина видаєсь менї дивною, а іменно: *чому Залєский такі думки, як „Swiat otamień tych“*[1]) *або „Ludmiła“, котрі не мають нїчого спільного з народними пісьнями, називає „думами з пісень українського люду“, коли між тим анї не згадує про людово-українське походженє тих думок, котрі суть дійсно майже дословним переводом українських пісень народних?* — Сього не умію я собі пояснити.

Перейдїм тепер до думки п. з. „Ukaranie“. Основу сеї думки взяв Залєский із загально знаної слїдуючої української пісьні:

Не ходи Грицю на вечерниці,
Бо на вечерницях самі чарівниці,
Котра дівчина чорнобровая
То чарівниця справедливая.
В неділю рано зїля копала,
В понеділок рано зїля полокала,
В вівторок рано зїля варила,
В середу рано Гриця строїла.
Ой прийшов четвер, вже Гриць умер,
Ой прийшла пятниця поховали Гриця.
В суботу рано мати дочку била,
На що ти доню Гриця строїла?
Ой мати, мати, жаль ваги не має,
Нехай Грицуню нас двох не кохає,

[1]) Пісьні української „Powij witre bujny (!) myły“(!), на котру Залєский покликуєсь (Pisma, I 18) а котра мала мати подібний зміст не удало ся менї відшукати Так само не міг єї знайти Ів Франко (Зоря 1886. 117.) і тому вважає сесю пісьню видуманою.

Нехай кохає мене одную
Чарівниченьку справедливую.
Нехай не буде ні їй, ні менї
Нехай ся Гриць наїсть сирої землї.[1])

До думки Залєского „Ukaranie“ дадуть віднести ся слїдуючі слова, виняті з листу Л. Семенского до М. Ґрабовского; „що тикаєсь переводів пісень, довершуваних Українцями,[2]) не знаю справдї, яким то чудом они, сини тої самої землї, обвіяні тим самим воздухом, виколисані тими самими пісьнями, так плохо їх переводять. По моїй думцї, єсли мінї пісьнь народна, хоть як нераз не обладжена, усе вискаже, що хоче, щоби я знав і відчув, — на щож сесю сильну барву розпускати водою? На щож се довге варийованє на коротку тему?“[3])

І дїйсно розпустив Залєский водою коротку, ядернисту і гарну українську пісню. Здавалась она єму певно надто простою: старав ся отже її ушляхотнити: але чи єму се удалось? чи се було потрібне? Мусїло єму неподобатись вже само імя „Гриць“, заступив єго отже дивачним іменем „Archory“, котре так разить в пісьні, взятій з житя сельского люду. Сесяж „Makryna“ і „Aniela“ переносять нас десь до сфер, що стоять поза житєм сельского люду на якісь „wieczory“, на котрі не мож певно показатись в мужицкій свитцї.

Nie chodź mój Archory
Na cudze wieczory,
Młoda go Makryna
Prosi, upomina.
Daremnie Makryna
Prosi, upomina,
Nie słuchał Archory,
Chodził na wieczory.

Строфа сеся що до звязи гадок і стилю нагадує народну польску пісоньку:

Dudni woda, dudni
W murowanéj studni,
A dla czego dudni?
Bo jest woda w studni.

---

[1]) Зборникъ пѣсень, Львовъ, 1863, 87. — порівн. Максимович: Малор. пѣсн. 107. Nr. LXVI. — Чубинск. Труды, V. 429 Nr 820, 421, Nr 809.

[2]) Семеньский мав тут на думцї українъско полъских поетів.

[3]) Tygodnik Petersburski, r. 1839, str. 206.

O nie chodź Archory
Na cudze wieczory,
Bo twa czarnobrewa
Ciężko ubolewa.
Tak ludzie mówili
I dobrze radzili.
Nie słuchał Archory,
Chodził na wieczory,
I chodził dzień po dniu,
Tydzień po tygodniu
I bawił się długo,
Bo kochał już drugą.
A klął się Makrynie
Że dla niéj aż ginie,
Choć ta wie od ludzi,
Że ją tylko łudzi.

Цїлий сей уступ, кромі того ще дві строфи, містить ся в чотирох стрічках людової пісьні: чиж се не „długie waryowania na krótkie tema?“ А стиль цїлої думки, особливож послїдної наведеної строфи, живо нагадує знаний гумористичний вірш В. Сирокомлї (Кондратовича):

„Rzecz taka:
Ksiądz Baka“ і т. д.

В думцї, в котрій уже з природи річи не можна розвинути ширшого епічного образу, входженє в подробицї може лишень викликати неприємне чувство. У всїх творах того роду єсть стисліcть найгарнїйшою прикметою. Не мож отже назвати вдатними таких уступів сеї думки, як опис місця, де росте трут-зїлє і др. Серед сього опису губять ся траґічні вірші, що становлять кульмінацийну точку людової пісьні.

Нехай не буде нї їй, нї менї,
Нехай ся Гриць наїсть сирої землї.

Prędzéj będzie w grobie,
Ani mnie, ni tobie.

Тота сама хиба виступає виразно до кінця думки; її закінченє містить ся в слїдуючих стихах народної пісьні:

Ой мати, мати, жаль ваги не має,
Нехай Грицуню нас двох не кохає.

Ach! o matko miła,
Wiem, com uczyniła,

Jego ukaranie
Za przykład zostanie,
Bo żal niema granic,
Nie uważa na nic,
Niechaj młodzież płocha
We dwóch się nie kocha.

В отсій строфї зробив Залєский яркий психольоґічний промах, котрий міг був легко оминути, єслиби був лишень придержував ся вірно тексту народної пісьнї.

Співак народний перенїсши ся в положенє дївчини, що допустилась злочиньства, знав, що могла она довершити убійства лишень під впливом жалю та в поривї заздрости, над котрою трудно запанувати; дїлаючи під впливом того тяжкого чувства мстить ся она за свою смертельну образу. Усе се по майстерски віддав людовий ґеній в двох стихах. У Залєского представляєсь нам дївчина якоюсь вирафінованою збродняркою; її злочиньство не єсть пімстою за індивідуальну кривду — але радше результатом якоїсь загальної фільозофічної теорнї. Дївчина тота з сими словами на устах:

Wiem, com uczyniła!
Jego ukaranie
Za przykład zostanie.

подібна більше до фільозофічного убійцї Раскольникова[1]), як до сельскої зведеної любки.

Усе се доказує, що поет, у котрого тони, звуки, трелї і блески ставили ся на зазив, коли хотїв їх віддати словами — не розпоряджав так змістом житя; удалось єму нераз дїйсне житє убрати в реальну форму, коли пішов за проводом народної пісьнї, але сейчас тратив з ока реальне житє, скоро віддалив ся від сеї провідничкн.

На закінчене сього розділу мушу ще згадати про думку, котру Залєский вставив до поеми „Damian, książe Wiśniowiecki“. З думки сеї, знаної загально[2]) в Галичинї і на Українї подаю лишень ті уступи, о котрі нам розходить ся.

Сусїд оре, сусїд сїе,
У сусїда зеленїе
А у мене нї орано
Анї жита не сїяно.

---

[1]) Гл повість Достоєвского: „Вина і кара“.

[2]) Зачинаєсь она:

Щож я буду бідний дїяв,
Що я жита не посїяв.

У сусїда обороги,
У сусїда повні стоги
А у мене нї то нивки
Анї сїна стебелники.

У сусїда хата біла,
У сусїда жінка мила
А у мене нї хатинки
Анї щастя анї жінки.[1])

У Залєского відбилась сеся частина пісьнї в слїдуючому уступі поеми:

U sąsiada ładna żona,
Dzieci, pokój u sąsiada,
Rodzi niwa niestłoczona,
Mnie jednemu wiecznie biada.
U mnie żony ani dzieci
Ni pokoju rok już trzeci.[2])

Вплив тої самої пісьнї особливо що до форми бачимо в віршу п. з. „Co mi po tem“.

Pięknież ciepło na Wołoszy,
Raj, jak w raju tu rozkoszy:
Chléb bieluchny, pytlowany,
Winogrady jak burzany.

Слїдуюча строфа має також зміст, подібний до народної сеї пісьнї:

U Wołocha żona, dzieci,
U Wołocha sad się kwieci,
Domek schludny i wesoły
A gościnne sute stoły[3])

IX.

Який рід поезий розумїємо під „веснянками“ і „шумками“ Залєского? Позвольмо на се відповісти самому поетови.

„Присвоїв я собі для тих пісень назву українську, назву, в котрій так ясно відбиваєсь їх зміст, зміст веселий, а котра єсть спільна усїм спорідненим племенам, як довга і широка Славянщина. Дїйсно рід таких

---

[1]) Wacław z Oleska, 351—352. — Чубинск Труды, V. 232—233.
[2]) Pisma, II. 60.
[3]) ibid. II. 77—78.

пісень єсть чисто хліборобский, природний у нас як барвінок, над Вислою і Дніпром, Савою і Мотлявою, межи нашою людностию простою а сердечною. Серби і Українці або Русини як в інчих поважніїших родах поезиї так і в сьому ведуть перед. Веснянки і шумки сербскі суть солодкі, тихі, нестотливі, представляють щось старогеленьского, якийсь стан щасливого настрою люду. Українськіж галасливі, сьмілі, шалені здраджують все, що забулась давна недоля. Помимо сеї ріжниці в дусї, так само з одних і з других бухає неначе запах і тепло весняне, підохочуюче до сьмілої, пустої а часом і порывистої гадки; они упоюють троха, але без слїду слезливих нїжностий або безвстидного бовтаня. Шумки чарують ще окремою власною своєю мельодією, котра стоїть в яркім контрастї до мельодій думок. Шумки а думки, то правдиве українське „Allegro“ і „Penseroso“. Як сих мельодія тужлива, болюча, протягла, так знов тих охоча, радісна, скочна. Музики і поети можуть з них черпати гарні, численні до безконечности мотиви; не менша їх з відси як і поетів чекає слава. Я прочуваю, що сей рід поезиї в своїй порі при загальнім замилованю до лагідности, простоти і племінних обичаїв по старому (?) буйно у нас розростати ся може. Музики і поети, доки їм стане молодости, будуть мати до сего вічно форму і зміст під рукою“.[3])

Вірний своїм поглядам звернув ся Залєский до сього роду української поезиї, і з них черпав своє вітхненє. Тому веснянки єго і шумки носять на собі виразні знамена сього впливу. Не можу вдавати ся в докладний розбір дрібних єго відтінків, мушу лишень завважати, що українським веснянкам і шумкам народним завдячує Залєский в великій мірі той ясний кольорит, яким відзначають ся усї єго поезиї, а передовсїм легку, звучну форму стиха, і жваве метрум.

Прикмети ті ясно виступають особливо в тих шумках Залєского, котрі порівнаємо з відповідними пісьнями народними.

Перша з сих шумок має заголовок: „Ladaco“.[3])

„Веселість, а сердечна простота, деколи наївність панує в тих творах, котрі мають напис: „Ladaco“, „Śliczny chłopiec“ і т. п. Змісту їх не можна подати, бо они властиво змісту не мають: веселість має таку прикмету, що не конче вяже ся з якимсь тїсно означеним предметом, але єсть проявою того стану душі, в котрому леда дрібниця викликує невисказану неприємність“.[2]) Для сих прикмет шумок не подаємо їх змісту, лишень ставляючи їх поруч відповідних пісень народних вкажемо на взаїмний їх стосунок.

---

[1]) Pisma, 159—160.

[2]) ibid. II. 175.

[3]) Chmielowski, Studya, II. 373.

Бодай ся когут знудив,
Що мене рано збудив,
Малая нічка, мала,
Єщем ся не виспала.

Kogut krzykliwe licho
Nie siedziałby to cicho,
Mała bo nocka, mała,
Jeszczem się nie wyspała.

Причини Боже ночи,
На мої чорні очи,
Причини і другую
На мене молодую.

Nie wstanę taki z rana,
Doprawdym spracowana,
A mnie do pracy szkoda,
Bom sobie hoża, młoda.

Бачимо, що сеся строфа, хоть єсть свобідним пересьпівом людової пісьні, вірно віддає її характер.

Казала менї мати
Зелене жито жати,
А я жита не жала,
В бороздоньцї лежала.

Gnała mnie matka wczora
Pleć żyto, póki pora,
A jam nie pleła żyta,
W bróździe leżałam skryta.

Шумки так відповідали успособленю Залєского, що в них лишень, єсли відступив від тексту народної пісьнї, потрафив в тому самому настрою і кольоритї розвивати в легкі відміни ті мотиви, котрі пісьнь народна подавала лишень в завязку. В той спосіб розвинув він в кілька гарних строф отсї стихи:

А я собі гуляю
Як рибка по Дунаю.

Стоялам на колодцї
Моргалам на молодцї,

З гаю молодці, з гаю
Я чорні очи маю.[1])

В тій строфі зближив ся знов Залєский до народної пісьні і знов від неї відходить не зміняючи характеру цілости.

Na kładce nuż w swawole,
Pląsać i mrugać w pole,
W lot z dala młódź się zrywa,
Bom taka czarnobrewa.

Тую саму строфу вставив Залєский до іншої веснянки п. з. „Czarnoksiężniczka".

Do mnie, do mnie chłopcy młodzi
Czarne oczy mam.

Такий самий характер має друга шумка п. з. „Śliczny chłopiec".[2]) Текст пісьні народної, котра єсть єї первовзором, подаю із збірника Чубіньского.[3])

А я люблю Петруся
А сказати бою ся,
Ой біда не Петрусь
Біле личко чорний вус.

Wzniosły, smukły i młody
O nielada urody,
Śliczny chłopiec, czego chcieć
Czarny wąsik, biała płeć.

Як не виджу Петруся
То від вітру валю ся,
Ой біда і т. д.

Gdy się spóźni godzinę
To mi tęskno aż ginę,
Śliczny chłopiec i t. p.

Дальше знов поет розвиває ширше мотиви, зазначені лишень в народній пісьні, і в їх дусї творить нові строфи, в котрих пробиває ся та сама простота і наївна сердечність, якою дише отся українська пісьня. За примір нехай нам послужить послїдна строфа, до котрої не бачимо анальоґічного місця в народній пісьні:

Co to będzie och dalej
Żeby my się pobrali,

---

[2]) Пісьню народну подаю із збірника Чубіньского Труды V. 13. Нр. 32. вар. гл. у „Wacł. z Oleska" (str. 446. Nr. 358).

[2]) Pisma, II. 176.

[3]) Труды, V. 101; вар. ibid. c. 223; Wacł. z Oleska, 256.

Śliczny chłopiec, czego chcieć
Czarny wąsik, biała płeć.

Як бачимо, пересьпів сеї пісьні доволї гарний; лишень рефрен: Sliczny chłopiec, czego chcieć і т. д. переведений не зовсїм зручно.

X.

Найвизначнїйше місце межи легкими блискучими творами Залєского, котрі він сам називає „фантазиями“, занимають: „Rusałki“ і „Kalinowy most“; їм посьвятимо сей роздїл праці.

Trzeba chcąc czucie rozszerzyć
Tworzyć bóstwa i w nie wierzyć.

Сесї стихи помістив Залєский яко „motto“ перед заголовком своєї поеми п. з. „Rusałki“ і зовсїм справедливо. Божества, котрих імя має цїла фантазия, такі, яких він нам малює, істнували лишень в уяві Залєского; сам їх собі сотворив. Люд украïньский зовсїм інакше представляє собі ті богинї. Не буду тут вдаватись в подрібний розбір сеї поеми. Що тикаєсь єї відносин до украïньских пісень народних, то жадна з них по моїй думцї не відограла нїякої ролї в ґенезї „Русалок“. Пісьня, що зачинаєсь „Fit, fit, fit, fit przepióreczko“, про котру сам автор пише, будьто би она живцем взята з украïньскої пісьні народної, не міг я віднайти в украïньских етноґрафічних збірниках.

Єслибисьмо мали перевести глибшу аналїзу поеми п. з. „Rusałki“, то переконалибисьмо ся, що частини поетичних материялів, котрі бачимо в сьому творі Залєского, треба нам шукати поза Украïною, а іменно у нїмецкого романтика Е. Фрідр. Шульце. Твір сього поета: „Die bezauberte Rose“, виданий р. 1818, зовсїм відповідає любовним мріям Богдана, коли він писав свої „Русалки“. Ті богинї Залєского зовсїм не подібні до тих русалок, яких сотворила уява украïньского люду, — пригадують живо „феї“ Шульцого. Часть уступу п. з. „Cudowność“[1]) відповідає 22, 23, 24, а особливо 25, 26 і 27 строфі першої пісьні поеми: „Die bezauberte Rose“. Русалки отже Залєского суть по моїй думцї наслїдком змішаня тих понять про русалок, які має украïньский люд — і плоду фантазиї нїмецкого романтика; із тих то материялів та із своїх тодїшних стосунків любовних склав Богдан твір майстерский під взглядом форми, в стилю собі лишень властивому.

Зовсїм інший характер має друга фантазия п. з. „Kalinowy most“. Перша єсть погідним молодечим фантазованьом про любов та єї

[1]) Pisma, I. str. 100, 101, 102.

дива — а друга виражає глибокий жаль за минувшою буйною молодостию, єсть признакою, котра вказує, що фізичні і духові сили поета зачали вже тоді марніти.

Головний помисл, котрий Хмельовский називає сто разів поетичнійшим від усіх споминів і жалів поета за молодостию[1]), оснований на віруваннях і піснях українського люду. „Український народ", каже сам поет в дописці до сеї фантазиї, „любить символічні порівнаня: улітає радо до тої тайної симпатиї межи природою а чоловіком. Житє людске, се у нього вода, що бурливо пливе: молоді літа, се милі гості, що вибігають десь на калиновий міст, за котрими треба гнати з цьвітами, щоби попращатись. Калиновий отже міст, се мов якась чародійна кладка на водах житя, по котрій мрія за мрією весняних літ раз на все вимикаєсь".[2])

Слова сесї Залєского не о стілько виражають вірованя українського люду, о скілько суть єго власним поетичним поясненьом народних пісень, що висьпівують жаль за минувшими молодечими літами.[3])

В отсій пісні містить ся головна основа „Калинового мосту".

Воли мої половні, чому ви орете?
Літа мої молодиї, чому марне йдете?
Літаж мої молодиї, тож ми жаль за вами
Здає ми ся, що я не був годиноньки з вами.
Запряжу я штири коні, коні вороненькі,
Та полечу здоганяти літа молоденькі.
Та буяю, ні гадаю, літа здогоняю,
Пішли літа з сього сьвіта як лист по Дунаю.
Здогонив я свої літа на кленовім[4]) мості
Та верніть ся літа мої, хоть до мене в гості.[5])

---

[1]) Studya, II. 383.

[2]) Pisma, I. 257—258.

[3]) Чоловіка, що тужить за щасливими молодечими літами, порівнує пісню народна до орла що літає високо, як се бачимо в слідуючій ревній пісні:

Летить орел понад морем по високій високости,
Плаче козак старесенький да по своїй молодости.
Літа мої молодиї, де ви ся поділи?
Чи ви в луги чи в байраки гет від мене полетїли?
Літаж мої молодиї, де ви ся поділи?
Завили ся в кленовий лист, да в ліс полетїли? [Максимовичь, Укр. народ. пѣсн. 1834. I. 170. Нр. 38; — порівн. Zeg. Pauli II. 80].

[4]) У Кольберґа [Pokucie II. 131] кленовім мості; ibid. Nr. 214. кедровім мості.

[5]) Kolberg, Pokucie, II. 131. Nr. 215.

Деякі гадки і образи поетичні краще суть віддані в слїдуючому варіянтї сеї пісьнї:

Запрягайте хлопцї коні, коні вороніі,
Доганяйте лїта мої, лїта молодії.
Ой догнали лїта мої в калиновім мостї:
Вернїте ся лїта мої хоть до мене в гості.
Не вернем ся, не вернем ся, не будем вертать ся,
Булож тобі молодому, було шанувать ся...
Не вернем ся, не вернем ся, не маєм для кого
Не вмів єсь нас[1]) шанувати як здоровя свого.[2])

Отся строфа основана на тих пісьнях становить ядро цїлого поетичного помислу фантазнї „Kalinowy most“.

Woda duża i burzliwa,
Kalinowy most mój stoi,
Spodem ku mnie przyhukiwa,
Walą, walą goście moi.
Wślad za nimi tu na moście,
Wślad ostatni puszczam kwiatek,
Bądźcie zdrowi mili goście,
Nie zawrócę młodszych latek.[3])

Строфа сеся повторяєсь, кілько разів впроваджує поет на калиновий міст нову громадку споминів з щасливої своєї молодости:

Bądźcie zdrowi goście mili!

кличе поет, коли пращаєсь із послїдною юрбою споминів:

Wody codzień mętniej płyną,
Co dzień smętniej serce kwili...
Darmoż, darmo Ukraino
Piewcy twego mija latko,
Oj zapłaczmy po cichutko,
Więdnę wcześnie moja Matko...
Z utęsknienia, och ze smutku.
A ustawnie mi się marzy
O minionej lubej wiośnie,
Gdym sam jeden i miłośnie
Budził z mogił twych guślarzy![4])

[1]) У Чубіньского: [Труды V. 83, Нр. 174): „Не вмів же ти шанувати здоровєчка свого“.

[2]) Українські пісьнї, видав Данило Каменецкий, Петерб. 161; порівн. Чуб. Труды II. 129.

[3]) Pisma, I. 257.

[4]) Pisma, I 273—274.

Леле! Весна поетичного вітхненя, весна молодечого одушевленя безповоротно для Залєского минула; з єго ліри не пливуть уже звуки чисті, мельодійні, жваві, але понурі, холодом проймаючі войки, сповиті в туман містицизму. Декотрі гарні уступи „Калинового моста", — се послїдні „милі гості" з чудової країни споминів молодечих лїт Богдана.[1])

XI.

Українські народні пісьні, на котрих виплекав ся талант поетичний Залєского, не могли не полишити свого сьлїду і на мові єго поезий.

Уже сам зміст їх, взятий з житя українського народу або і просто із українських пісень, приневолював поета користуватись для вірнїйшої характеристики українсько-рускими словами.

І так описуючи сцени з житя українського люду, входячи в єго сьвітогляд, натякуючи на єго вірованя та обряди, уживає таких українських слів, котрі мають в тому обємі своє стереотипове значінє: н. п. zozula (I. 266)[2]) = зозуля (вместо kukułka); trut ziele (I. 198) = трутзїлє = тройзїлє; lubystek (I. 255) = любисток; tuman (I. 136) = туман; oman (I. 244) = оман; bis (II. 174) = біс (bies); czort (II. 269) = чорт (вм. czart); bojaryni (II. 76) (вм. drużbowie weselni) = бояре; chorowody (II. 143) = хороводи; guślar (IV. 192, I. 255) = гусляр; torban (I. 136) = теорбан (також торбан); prysiudy (II. 63) = присюди.

Малюючи житє козацке мусїв знов поет натрафити на предмети, образи і понятя, котрі або насамперед відбили ся в мові руско-українській (часом взяті з татарскої мови) або на котрі нема зовсїм в польскій мові відповідних слів н. п. buńczuk (I. 138), buńczuczny (ibid) = бунчук, бунчучний; kureń, kurenny (IV. 4) = курень, куренний; koszowy (IV. 17) = кошовий; czajka (IV. 11) = чайка; bajdak (II. 144) = байдак; Sicz = Сїч; ług (IV. 4) = луг; majdan (II. 83) = майдан; bajrak (II. 37) = байрак; słobodzki (I. 260) — слобоцкий; porohy (I. 233) = пороги.

Обряди церковні і релїгійні звичаї руско-українського люду мусїли Залєскому також піддати свою пайку слів, чужих польскій мові: на пр. Spas (II. 15) = Спас; ładan (I. 133) — ладан; władyka (II. 226) =

---

[1]) „Калиновий міст" написав Залєский коло р. 1839, як про се сьвідчать спомини Сев. Духіньскої (Bibliot. Warszawska r. 1886 t. II str. 382).

[2]) Числа римскі означують том, а арабскі сторону львівского видання (з р. 1877) поезий Залєского, де знаходить ся відповідне слово.

владика; przystół (II. 225) = пристіл; kryłos (II. 15) = крилос; carskie Wrata (II. 226) = царскі врата; lik (II. 116) = лик; chram (I. 78) = храм; czerńcy (II. 119) = черці; ihumen (II. 15) = ігумен; monastyr (II. 15) = монастир; mołebeń (II. 134) = молебень; metropolita (II. 117) = метрополіта; wira (II. 119) = віра і т. д.

Але пригляньмо ся важнійшим язиковим проявам, які дають ся завважати в українізмах Залєского.

1) Деякі слова взяті з руско-українськоі мови задержують руску фонетику.

а) **h** вміcто **g**: hromada (II. 58) = громада.
hospodarzyć (II. 73) = господарити.
rozhowor (I. 241) = розговор.
porohy (I. 147, I. 233) = пороги.
hukać (I. 205) = гукати.
przyhukiwać (I. 273) = пригукувати.
hoży (I. 140) = гожий.
kniahinia (I. 270) = княгиня.
hołowa (II. 154) = голова.
horują (IV. 61) = горюють.

б) **u** вм. **ą, ę**: siudy, tudy, prysiudy } (II. 63) = сюди. туди. присюди.
guślara (genet.) (IV. 198) = гусляра.
niezabudka (IV. 5) = незабудька.
rozpukłych (I. 194) = розпукнених (розпуклих).
ług (IV. 4) = луг.

в) **ołо, oro** вм. **ło, ro**: mołodziec, mołojec } (I. 147) = молодець.
porohy (I. 147) = пороги.
hołowa (II. 154) = голова.
korol (II. 17) = король.

г) **no** вм. **nie**: chmurno, smutno, wietrzno, nudno } (II. 64) = хмарно. смутно. — нудно.
dworno (II. 76) = — —
pewno (I. 151) = певно.

д) lubystok (I. 255) = любисток.
kniaź (I. 138) = князь.

wira (II. 119) = віра.
mołebeń (II. 134) = молебень.
czort (II. 269) = чорт.
trochi (II. 184) = трохи.

2. Часом українъско-рускі слова зовсім не суть спольщені:

porohy (I. 233) = пороги.
prysiudy (II. 63) = присюди.
hołowa (II. 154) = голова.
korol (II. 119) = король.
rozhowor (I. 241) = розговор.

3. Інші знов спольщені лишень по части під взглядом фонетичним.

guślarz (IV. 198) = гусляр.
mołodziec (I. 147) = молодець.
przyhukiwać (I. 273) = пригукувати.
niezabudka (IV. 5) = незабудька.
syzopióry (II. 144) = сизоперий.

4. Декотрі слова зовсім спольщені під взглядом фонетичним.

winograd (II. 77) = виноград.
bodziak (I. 205) = бодак.
przystół (II. 15) = пристіл.
klik (I. 221) = клик.
kraśnolicy (I. 211) = краснолиций.
kraśnopióry (II. 114) = красноперий.
klekot (I. 269, 152) = клекіт.
wzorzec (II. 141) = взорець.
liwady (IV. 15) = левади.
nizać (IV. 10) = низати.
czerniec (II. 119) = чернець.
bezludzie, bezchlebie (IV. 21, 77) = безлюде, безхлібе.
rówieśni (IV. 114) = ровесні.
nizem (IV. 62) = низом.
naślednica (II. 134) = наслїдниця.
krasawica (II. 147) = красавиця.
pobratymy (I. 222) = побратими.
bylinka (II. 135) = билинка.
mizina (II. 141) = мізинна (мізинець).
właść (II. 141, IV. 119) = власть.
bogomodlec (II. 134) = богомолець.

przyzostać się (IV. 5) = призістати ся.
nadbać sobie coś (IV. 63) = надбати собі.

5. Часом слова українъско-рускі задержують руску фонетику, а мимо того не разять польского уха, бо свобідні від тих прикмет, котрими руска фонетика відріжняє ся від польскої:

krasa (I. 242) = краса.
um (I. 215) = ум.
dumka (I. 17 і т. д.) = думка.
lubka (I. 198) = любка.
zazula (I. 266) = зазуля.
rusa kosa (I. 140) = руса-коса.
oman (I. 244) = оман.
ostrowy (I. 108) = острови.
kajać się (II. 65) = каяти ся.
podumać (I. 257) = подумати.
zadumany (I. 259) = задуманий.

6. Декотрі слова, взяті з українъско-рускої мови, тому затримують руску фонетику, бо не мають в польскій мові слів фонетично анальоґічних.

hoży (II. 140) = гожий.
hukać (I. 273) = гукати.
niezabudka (IV. 5) = незабудька.
rozhowor (I. 241) = розговор.

7. Інші знов затримали руску фонетику, хоть мають фонетично анальоґічні слова в польскій мові.

bis (bies) (I. 171) = біс
hospodarzyć (II. 73) (gospodarzyć) = господарити.
guślar, guślarz (I. 255) (gęślarz) = гусляр.
porohy (I. 233) (progi) = пороги.
rozpukłych (rozpękłych) (I. 194) = розпуклих.

8. Деякі слова спільні язикови польскому і рускому, ужиті в сему значіню, яке мають в рускій мові:

zorza (I. 142) = gwiazda = зоря.
proch (II. 31) = pył = порох.

9. Подибуємо також у Залєского цілі звороти рускі хоть спольщені.

na wzawody (II. 75) = на взаводи.
na dobry dzień (II. 58) = на добрийдень.
żal się Boże! (I. 225) = жаль ся Боже.

10. Рідше знаходимо флєксийну форму руску.

luda (II. 33, 142) вм. ludu = люда.

kani (II. 69) вм. kania (nomin.) = каня (дїяль. канї).

11. Деякі слова, взяті Залєским з україньско-рускої мови, суть походженя церковно-славяньского.

carskie wrata (II. 115) = царскі врата.
władyka (II. 226) — владика.
Spas (II. 15) = Спас.
chram (I. 78) = храм.
ładan (I. 133) = ладан.
lik (II. 117) = лик.

12. Другі знов слова, запожичені Залєским з рускої мови, дістались до неї з язика грецкого за посередництвом мови церковно-славяньскої.

ihumen (II. 15) = ἡγούμενος = ігумен.
monastyr (ibid) = μοναστήριον = монастир.
kryłos (ibid) = κλῆρος = крилос.
diakon (II. 15) = διάκονος = дїякон.

13. Часом бере Залєский з україньско-рускої мови слова, що мають походженє татарске або турецке.

majdan (II. 83) = майдан.
bajrak (II. 37) = байрак.
buńczuk, buńczuczny } (I. 138) = бунчук, бунчучний.
basztan (IV. 97) = баштан.
torban (I. 136) = торбан.
bajdak (II. 144) = байдак.

14. Велике число чувственників, се прикмета язика україньско-рускаго.[1]) Тому Залєский бере їх часом з того язика.

cur tobie! (IV. 8) = цур тобі!
cyt, cyt! (II. 94) = цит, цит!
aľľa, draľľa! (II. 36) = гала-драла!
ura ho! (I. 131) = гура га!
na dobrydzień! (II. 58) = на добрийдень!
żal się Boże! (I. 225) — жаль ся Боже!

15. Мова україньско-руска, особливо поетична, дуже любує ся в словах здрібнїлих (deminutiva); тому і Залєский, хотячи зблизитись до

---

[1]) Порівн. Dr. Em. Ogonowski: Studien auf dem Geb. d. ruth. Spr. s. 314.

пісень українських, уживає слів здрібнїлих, утворених способом властивим рускій мові:

siostrzyca (I. 222) = сестриця.
bylinka (II. 135) = билинка.

16. У Залєского подибуємо дуже часто слова зложені (composita) [українъско-руска мова ними дуже радо послугуєсь] взяті з рускої мови, або утворені в її дусї:

chórowody (IV. 134) = хороводи.
kraśnopióry (I. 101) = красноперий.
złotopióry (I. 211) = золотоперий
syzopióry (II. 114) = сизоперий.
kraśnolicy (I. 211) = краснолиций.
zielonokosa (I. 237) = зеленокоса.
słowomocen (II. 142) = словомоцен.
złotostrunny, złotousty (I. 102) = золотострунний. золотоустий.
bezludzie, bezchlebie (IV. 21) = безлюдє. безхлїбє.
bogomodlce (II. 134) = богомольцї.
cudotwórca (II. 141) = чудотворець.
złotobramy (IV. 6) = золотобрамий.
złotowierzchy (ibid) = золотоверхий.
półkowódcy (IV. 24) = полководцї.
wieńconośny (IV. 233 = (вінценосний)
sławopiewca (ibid = (славопівець)
wieńconośca (II. 143) = (вінценосець)
} неуживи.
latopiscy (II. 102) = лїтописцї.

Ось і перегляд найважнїйших українїзмів, що дістались в великій мірі за посередництвом українських пісень народних до поезий Б. Залєского.

XII.

Щоби показати стосунок поезий Б. Залєского до українських пісень народних і вплив їх на Богдана взагалї[1]) мусимо ще раз зібрати коротко найважнїйші гадки, розвинені в попередних частинах сеї студії, додаючи при тій нагоді ще деякі нові подробицї.

---

[1]) Я не мав намірення показати точно усї дрібні відтїнки сього впливу: тут ходило менї о виразні слїди, о головні признаки впливу українських пісень народних, які подибуємо в деяких поемах Залєского.

Залєский міг зовсім справедливо сказати, що „piastunką mi była ludu duma, nim serce rozbrzmiało w swojej nucie“[2]).

Народна пісьня, в котру він вслухував ся в дитячому віці, розвинула в ньому поетичне успособленє, котре вже тоді мож було завважати в хлопчині. Пізнійше „була українська дума тим леготом, котрого подув добував з серця поета мов з арфи чудові звуки“. Якіж се були звуки, і о скілько в них мож було розпізнати тони самого леготу, що їх викликував?

В перших творах Залєского, н. п. в „Dumie o Wacławie“ і др., бачимо лишень зміст народної пісьні. Їх форма се незручна ще свита, зроблена на клясичну моду. Не богато ріжнить ся стильом від сеї думи „Janusz Bieniawski“; але тут бачимо вже дрібні жемчуги народної поезиї, вставлені доволї ще незручно в незовсім відповідну оправу власної єго композиції. В дальших поемах подибуємо що раз більше елєментів, взятих з українських пісень народних, але поет получив їх з собою таким оригінальним, таким дивним способом, що годі їх там нераз розпізнати.

Виняток під тим взглядом становлять декотрі „думки“ і „шумки“, котрі суть майже дословними переводами українських пісень, хоть і ту, як ми бачили, не зовсім удаєсь поетови вирватись із зачарованого круга — із властивостий свого поетичного таланту.[2]) Прикмети сї завважав на собі сам поет:

Pierwiej z sercem dźwięk pogodzę,
I czyściejszy, upiększony
Po samotnej puszczam drodze.[3])

Той отже дар прикрашуваня народних мотивів додає єго творам характеристичного блеску, але стирає з них первістну барву. Вроджена сеся прикмета єго таланту перемінила ся пізнійше у Залєского в означену теорию, по котрій користав він із народної поезиї.

---

[1]) Pisma, II. 45, i IV. 65.

[2]) Се, що говорить І. Брандес про анґлійского поета, Томса Моора [Гл.: Główne prądy literatury europejskiej w XIX. stóleciu, t. IV. str. 219.] дасть ся майже до слова сказати про Залєского:

„Має він еротичну фантазию, як другі поети еротичну пристрасть. Любить він усе, що єсть гарне, нїжне, вибране лагідне і ясне, само для себе без пристрасти, або контрасту. Не подає він нїколи оповіданя переповненого подіями, нїколи не представляє сильного контрасту, і не загребує нїколи чувства довгою, глибокою задумою. Любить він цьвіти, дерева, а не єго коріне. Предмети, котрі єго причаровують, причаровують го першим вражінням; суть они гарні, осліплюючі блищать перед змислами, займають більше око і ухо як серце.“

[3]) Pisma, I. 179

Pieśni ludu — jedwabników
Przędza na wiatr lśniąca, lekka,
Ktoś jej doda świetnej krasy,
Umaluje, złotem przetka,
I na wieczne, wieczne czasy
Adamaszki i atłasy,
Na królewskie gdzieś pokoje
I na dziewic wszystkich stroje.[1])

Залєский звичайно так сильно малював первістне прядиво, так густо перетикав тканину витворами своєї власної уяви, що в „адамашках“ тих ледво ту або там виглядала народна ткань, хоть она часто, як ми се бачили, становила головний помисл поетичного твору. Сесю первістну людову українську основу старали ми ся по можности видобути на верх з під золочених оздіб самого поета.

В історичних думах Залєского стосунок той доходив до сього ступеня, що поет покидає зовсім основу народної поезиї, а навіть істориї, лишень плід своєї ясної уяви перетикає ту або там прядивом народних українських слів і образів поетичних.

Тому „лицарскі рапсодиї“ Залєского з житя козацтва мають відмінний характер, і зовсім інчим переняті суть духом, як історичні народні українські думи.

Того роду твори Залєского випливали вже з єго ідеї, а іменно, щоби „Поляне з над Днїпра збратались з Полянами з над Висли“.

В тій цїли представляє нам поет в своїх думах історию не таку, яка була, але таку, яка відповідала єго снам і ідеалам.

Lachy-Sławianie, jak w moich snach,
Jak w mojej nucie, słowach i pieśni,
Byliby sobie bracia rówieśni.[2])

Се, що ми доси сказали про відносини поезий Залєского до пісень народних, відносило ся більше до їх змісту. Під взглядом форми і артистичного обробленя усї майже критики признають Залєскому незвичайні прикмети. Міцкевич каже, що „Залєский буде все до розпуки допроваджувати тих, котрі би хотїли полюбити штуку для самої штуки“.[3]) Навіть В. Цибульский, котрий думає, будьто би ті, що наслїдують людову поезию, ніколи не взнесуть ся до правдивої штуки[4]), одушевляє ся зверх-

[1]) ibid. II. 103.

[2]) Pisma, IV. 206.

[3]) Rzecz o literaturze słowiańskiej, rok drugi 1841 – 42 str. 239.

[4]) „Таких поезий, утворених самим людом, не наслїдує ся, ті, що їх наслїдують, як Залєский, анї межи людом анї серед читаючого сьвіта не суть популярними,

ною будовою поезий Залєского, і дивує ся, звідки бере він свої рими і ритми? „Суть они у нього такі рухливі, такі легкі, що під тим взглядом нїхто му не може дорівнати“.[1]) На слїд сеї загадки, до котрої по думцї Тишиньского[2]) „сам лишень Залєский має ключі“, трафив уже Цибульский, говорячи, що мова Залєского єсть немов мельодія пісень украïньских.[3]) Так! Звучний і легкий ритм більшої части поезий Залєского се ритм украïньских пісень народних, котрий так тїсно звязаний з їх мельодїєю. Уже з тих пісень Залєского, котрі ми порівнували з украïньскими народними пісьнями, моглисьмо переконати ся, що він присвоїв собі в цїлости не лишень ритм поодиноких стихів, але і будову метричну цїлих строф. Типовими ясними примірами на се суть такі думки, як „Młodo zaswatana“, „Wyjazd bez powrotu“, „Dwojaki koniec“, „Zakochana“, „Pochód“ і шумки „Śliczny chłopiec“, „Ladaco“ і т. д.

Украïньскі шумки взагалї, в котрих будова така легка, свобідна і мельодїйна, подали Залєскому найбільше метричних взорів, і до них мусїв би звернути ся той, хто би хотїв докладно під сим взглядом розслїдити твори Залєского, котрі займають так значне становиско в історії польскої ритмики. Що тикаєсь отже мельодїйности стихів, котру він завдячує украïньскій народній поезії, можна про нього сказати, єго власними словами, що він

. . . . . na gody narodowe
W dumie złotej lub piosence,
Ruską nutę, polską mowę

не втиснуть ся до глубини народного житя, а з другого боку хоть мають претенсию, не взнесуть ся до правдивої штуки. Що поможе, єслибисьмо собі присвоїли цїлий крам образів, метафор, слів, наколи з ними не сполучимо висшої думки?“ [Odczyty o poezyi polskiej w pierwszej połowie XIX. wieku, str. 323]. Противний погляд на сю справу высказав Вацлав з Олєска: „Хтож заперечить, що народні пісьні, будучи образами, в котрих кождий нарід найвірнїйше малює свій характер і винуряє свої чувства, описуючи звичаї і всякий обичай, — суть найдокладнїйшими речниками житя на родного“. [Гл. Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego, Lwów r. 1833. Rozprawa wstępna str. XVI] „Поезиї Міцкевича і Залєского визначують ся без взгляду на думки сьвіжостию мови, чимсь новим в способі виражуваня своїх гадок, чого від разу не можемо понятн, а що, коли близше застанорімо ся, представляє ся нам яко спосіб висловленя, растосований до природи а уживаний людом особливо в єго пісьнях“ [ibid. XXI.] О скілько сеся послїдна думка вправдива, о скілько она тикаєсь Залєского, старали ся ми висше показати

[1]) Odczyty o poezyi polskiej str. 233.

[2]) Rozbiory i krytyki III. 185.

[3]) Odczyty str. 232.

Jak dwie siostry, dwie królowe
. . . . . wiódł pod ręce.[1])

Прегарні, звучні і незвичайно докладні рими, се вже заслуга самого Залєского, бо народна поезия, що має звичайно рими дуже свобідні і недокладні, могла єму в тім взгляді хиба дуже скупого достарчити матеріялу.

Знанє українъско-руского язика, котрого поет научив ся в молодости, а котре відсьвіжував собі при помочи пісень народних, причинило ся не мало до сформованя ся у нього такої мови, якою він орудував. Хотячи додати своїм поезиям місцевого кольориту уживав Богдан дуже часто українъских слів, котрі відповідно польонізував.[2]) В тім взгляді представляє мова Залєского дуже цїкавий предмет для знатока і історика польского язика.[3])

Але докиньмо ще на закінченє кілька слів до характеристики стосунку поезий Б. Залєского до українъских народних пісень.[4])

Хоть пісьні ті, як ми се бачили, так велику відограли ролю в історії поетичного творчества Залєского, хоть так сильно вплинули на характер єго поезий, мимо того лишень дуже мала їх частина написана в народному дусї. Випливало се вже з природи єго поетичного таланту, котрий не в міру сильно вибуяв в абстракцийному напрямку.

Тут приходять менї на думку слїдуючі слова польского письменника Ед. Одинця.

„А тямиш ти“, пише він звертаючись до Залєского в своїх „Споминах“[5]), „між іншими того жайворонка, що то хотячи нїби присїсти на житному колосю — котре під ним угиналось, взбивав ся знов до гори,

---

[1]) Pisma, II. 98.

[2]) Найбільше українїзмів бачимо в поемі п. з. „Trechtymirowski monaster“ (Pisma, II. 108.)

[3]) В пізнїйших лїтах, хоть поет сам не уникав українъских слів, виступав супроти „przedrzeźniania ruszczyźnie wbrew smakowi i czystości naszego języka. [Listy Zaleskiego do A. Mickiewicza, Kłosy, 1886. XLIII. 119. (лист датований: Fontenebleau 6. lutego 1842].

[4]) По докладнїйшому розборі людового українъского елєменту в поезиях Залєского перестають бути пустими фразами всякі порівнаня. Зрозуміємо тепер і слїдуючі слова Спасовича: „Обєм матерпялів поетичних Залєского був ограничений. Стосунок їх до єго фантазиї єсть такий, що все проміне дїйсности, котре проходить через сесю фантазию, заломлюєсь дуже сильно, і дає хроматичні образи. Кождий промінь перетворюєсь в дугу, а за тими дугами, трелями і кольоратурами, за натовпом найсубєктивнїйших чувств никнуть первістні мотиви і суть цїлі поеми, котрих зміст можна би подати лишень з великою трудностию. [Geschichte der slavischen Literaturen von Pypin u. Spasowic, Leipzig, 1883 S. 221].

[5]) „Wspomnienia z przeszłości“ A. E. Odyńca str. 415.

і щебетав що раз голоснїйше? Ти порівнував єго жартом до духа поета, що хотївби оперти ся на земних підпорах".

З тим жайворонком може порівнати самого Залєского. Буйна, легка єго уява уносила го понад сьвіт земний в країну ідей і мрій. Колосє народної поезиї, що виросло з реального ґрунту, з житя і чувств люду, угинало ся під ним; він знов взбивав ся в країну улуди, але рівночасно віддаляв ся від дїйсности. Тому єго поезиї, в більшости випадків, о тілько мають виразну форму, о скілько суть вірною відбиткою дїйстности, о скілько дух поета, мов той жайворонок, трінаючи крильцями удержав ся на колосю українськоі народної поезиї.

Олександер Колесса.

Р. 1892.

Про заснованнє і дотеперішнїй розвиток товариства ім. Шевченка у Львові.

Прояви живійшого лїтературного руху шістьдесятих років на Українї не могли остати без впливу на лїтературні і национальні змагання українсько-руського народу в Галичинї. Осередком лїтературного руху шістьдесятих років в Галичинї стали часописи „Вечерниці“, „Мета“, „Нива“ і „Правда“, звідси розходили ся соняшні проміння, що розбуджували поміж нашою суспільностю национальну сьвідомість. Поміж сьвідомою своєї национальности інтелїґенциєю почулась потреба заснованнія товариства для просьвіти селян і міщан а також для видаванія лїтературних і научних творів та шкільних книжок ґімназияльних в руській мові. Так повстало в 1868 р. товариство „Просьвіта“.

Однак небавом показалось, що просьвіта селян та міщан сама про себе вже чималу вкладає задачу і тому видавництва лїтературні і научні належало би полишити іншому товариству, котре би дбало про розвиток нашої мови, лїтературу і науку в рідній мові. З кінцем 1873 р. повстало у Львові товариство ім. Шевченка на основі статуту, потвердженого ц. к. намістництвом дня 11. грудня 1873, заходом девяти патриотів, з котрих лише трьох остало між живими именно: Др. Омелян Огоновський, професор руської мови і лїтератури в університетї львівськім, Юлїян Романчук, професор ґімназиї у Львові і Теофіль Баранowський, інжинір виділу краєвого у Львові. Всї інші основателї вже між покійними, а именно: Степан Качала, Михайло Димет, Др. Корнило Сушкевич, Др. Олександер Огоновський, Льонґін Лукашевич і Михайло Коссак. Сї перші основателї товариства ім. Шевченка признали потребу заснованнія власної друкарні, позаяк думали, що сим спо-

собом найскорше зможуть підпомагати рух літературний і науковий. Перевести сю думку в життє прийшлось їм тим лекше, позаяк окрім жертв, зложених 33-ма Русинами галицькими, обдарували нове товариство вельми щедрими дарами покійні вже патриоти з України Ніг Милорадовичева а опісля Михайло Жученко. Слава і честь сим щедрим патриотам, що допомогли утворити огнище для літературно-наукових праць і видань українсько-руських, а історія нашого национального розвитку з великою пошаною запише їх імена на своїх листах.

Друкарня заснована в 1874 р. чимало причинила ся до розбудження літературного руху в Галичині, позаяк товариство подавало в своїй друкарні мірні ціни і кредит видавцям і письменникам. Именно підпомагало товариство часопись літературно-наукову „Правда“ і видало своїм накладом літературно-наукову часть XI. річника і XIII. річник „Правди“. В р. 1885 переняло товариство від проф. Омеляна Партицького часопись для руських родин „Зоря“ і видає її досі, завівши в ній від двох років ілюстрації. Окрім того видало товариство ім. Шевченка своїм накладом окрімно: Дра Ом. Огоновського Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Історії руської літератури чотири томи (5-ий том друкує ся), Е. Горницького Дїва Орлеанська, повісти Івана Левицького: Над Чорним морем і Навіжена, Подоленка К. Т. За громаду і В. Чайченка Повісти, два томи (третий друкуєть ся). Коли-ж до того додамо, що мало що не всї видання періодичні і неперіодичні українсько-руські і книжки шкільні руські для ґімназиї друкують ся в друкарні товариства, то се може бути певним доказом, яку велику вагу має друкарня товариства для национально-культурного розвитку українсько-руського народу.

А все-ж таки при найщирших змаганнях своїх членів не змогло товариство ім. Шевченка вповні сповнити сеї великої задачі, що-б справдї стати осередком і огнищем розвитку літератури і науки українсько-руської. Адмінїстрация друкарні і фінансова сторона товариства забирали кожночасному видїлови товариства вельми багато часу і випирали літературні і наукові змагання на другий плян. Коли тимчасом інші навіть дрібнійші народи славянські плекають свою мову і розвивають літературу і науку в своїх академіях наук, нарід українсько-руський не тілько не має академії наук, але не витворив навіть справдї наукового товариства, котре могло-б положити підвалини до будучої святині наук.

Потребу такого наукового огнища почували всї щирі Русини і вважали товариство ім. Шевченка єдино можливим, щоби воно приняло ся за таку задачу, завівши у себе відповідну науковим вимаганням орґанї-

зацию. Вже V-ті загальні збори товариства д. 7 н. ст. цьвітня 1890 р. розбирали проєкт зміни статутів, поданий проф. Ол. Барвінським відповідно бажанням українсько-руських патріотів і прихильників товариства. Одначе збори не спромогли ся полагодити сеї справи і поручили новому виділови, скликати ad hoc нові загальні збори.

Шесті загальні збори товариства ім. Шевченка з д. 1. (13.) марця 1892 р. зазначили почин нової доби в розвитку і поступі товариства, позаяк постановили підняту на V. загальних зборах переміну товариства на „наукове товариство імени Шевченка“. Статут змінений, ухвалений загальними зборами, подано до ц. к. намісництва, а скоро ц. к. намісництво прийме до відомости сю зміну, буде могло товариство уконституовати ся на нових основах. Та поки зможемо оповістити новий статут в цілій основі, скажемо тут кілька слів про нову орґанізацию товариства. Наукове товариство ім. Шевченка має плекати та розвивати науки в українсько-руській мові та штуки і збирати та зберегати всякі памятки, старинности і наукові предмети України-Руси. До того мають служити: наукові досьліди з фільольоґії руської і славянської та історії українсько-руського письменства і штуки, з історії і археольоґії України-Руси, а також з наук фільософічних, політичних, економічних і правничих, математичних, природних з ґеоґрафією і лїкарських; відчити, розправи і розмови наукові; з-їзди учених літератів і артистів; видання наукових „Записок товариства ім. Шевченка“ і інших творів наукових; збираннє материялів до бібліотеки і музея; премії і підмоги ученим, літератам і артистам, а на останку удержуваннє друкарні і книгарні. — Товариство має поділити ся на три секциї: фільольоґічну, історично-фільософічну і математично-природничо-лїкарську. Для деяких справ наукових може бути вибрана окрема комісия. Товариство полагоджує свої справи на загальних зборах, засіданнях виділу, секциий і комісий. Засїдання наукових секциий мають відбувати ся що місяця, загальні збори найменше раз в році. Товариство має складати ся з членів дійсних (2 р. вписового одноразово і 3 р. щорічної вкладки), основателїв (50 р. одноразової вкладки) і почестних. — Виділ для управи товариства має складати ся з голови, 5 членів (заступника голови, бібліотекаря, секретаря, редактора видань товариства і адмінїстратора майна) і 2 заступників. Окрім того входять до виділу директори секциий або вибрані секциєю референти секциині.

Пускаючи в сьвіт I. том „Записок наукового товариства ім. Шевченка“ з віскою про сю вельми досяглу реформу нашого товариства, маємо повну надію, що всї щирі прихильники розвитку українсько-ру-

ської мови, літератури, науки і штуки громадно приступати муть до нашого товариства і помагати муть в єго науковій роботі, а також покладаємо надію, що між українсько-руськими патріотами знайдуть ся наші Стросмаєри і Главки, котрі матеріяльними засобами допоможуть колись на підвалинах нашого товариства здвигнути українсько-руську академію наук і штук!

Відень в жовтні 1892.

Олександер Барвінський.